

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
АДЛИГАТ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Извршни уредник
Игор Фершиши

Технички уредник
Татјана Цавнић

Идејно решење и дизајн на корицама књиџе
Игор Фершиши

Фотографија на корицама је из породичног архива

© Архив Војводине, 2025.

© Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу
„Адлигат”, 2025.

СЛОБОДАН МАШИЋ БЕСЕДЕ И ЕСЕЈИ

Приредио
Игор Фершиши

Нови Сад, 2025.

Предговор

Брана Петровић, велико име новије српске поезије, 1961. године даје својој првој збирци стихова наслов *Моћ њовора*. Тај би се наслов с једнаким правом могао односити на књигу *Рейторика*, Бранислава Нушића, а још и више на Машићев рукопис, овај о којем је у нашем предговору ријеч.

Слободан (Дане) Машић остаје трајно у српској култури, а захваљујући онајвише двјема, не тако честим, особинама. Прву од њих народ обично зове храброст, а иоле упућени у збивања на тзв. културној сцени добро знају да се у тмурним временима његов усамљени глас јављао као глас слободе. Машићев ангажман никад није молећив, а није ни осветољубљив, чак и кад, на примјер, збори о жалосним искуствима, туђим и својим. Из текстова ове књиге избија достојанство и право личности (било које) да живи живот достојан човјека.

Рукопис су произвеле прилике у којима је Машић провео свој вијек, а те прилике су у правилу различите (промоције књига, изложбе, каталози, презентације плаката итд), те њихови трагови (ови записи) могу послужити као вољан доказ о ширини интереса човјека кога бисмо могли звати умјетником богатих идеја, у скромном и шкртом свијету. Шта ли би Дане смислио и реализовао да је живио у свијету Ендија Ворхола то можемо тешко замислити.

Машихева збирка крије, међутим, још једну велику тајну. Определивши се за праксу истинске демократске идеје, у

којој (пракси) равноправно функционирају (боље рећи партиципирају) имена попут Николе Милошевића, Ивана Ивановића, Милована Ђиласа, Алије Изетбеговића итд, Дане Машић потврђује Волтерово гесло: „Не слажем се са Вашим мишљењем, али ћу учинити све што је у мојој моћи да му помогнем у свијету тако склоном неправди”. Данашње младе генерације тешко могу схватити стварност у којој је протекао Данетов живот, јер им имена попут Михајла Ђурића, с једне стране, а Леонида Шејке с друге, не значе ништа, али ни генерација Драгољуба Јовановића - Земљорадника, чији су „Медаљони” настали на робији, у Машићево вријеме, тешко да би могла схватити лоповлук у који се трансформирала демократија, код нас, али и у васцијелој западној цивилизацији. Машићеве идеје утрошиле су своју енергију у борбу против стаљинизма, а онда је (као што се види из Солжењициновог искуства), из пепела и згаришта Џугашвилијеве страховладе, никнуло ново чудовиште, национализам. Не знам како би се Дане носио с том новом, планетарном немани, што сваким даном, ево, преплављује човјечанство. Знамо, међутим, са сигурношћу, да би Машић пронашао некакво рјешење. Зевс му је, наиме (онај са Олимпа), додијелио моћ говора.

Горан Бабић, 5. јул 2024. године

Писмо о плакатима

Поштовани господине Сениша, током скоро четрдесет година, имао сам задовољство да направим нешто више од осамдесет плаката, током тих година, очекивао сам да ми се појави неки млад човек и да ме упита шта сам ја то радио током тих бројних година. Но, нико, баш нико се није појавио, пре Вас, са тако једноставним питањем шта сам ја радио током тих година.

Нисам био човек који је стекао високо образовање како се и од чега прави плакат. Наиме, студирао сам како се граде куће и како се организују градови. Имао сам велико задовољство да сам као млад човек имао за пријатеље умне и образоване људе, који су имали поверења у мене. У мојој генерацији, моји пријатељи су били они који су проширили границе наше литературе, сликарства, филозофије, социјалних убеђења и политичких доктрина.

Мој цео живот је био један непрекидни дијалог са оним што нисам могао да стекнем, мојим скромним образовањем, мојим непровученим књигама, мојим невиђеним сликама, мојим недопеваним песмама. Међутим, дубоко у мени сазревало је уверење да је цео свет који ме окружује једно огромно биће, живи створ, коме припада сваки мој најситнији део, а у коме ћу наћи уточиште за све оне слике које сам био у стању да видим, а које други људи нису видели.

Не знам када је наступио тај за мене преломни тренутак и када је на моме столу настала прва скица, мали цртеж, више нешто што би личило на пројекат једног знака, који је обележио свет слике мога друга и пријатеља Радомира Дамјановић

Дамјана. Било је то далеке 1966. године, за отварање његове изложбе, у Галерији Дома омладине у Београду. Знак који је био део његовог сликарског говора претворио се у један други говор, који је био говор мога бића и који ми је отворио један свет, у коме ћу покушати да проговорим једним језиком, који ће бити само мој и само мога света.

Путеви којима сам ходао били су многозначни, то нису били путеви потекли из ограничене традиције света слике. Осећао сам да ће тај свет слике бити далеко од мога погледа. Било је нешто друго што ме је фасцинирало и што сам покушао да разумем. Наравно, био сам свестан тога да постоји свет слике кога гледамо свакога дана, али сам постајао свестан да постоји и један други свет, то је био онај свет како смо ми, људи, изгледали сликама које нас гледају. Знао сам да је слика исто тако биће, као што је човек биће. Знао сам да сви људи чине једно огромно биће човечанства, које има сличне особине бићу сваког појединачног човека: то биће има своје просторно протезање, своја временска разапињања, своје рађање и своју неумитну смрт.

Знао сам да сам, стицајем животних околности, бачен у свет који ће једнога дана нестати. Знао сам да имам једну опсесивну улогу, да тај свет људи прикажем онако како он изгледа другим световима, да нас људе види другим очима. Тако је настала једна дуга серија мојих обраћања другим људима.

Београдски интернационални театарски фестивал ми је омогућио да, током тридесет година, шаљем људима поруку о њиховом изгледу, затим да пакујем те моје поруке и да их излажем, на великим смотрама уметности плаката.

Себе нисам доживљавао као човека који прави плакат, презирао сам тај сведени језик, та изгубљена значења, презирао сам употребу туђих лексика, у примењеном говору

његових порука. Имао сам своју поруку, која је привидно говорила о уметности позоришта, али је говорила искључиво о оном животу који је постојао на трулим даскама које живот значе. Све је у позоришту било као прави живот, људска бића, њихови покрети, њихове речи, светлост, која се у слаповима спушта са неба, сва осећања су била као права, просута крв из отворених рана, избеумљености, свирепост, све је било као право, а опет је све било вештачко и није нигде постојало. Међутим, веровао сам да иза свега постоји нешто право, нешто што би се могло назвати истином.

Имао сам изузетне пријатеље који су били фотографи. Спомињем њихова имена, јер су они били ти људи који су први поверовали у дубину мојих осећања: Бранислав Николић и Владимир Поповић. Онај први је умро као млад човек, онај други је жив. Не, не знам да ли су били свесни своје улоге, а она није била једноставна, требало је са целокупним фотографским прибором отићи на други свет и са тог другог света направити слику о нама.

Године 1971. Драгош Калајић је са плаката 5. Битефа певао масовне песме, а данас нема више Драгоша Калајића, напустио нас је и сада лута небеским сводом. Године 1972, са тога небеског свода спустио сам јато небеских звезда, као знак долазећих промена, које ће се десити кроз тридесет година, био је то у ствари разговор са Нострадамусом, за 6. Битеф, на следећем, 7. Битефу, 45 људских очију гледало нас је те 1973. године, требало је имати снаге да се издржи тај поглед, на 8. Битефу покушао сам да видим седмо небо и то је била 1974. година. Онда је дошло до велике промене, била је то 1975. година, када су на 9. Битефу, из подземног света, у наш људски свет закорачиле лутке, као подземна војска, небо је било над нама и у лавиринтима трава, спуштен на нулту коту, Бранислав Николић је снимао ту изненадну инвазију.

Да ли су нас лутке виделе, нисам у стању да дам прави одговор, шта су виделе, ако су нас виделе на том 9. Битефу? Следеће године, на 10. Битефу, пред нашим очима стајао је Иван Пешић, са својим оквирима од наочара, са левим оком покривеним застором од звезда, обрастао у браду, те 1976. године он је био Театар нација, који је дошао у Београд и који нас је из другог света гледао, меким и благим погледом питоме и умиљате животиње. На 11. Битефу, 1977. године, појавила се клоновска маска без очију, без људског образа, као изгубљена справа једне велике мајсторије која се назива позориште, а затим на 12. Битефу три прста једне људске руке, те 1978. Године, била су слика једног биолошког људског алата, без кога не би било ничега на овом свету, као људског трага. Ова похвала људској руци била је почетак једног пута, који је нагло мењао смер и упућивао се према дубинама људске судбине, да би на следећем, 13. Битефу, одједном проговорио зид кога је начинила људска рука, са свим својим ранама и распадањима, као нека врста позоришне завесе, на којој се виде трагови ранијих представа, играња и изигравања, без ког позориште не може постојати и без кога се вера у небеске сводове не може ни замислити те, данас већ далеке, 1979. године. Онда апотеоза алату људске речи, људским устима, кроз која се изговара реч Есхила, Шекспира, Бекета, Чехова, Пинтера и Хандкеа, без чијих речи нема позоришта, на 14. Битефу била су то уста Јована Ђирилова. Онда је дошла 1981. година, на београдској пијаци код Бајлонијеве пиваре, где су се на једној смотри нашле све приказе вештачког света, у невероватном броју. Године 1982, на 16. Битефу, две људске руке поновиле су безбројне стискове руку у људском постојању, са уверењем да ће стисак бити трајно оруђе будућности, али, као и увек, заблуда је надјачала стварност, стварност је била поражена и

историја није могла да ustukne пред uzaludnim nadaма. Следеће, 1983. године, на 17. Битефу, људска нога, тај људски инструмент покрета и кретања, доживео је своју апотеозу, мислио сам те године на оне безбројне балетске играче, који су својим скоковима увеличавали вековима људску игру. На следећем, 18. Битефу, игра Магде Магазиновић, одиграна између два светска рата, послала је поруку из дубоких традиција нашег позоришта, док је 19. Битеф, 1985. године, умножио људско око у 132 идентична ока и тиме масовну појаву истог довео до масовног доживљаја, који је изгубио индивидуално обележје. На 20. Битефу, 1986. године, дошло је време за апотеозу уха, инструмент чујности, без кога не би постојала игра и игра речи, прекрасан у своме покренутом волумену и својим обралинама, наговештавао је 21. Битеф, 1987. године, са аутомобилском олупином, која је симболично приказивала људску хаварију, да би се на 22. Битефу, 1988. године, одржала представа белих мишева, у Београдском зоолошком врту Добре наде. Као у некој Шекспировој драми, покренути бели мишеви играли су људску трагедију на точку судбине, а онда трагичан нестанак госпође Мире Траиловић, приказан на плакату 23. Битефа, 1989. године, са очима окренутим пут небеског свода, са белим порцеланским рукама и ногама, купљена венецијанска лутка у љубичастој одори. На 24. Битефу се приказао лик Ненада Павловића, мог и Саветиног техничког уредника, са закрпљеним зеленкастим оком, у једном болном грчу, који је усмерен према анђелима, на тамној подлози плуте, који су допутовали из једног приморског манастира, у граду Трогиру, а које су израдиле као сувенир католичке монахиње и послале нам на дар у временима (25. Битеф 1991.) када су дарови још увек путовали старим путевима. Онда се десио врхунац народног умећа, на 26.

Битефу, 1992. године, приказана је сцена Ромеа и Јулије на једном вашарском рељефу од гипса, прекрасно обојеном, на сцени на балкону, са ренесансним градским пределом, у изваредној скулпторалној изради непознатог уметника, умноженој у хиљаде копија, да би се продавали по невероватно ниској цени, на сеоским вашарима широм Србије, у црквеним портама испод узлетелих рингишпила и зајапурених младих девојака, под крстовима, којима су се завршавала црквена кубета и звоници по српским брдима. Онда, 1993. године, на Ивичиним грудима, сликар Зоран Настић је осликао један крст, у облику зидина, тачно на месту где је под кожом и ребрима куцало једно младо срце, а тада је 27. Битеф одлутао у небески свод, одакле су некада људи сишли, јер то је бар јасно, ни из каквих дубина нису могли да дођу, јер су дубине касније настале, после њиховог доласка. Данима Ивица није опрао насликани крст, који се лагано сушио на његовим грудима и крунио под његовом мајицом, у топлим данима августа месеца, када је снимљен у једном поткровљу, које је претворено у фотографски атеље Владимира Поповића, али живот је био јачи од појединачних људи и ова моја прича се ближи неумитном крају. Године 1994, као у некој лудој епидемији губе из средње века, на лицу сликара Александра Луковића, а за потребе 28. Битефа, појавиле су се оспе, у облику знакова идеолошког лудила и верских заноса. Године 1995, 29. Битеф је освануо са увелим ружама, наговештавајући један неумитан крај, који се десио 1996. године, на 30. Битефу, када нас је са плаката посматрао умножени лик Александра Поповића, највећег драмског писца међу Србима и у свим временима, који нас је напустио те јесени, управо у време Битефа, а да га се нисмо нагледали. Сада знамо да ће нам требати, вероватно, следећих хиљаду

година да га се нагледамо, да ће исто толико година бити потребно глумцима да га се наиграју.

Следеће године сам престао да правим плакате Битефа, престао сам да правим каталоге Битефа, престао сам да гледам Битеф. Знао сам да је моје време прошло и знао сам да ће једнога дана, уколико дана још увек буде било, један други свет, нешто друго него што су људи, на овим мојим хартијама, читати нашу историју, као што археолози, међу ископаним парчићима некадашњег људског света, покушавају да прочитају токове људске историје. Доста је било моје игре са знаковима и фотографијама које су снимали неки други, нека друга бића.

(2. април 2009. године)

Моје присуство у једном позоришту

1971. године позвали су ме Јован Ђирилов и Мира Траиловић да се, са својим радом графичког дизајнера, укључим у делатност две позоришне институције: у рад годишње манифестације једног међународног позоришног фестивала (БИТЕФ) и у свакодневни рад једног позоришта (АТЕЉЕ 212). Са пуно ентузијазма, почели смо да градимо језик визуелног идентитета обе ове позоришне институције. Тешкоће које су нас окружавале биле су неизмерне: у једној средини која је, у погледу визуелне културе, била у потпуности запуштена требало је успоставити истовремено и прве мостове првих цивилизованих визуелних порука и задовољити моје сопствене амбиције, да добијемо примерке графичког дизајна који нас може са успехом представљати у свету. Људи који су ме позвали да се укључим у један такав амбициозан програм нису били ни свесни колики ће напор та сарадња захтевати од њиховог учешћа у програмирању једног таквог дизајна. Током десет година, обе полазне амбиције су у великом степену задовољене. Овом приликом, покушаћу да одредим, у најгрубљим цртама, карактеристике само оног дела мога присуства које се односи на графички дизајн АТЕЉЕА 212. Током тих десет година позориште АТЕЉЕ 212 направило је један стваралачки лук, од позоришта које је пратило модерни језик европске драме, до позоришта које је, са савременом нашом драмом, покушало да да свој допринос модерној европској драми. Тих десет година су биле године узбудљивог сазревања свести о сопственим могућностима. Пут који је графички дизајн овога позоришта у томе периоду превалио био је пут од симболичних форми, од употребе знакова као

основног облика изражавања, до ситуације у којој се визуелизација постиже конкретним облицима људског тела. Почело се са цртежом, звездама, тачкама, кавезима, квадратима, концентричним круговима, а завршило се са гигантским деловима људског лица, стварним клоновским маскама, са конкретним речима, са стриповском интерпретацијом драмских исказа. Преовладало је уверење да се позориште мора исказивати дугим текстуалним интерпретацијама драмског текста, подробним информацијама о драмској литератури, стално пут стваралачког сазревања самог позоришта, исти је био и пут сазревања графичког дизајна. Публика овога позоришта постала је свесна да у позоришту мора сазнавати и да јој је графички дизајн помоћник у том процесу. Родиле су се обостране симпатије и неке мале љубави. Створила се подстицајна атмосфера. Игра, чија су правила код нас била, до пре десет година, непозната, почела је да се одвија снагом сопствене инерције. Више нису били потребни никакви спољни доприноси. Настало је трајно удружење љубитеља овога позоришта, удружење без правила, без чланских карата, духовна заједница, интегрирана на једној искреној љубави према игри у позоришту. Снага те интеграција била је чврста, поклоници овога позоришта, када на уличном плочнику угледају делић позоришне улазнице свога храма, препознају светло небо обасуто звездама, под чијим сводовима доживљавају тренутке сна или отржењења: улазница њиховог храма разликује се од свих улазница свих позоришта на свету и само један њен део, величине неколико квадратних сантиметара, довољан је да их подсети да вечерас треба отићи у улицу Иве Лоле Рибара 21. Тај сусрет са улазницом на уличном плочнику није, иначе, тако чест: улазнице овога позоришта се, иначе, чувају на неком топлом и тајном месту.

Плакат на ФЕСТ-у

Године 1971, почетком месеца маја, Душан Макавејев и Дејан Ђурковић су ме позвали да учествујем у формирању једне нове манифестације, у београдском културном животу, да израдим комплетан дизајн Међународног филмског фестивала у Београду. Догађаји су се почели одвијати на помало филмски начин. Требало је у кратком времену израдити комплетан тотал дизајн, а да притом наручилац нема никакав израђен програм, ниједну потребу дефинисану, ниједан захтев постављен. Показало се да, у једној неразвијеној средини, кораци морају бити истовремено кораци грађења програма и кораци креирања тога тек саграђеног програма. Моји сарадници и ја смо покушали да тај пут пређемо истовремено.

Дакле, све је почело са израдом логотипа ФЕСТ-а. У нашим приликама, само је један логотип успео да се временом уздигне са означавања на ниво знака: у питању је логотип дневног листа *Полиџика*. Слова *Полиџике* су знак издавачке куће. Наш програм је то исто предвиђао за логотип ФЕСТ-а. Но, тешкоћа се састојала у томе што је логотип *Полиџике* свој пут од имена до знака преваљивао током деценија, а нама је стајало на располагању једва две године, наиме. ми смо били мишљења да логотип ФЕСТ-а мора већ приликом првог понављања, дакле, у другој години фестивала, да постане знак фестивала. Показало се да нам предвиђања нису била погрешна.

Логотип ФЕСТ-а настао је дефиницијом да уз ознаку четири слова треба додати још два броја текуће године: тиме

се добија хоризонтална читљивост, мада је организација била предвиђена у два реда, али истовремено и актуелност ознаке у свакој години. За карактеристичну словну конструкцију изабрана је варијанта црно-белих слова, као еквивалент визуелној структури филмске слике, која се заснива на варирању црно-белих површина. Наиме, ритам филмске траке је ритам покретања црно-белих површина. Хоризонтална организација знака је била уклопљена у формат класичног филмског платна. Затим, хоризонтална организација у два реда пружала је могућност за максимално уклапање у вертикални формат плаката, јер је омогућавала да се знак протеже с краја на крај вертикално постављеног формата, а да притом остане у доњем појасу довољно места за организацију допунског мотива плаката.

Логотип је, дакле, већ дефинисао плакат на првом ФЕСТ-у. У том смислу, његова организациона структура је била одређена пре него што су одабрани мотиви за ликовну поруку. Форма плаката је био сужени формат Б1, тачно двоструки квадрат 49 x 98 цм. За ликовни мотив су одабрани мотиви из три најизразитија филма који су те године приказани на ФЕСТ-у: филм *М.Е.Ш. (М.А.С.Н.)*, филм *Сџрах* и филм *Они су јахали на Зайад* или тако некако слично. У графичком смислу одабране су три различите структуре, једна је била структура понављања идентичних кадрова, у хоризонталном и вертикалном правцу. У хоризонталном смислу било је 6 квадрата и исто толико редова у вертикалном смислу. Друга структура је била занимљива структура фотомонтаже прстију и ногу, која је била направљена за филм *М.Е.Ш. (М.А.С.Н.)*, која је комбинована у троструком понављању, са комбинацијом звезде. Трећа структура је била структура увећања једног те истог квадрата, који је постављан централно један на други и који

је тиме сугерирао покрет слике у правцу посматрача. На сва три плаката величина логотипа, који заузима 2/3 горње половине плакатног поља, била је идентична. Бојени ефекти су се кретали у распону следећих комбинација: црно/ружичасто/сребрно, жуто/плаво/љубичасто/плаво/зелено, те љубичасто/наранџасто/сребрно.

Очекивања су се испунила и 3.000 плаката је било довољно да, у року од 4 недеље, у потпуности испуни визуелну идентификацију фестивала. Неколико стотина плаката, који су се преселили у собе колекционара, продужили су дејство са неколико недеља, на неколико месеци, па на читаву годину. Не улазећи у успех плаката, у смислу његових графичких и визуелних вредности, ова серија плаката била је прва серија која је имала огромног успеха код публике. Плакат је био по први пут у својој правој функцији. Била је то 1971. година.

Приликом израде плаката за другу годину задржали смо исти формат, исти положај логотипа, али су мотиви са филмског екрана замењени мотивима искључиво графичких вредности. Био је то плакат који је говорио језиком свога сопственог графичког израза. Плакат је био одштампан у сито-штампи у Загребу, у сериграфији Студентског центра, а био је изузетног квалитета израде.

Године 1973. плакат је био одређен потпуним форматом Б1. Техника је била ситоштампа. Извођач је био сериграфија Студентског центра у Загребу. Мотив је био комбинација портрета једног глумца и варирање логотипа, у једном разбијеном низу. Основни тон је био розе, боја која иронично означава производе фабрике снова, у осталим елементима плакат је био природан наставак раније започете серије. Дијагонална композиција, смакнут поредак и изузетан квалитет штампе били су довољни да тај плакат буде

увршћен међу најзначајније плакате, који су остварени у текућој години у светској продукцији. Био је објављен у годишњаку *Modern њаблицити* (*Modern Publicity*), за 1973-74. годину, који уређује Феликс Глак (Felix Gluck), за Студио Виста из Лондона.

Године 1974. осетили смо потребу да се логотип ФЕЕСТ-а лагано повлачи са основног мотива плаката. Требало јо одабрати нови централни мотив. Изгледало нам је прилично неубедљиво да то буде пефрорирана филмска трака, делови камере или било шта друго што је везано за технику снимања. Требало је одабрати један мотив који је интернационалан, јер је београдски фестивал интернационални фестивал, а да притом не постоји буквална веза између мотива и филма као уметности. Била је то година када је визуелна поезија освајала простор уметности, речи су поново добиле своје значење. Летризми су се појављивали на сликама, графикама, скулптурама. Ми смо се определили да наш централни мотив буде реч ФИЛМ. Плакат за 1974. годину носио је, у тродимензионалној перспективној назнаци, само једну велику реч ФИЛМ, која је, хоризонтално померена за 45 степени, означавала праву филмску уметност. Филм је био у центру пажње.

За следећу годину нисмо мењали основни садржај. Реч филм је још више нарасла. Плакат је наново био окренут у хоризонтални положај. На црној подлози, реч филм је била плавом бојом нанета, а преко ње, у изузетно крупном растеру кружних форми, пловиле су очи, као неке велике сузе. Сентиментални садржаји, романтична осећања, реторика нове стварности. Основна тонска скала је била: црно као подлога, плаво као основни мотив, розе/браон/бело као допунски мотив и сребрни текст, као неутрална информација.

Године 1976. излази наш последњи плакат за ФЕЕСТ. Требало је одабрати нешто за опроштај. Више се није могло сарађивати са организатором који, током шест година сарадње, није показао ни најмање жеље да овлада својим сопственим потребама. Није током тих година био у стању да ниједан једини пут, у писменој форми, дефинише своју потребу. Требало је направити ироничан плакат, који би осликао сву његову претенциозност и глупост. Требало је узети за основни мотив неко дело уметности које је симбол саме уметности, а онда га унизити, глупошћу и претенциозношћу. Дакле, избор је пао на Мона Лизу. Унижење је остварено тетовирањем преко њеног бесмртног осмеха. Глупост је добила своју праву боју. Организатор јо био одушевљен. За њега је била у питању година жена. Глупост над глупошћу. Крај је већ био назначен. Следећи ФЕЕСТ нисмо већ радили. Резултати су се видели. Дизајн је био поражен.

(4. март 1977. године)

Моје искуство

Нисам никада веровао да је позориште огледало. Мада, огледало је, као метафора, пружало узбудљиве могућности за размишљање о позоришту. Лик наш у огледалу могли би бити глумци на сцени. Наша лева страна била би њихова десна страна. Ако би позориште било огледало, онда би ликови у њему били изврнути облици нашег правог постојања. Но, ја знам да позориште није ни изврнуто ни право постојање, оно је постојање по себи, које се не може сводити на неко друго постојање. На празном простору сцене глумци играју у међусобном дејству, силе које их полеме и ремете и граде, истовремено, једну равнотежу њихових линија живота. Ми улазимо у њихове судбине, као што се понире у станице метроа великих градова. Међутим, док је право постојање анархично и док у њему има много тога до чега, у својој незаинтересованости, уопште не допиремо, јер га не видимо, не чујемо, јер га не опипавамо. На сцени постоји све са неком сврхом и искључиво са сврхом да се види, чује или наслућује. На сцени постоји само омеђено и коначно, коначно у простору и коначно у времену.

У животу се судбине могу изменити. Мада, ретко и тешко. На сцени су судбине коначне.

На сцени, под радним светлом, увек сам осећао неку nelaгодност. Први простор, који се налазио над самом сценом, невидљив из гледалишта, у коме се налази смештена механичка машинерија једне представе, изазивао је у мени неку врсту стрепње. Постоје неуротични и сензибилни људи, који верују да и у нашем правом постојању постоји један исти

такав механизам, који, смештен над нама, покреће небеску механику наших судбина. Ако би било вероватно, онда би то значило да наш лик у огледалу има способност да изађе из огледала и да уђе у право постојање. Ништа не могу о томе рећи да ли се то икада десило у животу, али знам да би се то могло десити на сцени, поред других ствари, мора постојати и наше веровање да је то могуће. Мада, не спадам у људе који су подложни лако и лаким илузијама, дешавало ми се да, у једном кратком временском исечку, поверујем и у привиде промена на сцени, у успорено и убрзано протицање времена, у невероватне промене простора, веровао сам у крилата људска бића, која су летела попут инсеката, веровао сам у анђеле и сотону, веровао сам у промене људских карактера или, чак, у снагу празне људске речи. Излазио сам из позоришних дворана ганут привидима и проверама, излазио сам са сузама саосећања, због људске беде и немоћи, за коју сам, иначе, знао да није права. Веровао сам и оним глумцима које сам познавао и за које сам знао да им се никада и никако не може веровати. Наравно, нисам ја то веровао њима, ја сам веровао у дејствовање те организоване механичке справе, која се налазила изнад глумаца, у ротирајуће и вертикалне дизалице, које су пред мојим очима подизала читаве планинске венце у крвавим сутонима, које су размицале читаве градове, брзо и ефикасно, често нечујно, веровао сам у бледоплаве зоре у вечерњим сатима, у блескове муња и тутњаву громава, док је изнад крова позоришта осуто небо летњим звездама било идилично тихо. Био сам узнемираван и узбуђен у позоришту, мого више него у правом постојању. То ми је одувек изгледало сасвим природно.

Једнога дана су ме замолили да направим позоришни плакат. Када сам то први пут покушао мислио сам да ћу на белини хартије ставити један знак, једну реч. Био сам

немоћан и затечен. Чудо сцене се није дало поновити на хартији. Знао сам да постоји нешто што је конвенција позоришног плаката: сваки плакат има назив представе коју означава, затим, назив позоришта у коме се представа игра, а на крају илустрацију, условно речено, која нас обавештава о изгледу привида који ћемо имати могућности да видимо. Сећам се духовитих, смешних, трагичних и суморних илустрација, сећамо се тешких, витких, прозачних, лепршавих типографија, које се везују за дела Молијера, Шекспира или Стриндберга, сећам се плаката који су припадали својим позориштима. Језик којим говори представа јесте језик текста, светла, језик кретања тела глумца, језик предмета, језик модула, језик гласова, језик механике, којом се покрећу кулисе. У питању је сазвучје разних језика. Језик којим говори плакат јесте језик типографије, језик слика, језик знакова. Предстоји, дакле, један посебан процес, када се са језика представе врши превођење на језике плаката. Великим бројем понављања, процес превођења је постао толико ефикасан да се отчитавање културног слоја поруке врши изузетно брзо. Понекад ми се чини да је конвенција толико преовладала да је превођење и непотребно. Тако настају плакати који су слика у огледалу: са хартије нас гледају хладни ликови, замрзнутих покрета глумаца, лица која тек што нису заплакала и тек што се нису насмејала, али која се никада неће заплакати или се насмејати, што можемо лако проверити, ако данима пролазимо поред неког плаката-огледала, где увек видимо исти тренутак, заустављен у времену. На раскрсницама заустављају плакати-знаци, када се искуство једног другог подручја људске креације преноси као порука о представи коју ћемо гледати, тако настају комично употребљене метафоре, у којима се спаја нешто што

није спојиво, нити као естетска категорија, нити као емоционални набој. Но, дух конвенције је у оба случаја изузетно ефикасан, комуникација је лако успостављена, а да при том не постоји веза између језика представе и порука о представи. Имам тада осећај да се налазим у затвореном простору позоришне дворане. Окрећем се и покушавам да видим ко би то могао да отвори прозоре и да пусти чист и свеж пролећни ваздух, који би ми повратио дах. Знам да је то немогуће. Позоришне дворане немају прозоре. Нажалост!

На зидовима малих градских скверова, узаним улицама старих градских четврти, на баракама, у којима се већ деценијима продају новине, на округлим стубовима, поред живих саобраћајница и трамвајских станица, постоје места на којима се лепе плакати, постери, афише, обавештења, мали огласи, упутства, пре пуно година, чак, наредбе о вакцинисању мачака и паса. У Загребу, где се железничка пруга увлачи у центар града, на Савској цести, постоји подвожњак, који на оба своја зида има велику површину, намењену лепљењу плаката. Годинама сам, одлазећи у Студентски центар, имао задовољство да разгледам ову галерију плаката на отвореном простору, да видим једног префињеног Пицеља, једног узбудљивог Арсовског или једног разбарушеног Бућана. Десетине плаката, изложених с педантеријом музејске поставке, у градској вреви трамваја и ударања железничких точкава, са хиљадама глава младих људи у мимоходу, читава једна галерија живе уметности, са милионима својих ревносних посетилаца, током година које су пролазиле. Живот позоришта проширио се на живот улице. Дешавале су се чудесне ствари. Ако би човек веровао у прст судбине, морао би да замисли један велики прст, који управо у Савску цесту смешта Позориште/Театар ИТД, који насупрот позоришта смешта Галерију Студентског центра,

СЦ, те на крају, иза свега, на шљунковитој подлози, радионице Графичког сервиса. Цела Југославија је долазила у Графички сервис, пролазила је поред Отворене галерије плаката, на зидовима подвожњака у Загребу, на Савској цести завиривала је у Театар ИГД, опуштала се у Галерији СЦ и враћала се у Љубљану или Београд, са тубама тек одштампаних плаката љубљанских или београдских позоришта. Када сам био млад, долазио сам аутобусом у Загреб, касније авионом, затим су прошле године, понекад, листајући мој телефонски именик, наиђем на број телефона Графичког сервиса СЦ у Загребу, а тада знам да је тамо на Савској цести формиран део мене, у подвожњаку. Никада не окрећем тај број телефона, увек у страху да ће ми се са друге стране жице јавити мени неки непознати глас и да ће на моје представљање одговорити муком једне речите шутње, тамо са друге стране жице седеће нека непозната особа, за коју моје име ништа неће значити, а што је још горе, за коју мој број, који сам са толико устрепталости окретао на бројчанику мога телефона, неће значити ништа. Њена хладна реченица, кратка и одсечна: „Погрешили сте број”, одузела би и оно мало илузија, које још увек гајим да се тамо у Савској цести ништа није променило.

Живот у позоришту има своје отпатке. Међутим, ти непотребни остаци представа и људи нису исто оно што остаје иза људи и живота у правом животу. То су често и даље употребљиви предмети и људи, али не у позоришном смислу. Када се заврши представа, она последња, после које се више неће изводити, све што је остало од представе постаће мртав предмет, мада се столице могу користити, оне се више неће користити, врата се више неће отварати, палме се више неће љуљати на промаји отвореног сценског простора, жалузине неће више театрално звечати, а руке глумца неће више ништа

учинити. У тој представи. Биће то и даље столица, биће то и даље врата, палме ће и даље бити само условне палме, жалузине се могу искористити за неку практичну сврху, руке ће глумац употребљавати код куће и на сцени, наравно, али никада више не на исти начин као у тој последњој представи, којом се позориште опрашта, по који знам пут, од свога привидног живот. Као што археолози, у потрази за прошлим временима истражују пажљиво сваку, трунку пронађену у игри свога истраживања, и на тим остацима прошлости, граде слику времена, које је своју слику изгубило, тако у позоришту, међу предметима чији се живот завршио на сцени, међу глумцима који свакога дана умиру једним својим делом, постоји једна могућа археологија духа, којом се може повратити слика онога што ће вечно трајати, а која је саграђена на фрагментима отпадака. Ћубриште јесте судбина сваке истине, а до истине се једино може доћи преко ђубришта: ђубришта речи, предмета, изгледа, ствари. Пре нешто више од десет година, у једној серији плаката за позориште, која се ужасно споро прави, сваке године по један плакат, унео сам естетику отпадака, естетику остатка, естетику ђубришта, као једини стваралачки принцип, приликом њиховог обликовања. Тако је настао плакат са великим прстом, огромним прстом, који је био власништво глумца, пошто је једна велика представа одиграна по последњи пут. Другом приликом су се појавила велика мушка уста, пошто су изговорила последњу реч, пре него што се завеса спустила на мрак, који је већ обухватио сцену. Као што свака уста иду неумитно своме вечитом затварању, та и свака уста на сцени иду своме играјућем затварању. Затворена уста, у свом слеђеном ужасу, излазе са папира и као клин се заривају у наш мали мозак. Упорно и неумитно. Другом приликом, у једној малој радњи, која је имала велики излог,

која се цела могла сагледати са прилично живе улице, куповао сам арлекинску маску. Маска је била избељена, са високо подигнутим обрвама, са великим сирановским носем, црвеним, као што и приличи једном арлекину. Око ћелавог темена налазила се плава коврџава коса. Кажем плава и мислим да је била плава, као испрано лондонско небо. Из разлога који ми ни данас није јасан, ја сам пре куповине зажеleo да пробам маску. У продавници није било огледала, пошто се таква врста пробе сматрала непотребном. У тренутку луцидности, пало ми је на памет да би излог могао бити моје огледало. Ако већ не видим себе, видећу друге људе који виде мој измењени лик са маском. У неколико секунди, у трену, са друге стране стакла стајало је неколико десетина веселих лица, међу њима сам приметии и две часне сестре, које су се са толико одушевљења клибериле, да сам годинама касније мој глумачки деби сматрао изузетним успехом. Наравно, то није био мој деби, то је био деби саме маске. Моје лице без маске било је неинтересантно лице, ка коме се нико не би окренуо, макар га сатима излагао погледима пролазника. Но, маска на моме лицу је учинила чудо. Та иста маска добила је прилику да, без лица, живи на једном плакату, она је била отпадак моје прве улоге у животу. Њена игра је узбудљива. Тај плакат је био приказан на неколико значајних изложби у свету. Кад год бих срео неког човека који је тај плакат негде већ видео, имао сам осећај да ме препознаје, као да су моје очи, моја уста, били, на неки невидљиви начин, отиснути на сваком примерку тога плаката. Из разлога урођене срамежљивости, нисам никада до сад једну овакву своју претпоставку проверио. Мада сам уверен да је она реална. Можда бих требао да маску закопам на неко скровито место, пошто је она начињена од пластичне фолије, да се претпоставити да би вечно могла да чека свога

археолога, који ће на њој учинити своје велико и епохално археолошко откриће. Из њених фрагмената, извршиће се реконструкција њене употребе. Неки вешти цртач ће нацртати очи и уста неког могућег глумца, који је пре неколико хиљада година, негде око 1977. године, ту маску употребљавао у оновременом позоришту. Наравно, то ће бити моје очи и моја уста. После неколико хиљада година.

(1985. године)

Просторни оквири модела и структура догађаја на сцени

1.

Тешко ми је говорити о позоришту. Заправо моје знање о позоришту је истовремено и скромно и довољно. Скромно је зато што позориште не представља моју животну вокацију, довољно је зато што сам током свога боравка у позоришту имао могућности да мислим о позоришту из различитих видова позоришне виталности. Никада нисам веровао да позориште живи само од себе, нисам веровао да је могуће неко друго позориште до оно које гради модел структура стварне социјалне егзистенције. У том смислу, непоправљиво верујем у идеје Клод Леви-Штроса.

2.

Као архитекта верујем да не постоји празан простор. Када Брук, на почетку своје књиге, која носи назив *Празан њросѿор*, каже „Могу узети било који празан, простор и назвати га отвореном сценом”, онда ја покушавам да видим тај празан простор. Било који. Тада утврђујем да тога празног простора нема. Видим да он мора поседовати оно горе, доле, напред, назад, десно и лево, видим да га гледам и да моја представа о њему јесте довољно да се може говорити о његовој испуњености. Сигуран сам да он никада не може бити празан. Брук у следећој реченици каже: „Неко се креће у том празном простору док га неко други посматра, и то је све што треба да би се створио театар”. Знам да је сваки простор у коме човек остварује своју егзистенцију празан простор, у

коме га неко посматра. Под празним простором ми подразумевамо довољно празан простор у коме човек може да врши своје биолошке функције и довољно празан простор у коме га неко може посматрати. Разноврсни су покрети које човек може остварити у празном простору и различит је интерес са којим се ти покрети могу посматрати. Да ли сам увек заинтересован да посматрам било који покрет? На сцени постоје могућности различитог кретања, постоје и она кретања која се зачињу у напетостима и завршавају у наговештајима, постоје и она кретања, која се очекују, али се не остваре, нити почну да се остварују. Осећам и слутим да су управо та неостварена кретања они прави тренуци догађаја на сцени, који нас доводе у делотворна стања неизвесности и стрепње.

3.

Који су разлози који нас доводе у стање неизвесности и стрепње? Простор једне сцене испуњен је редукованом егзистенцијом, која гради представу, кажем редукованом егзистенцијом, јер верујем да се права егзистенција не може у позоришту реализовати. Заправо, права егзистенција, егзистенција реализована без присиле, постоји само у конкретном животу, позориште које тежи да реализује конкретну егзистенцију престаје да буде позориште и постаје инструмент за реализацију унапред задатог животног модела. У том случају, пред собом имамо идеолошку претензију за стварањем нове структуре живота, са свим последицама једне такве присилне намере. У том случају, време и простор догађаја на сцени немају свога ограничења, а учесници представе немају могућности да из представе одступе на други начин, него да побегну у двориште амбасаде

неке друге земље. Но, вратимо се термину редуковане егзистенције, под редукованом подразумевам она искључења која битно не мењају систем вредносних одлика једног друштвеног односа. Редукована егзистенција јесте егзистенција којој није поремећен деликатни систем равнотеже свих елемената. Она се лелуја пред мојим очима, као да ништа у њој није измењено, шта заправо ја очекујем од ове редуковане асистенције? Очекујем трансформацију деликатне равнотеже, којом је редукована егзистенција почела да постоји на сцени, или недостатак исте те трансформације, уколико је она била неминовна. То дешавање неочекиваног или не дешавање очекиваног у мени изазива стање неизвесности и стрепње.

4.

Пред догађајима редуковане егзистенције, покушавам да видим ствари онаквим какве би требало да се одиграју. Унапред. Неколико тренова унапред, неколико минута унапред, неколико сати унапред. Пред мојим очима се једна деликатна равнотежа помера, попуштају делови једне замишљене, али целовите вредносне структуре. Трудим се да је подупирем, на оним местима која су највише угрожена, усредсређен покушавам да, логиком саме конструкције, њене граматике и синтаксе, одбраним конкретан језик, којим се говори у угроженом простору пред мојим очима. Кажем у угроженом простору, знајући да је угрожен са три посебне тачке:

1. угрожен је подмуклим дејством писца, који нас, у једном мраку, у прећутном договору на поверење, уводи у неочекивана кидања главних потпорних веза,

2. угрожен је изненађујућом савитљивошћу свих учесника на сцени, њиховом убедљивошћу, њиховим претварањем,

3. и наравно угрожен је нашом стрепњом, уколико учествујемо у целој игри, са пуним интензитетом.

Пред мојим очима, техником представе, у једном редукованом простору, простору који подлеже новим конвенцијама, једна редукована егзистенција гради модел деликатне равнотеже, који се, изведен изван очекиваног, успоставља као нова равнотежа. Посматрам функционисање успостављања нове равнотеже и на томе градим једно ново људско искуство. Модел у коме тражим подударности врло ретко је сачињен тако да ми омогућује да разумем све запажене чињенице.

Клод Леви-Штрос сматра да је главна сметња да се продре до дубљих слојева привид вредности свесног и историјског испољавања језика. Простор је поприште на коме се испољавају, у виду егзистенцијалног модела, покушаји да се привид историјских лажи и привид искуственог нивоа доведу до дубље стварности.

5.

Постоји једна претпоставка, у коју чврсто верујем: у сваком делићу огледа је битно обележје целине. У појединачном понашању види се друштвени ред и етнички систем вредности, у пресеку види се изглед ствари, у изгледу да се наслутити суштина. Простор је поприште, на коме се деликатна и нестабилна равнотежа једног егзистенцијалног модела бори за своју егзистенцију. Могуће је да се, гледањем тога простора, дође до дубљих слојева у Штросовом смислу.

6.

Ништа у једној сценској радњи није стварно. Све је игра. Убице нису убице, снег није снег, љубомора није љубомора, а патетично родољубље није родољубље, али остаје патетично. Лажи остају лажи, истине, нажалост, нису истине. Време у сценској радњи јесте истовремено и стварно, конкретно време (тренутак док чаша пада према поду), али је и историјско време (наравно, лажно време 19. или 18. века, како то од њега сценска радња захтева). Простор је једини стварни и конкретни простор, једини конкретни део целе сценске радње. Смешни додаци, којим он постаје историјски простор, дуг је општој лажи, на којој почива позоришна обмана. Но, она то не мора бити. Он може бити простор без лажи. (Као што и време може бити време без лажи, ако писац одстри мртвачко историјско време из свога текста.) Тиме се долази до сценске радње у конкретном неисторијском простору. На моделу тога простора, могуће је сагледавати дубљи слој људске судбине, слој који нам отвара једну потенцијалну, стварну и конкретну, појединачну просторну, људску судбину.

Каква је могућност да се та судбина сагледа? Готово никаква. Врло ретка. Сваке вечери, када се завеса дигне (ако има завесе), деликатна равнотежа сила које дејствују на сцени поремети се, намерно изазваним кретањима све се узбурка, време се помери из конкретног времена, пређе у лажно време редуковане егзистенције сценског збивања, простор се издужи, деформише, згусне, постане други простор (али ипак видан), гледаоци почну да се поистовећују са дворанима, барабама, напредним снагама, све постане нешто друго, са намером да се продре до дубљих слојева, у Штросовом смислу.

7.

Па добро, чему продирати до дубљих слојева? Неким чудним механизмом, чији су разлози непознати, а логике недокучиве, по Леви-Штросу, дају се разликовати друштвена обележја у више слојева. Као по некој примордијалној конвенцији, спољна обележја су површинска и од мањег значаја, она друга су дубља и имају пресуднијег утицаја да се дође до истине. Ти дубљи слојеви су несагледиви у изворном лику, више су биолошки рефлекси, са најдубљим човековим константама. Уверен сам да су те константе човекова људска судбина, људска историја. Сценска радња јесте редуковани модел људске судбине, успостављен у деликатној равнотежи сценских радњи и у спознаји закономерности понашања система, дакле структуре, где се, у редукацији, повећава читљивост структуре.

Утицај несвесног постаје доминантан, јер једино несвесно носи у себи довољно убедљивости и нешто што је човеку од почетка дато. Наравно, постоје и они који мисле да је човек све са временом стекао, али би се то морало доказати.

У редоследу ствари, сценска радња, као модел, омогућује да се у њеној редукованој збиљи, са повећаном читљивошћу, у згуснутом времену, сагледају обриси затамњених закона људске судбине.

8.

Ко заправо гради модел? Модел од редуковане егзистенције у сценској радњи, на коме се може посматрати људска судбина. Да ли то чини писац? Редитељ? Глумац? Гледалац? Одговор није једноставан, питање није сколастичко, нити се ограничава само на методолошки ниво. Немам одговор на то питање. Мени само изгледа могуће да се у једном тренутку, на

просторима модела редуковане збиље сценске радње, сусретну ствари и представе, јер се представе, у једном тренутку отворене несвесним, појављују као дејствујуће силе саме ствари. У тим тренуцима, страх постаје стваран, а у нас се усељава неизвесност и стрепња. Модел је у томе тренутку додирнуо несвесну објективност, судбина сценске радње осваја гледалиште, субјективна игра глумца додирује законе опште вредности.

9.

О законима општих вредности осећам се немоћан говорити.

Људи показују спремност

О „Независним издањима”

Постоје људи који, покренути неким унутарњим механизмом, показују увек спремност да учине нешто својим сопственим рукама. Увек су ме фасцинирале те руке у чињењу. Било чега. Као дечак, имао сам прилике да посматрам веште занатлијске руке, које су од поцепаних и разјапљених ципела успевале да направе нове ципеле. Живео сам у оном делу града где је било мноштво занатлија, неких чудноватих мануфактура, нешто што би могло да личи на неку претечу данашње индустрије, малих гвожђарских погона, одјекивали су ковачки ударци чекића, коњи су довођени на поткивање (мој деда по мајци био је ковач). Касније, на студијима архитектуре, имао сам прилике да посматрам зидаре како вешто слажу, на високим скелама, вертикалне зидове, како остављају отворе за прозоре и врата, како постављају шалунге за таванице. Гледао сам њихове руке, грубе, како хитро премећу опеку и како је вешто другом руком квасе, па је стављају на своје место. Касније, у многим штампаријама, гледао сам веште ручне слагаче, како склапају странице од олова и како под њиховим рукама настају метални отисци будућих књига, гледао сам те руке и мислим да су оне разлог што сам, када сам већ био зрео, одлучио да покренем „Независна издања”. Била је то моја жеља, коју је покренуо онај исти унутарњи механизам да нешто учиним својим рукама. Нешто у чему нећу морати никоме да полажем било каквог рачуна, никаквог објашњења, никаквих речи, без

икаквог савета, нешто што би за моју праву природу могло да буде сама чиста радост. Жеља која је била у мени је изгледа била у стању да савлада све отпоре, који су се ту и тамо појављивали. Отпори су били административни, у мојим slabим или готово никаквим финансијским средствима, која су се морала обезбедити, у људима који су живели око мене. Но, те руке, које још увек видим кад затворим очи, те руке вештих занатлија, које су ме фасцинирале у моме детињству, руке људи који су данас већ мртви, њихове радње су у већини случајева већ порушене и уступиле су места великим зградама, које је овај град изградио, те руке су остале за мене као нека велика обавеза да сам морам нешто учинити. Касније, када сам постао свестан значења и значаја слободне и независне информације, постао сам свестан да моја опсесија учинити нешто сопственом руком има и неке друге функције. Сем мене, данас она ослобађа и друге око мене. Видео сам некада несрећне писце, који се нису усуђивали да напишу нешто што им се стално мотало по глави. Постојали су код нас усмени писци, људи који су своје књиге само говорили, који су своју естетику образлагали искључиво за кафанским столом, постојали су стихови који су остали затворени у мртвачким ковчезима својих аутора, после њихове природне смрти. Мој алтруизам није само поза једног вештог човека, који, у спретном споју свога умећа и угрожености слободе мишљења свакога човека, налази питко образложење свог стваралачког чина. Све је то било зачето у мојим рукама, које морају да раде.

О политичком мишљењу

Моја је мисао нешто чиме никада до сада нисам успео да овладам. Она се јавља изненада, изгледа ми без икаквог повода, случајно, ја је ловим у тим тренуцима њеног појављивања, не, нећу рећи да је не очекујем, напротив, ја је очекујем, али ја не знам где ће се појавити, о чему ће говорити, она је за мене увек једно невероватно изненађење. Затим, она крене једним правцем, магловитим или јасним, она је увек у сликама, ја видим своју мисао, затим се пропне, отме, окрене, суне, трзне се, ритне, поплује ме, искези се на мене, сруши сва моја очекивања, сву моју већ створену надградњу, поремети ме, натера ме да седнем, да затворим очи, изгубим сваку оријентацију... Гледао сам на великим скуповима мудре људе од политике, како нам образлажу своју политичку мисао, како нам говоре о своме политичком мишљењу, слушао сам њихове низове како се логично настављају једни на друге, градећи једну велику пирамиду, гледао сам њене бридове, њене правилне редове, њено сужавање према врху, разумевао сам њихову оданост крајњем циљу. Још увек ми у ушима одзвањају њихове заклетве да ћемо стићи до срећне и светле будућности, која је ту, непосредно пред нама, до које можемо доћи само ако се упутимо још иза једне кривине, која нам отвара прави пут, који ће нас непосредно довести до ње. Затим, обећања о односима који нам могу заменити природан живот, који нам је наша биологија омогућила. Боже мој, колико сурогата у тим говорима, колико пластичне масе у тим њиховим осмесима, колико глупости у њиховим визијама. О њиховим

политичким говорима мислим све најружније. Све то је једна велика лаж, коју нам политичко мишљење намеће. У чему се састоји природа те лажи? Њена права природа је у томе што треба да нас убеди да постоји још један живот, у чијем стварању ми учествујемо, у том другом животу они знају да нисмо толико наивни да нам могу рећи да ћемо ући и сами непосредно у тај други живот. Дакле, у том другом животу, који је намењен нашој деци, самог живота неће ни бити. Он ће се састојати из самих односа, из неке врсте бонтона, правилника о лепом понашању у будућности. Наша деца неће морати више да једу, биће довољно да се лепо понашају, неће морати да се одевају, биће довољно да су у односу лепог понашања, неће морати да имају било какве идеје, биће довољно да знају сва правила лепог понашања, мораће, притом, само од ових осталих нормалних ствари да раде, безгранично да раде. Цео вишак њиховог рада, цела акумулација њиховог рада, отићи ће на живот другова, који су им приредили тај однос у коме они живе, отићи ће на живот њихове деце и деце њихове деце, један бескрајан ланац паразита, чији ће посао бити да политички мисле. Та пирамида њиховог мишљења одједном почиње да ми изгледа као једна руина, која нам је остала из Кеопсових времена, један белег робовласничких односа, из којих никако да се извучемо, видим њихове фараонске свечаности и њихова фараонска метанисања у храмовима, у којима говоре искључиво о односима. Видим и чујем, преко телевизијског екрана, њихово метанисање пред спомеником оронуте пирамиде, чујем лажи, бескрајне низове лажи, видим ружне људе, невероватно ружне људе, чији језик бесомучно палаца и који изговарају ритуалне заклетве, спомињу класе, овладавања, монолитности, интересе, процесе... Боже мој, колико одвратних речи једног политичког мишљења, које

више не могу издржати. Зато, грчевитим покретом руке, гасим слику са екрана и гушим његов тон, док се слика гаси у једном тренутку, тон се спорије гаси, глас који сам угушио покушава, сада већ из угашеног апарата, да надјача моју вољу да буде искључена. То траје неколико тренова, да би мир овладао мојим ушима. Но, у њима одзвањају још увек речи политичких лажи, замена за прави живот, који бисмо могли да живимо.

Иронија као естетска чињеница

Руска авангарда није познавала иронију. Сарказам да! Може ли иронија бити естетска чињеница? Гледам у аутобусу људе како се, у раним јутарњим сатима, обешени за рукохвате, љуљају у ритму вожње, како се нагло трзају, када је вожња нагло прекинута, како се благо лелујају, док је вожња умерене брзине. Гледам те људе око себе и осећам да у тој набијеној маси појединачних људских тела има неке невероватне сличности са индустријски прерађеним месним производима. Код једних и код других постоји један процес којим се врши хомогенизација масе или смесе, док се не постигне идеална замешаност, која самој маси или смеси даје уједначени, монолитни карактер. Тај монолитни карактер јесте једно од битних естетских обележја ових људи, међу којима се налазим овога јутра у аутобусу, а које управо сада посматрам. Заправо, шта је аутобус? Аутобус је инструмент којим се гради или постиже хомогенизација људске масе. Хомогенизација, као процес који води монолитности. Монолитност је судбина људи у колони ка бољој и светлијој будућности, како је то већ видео Замјатин, у роману *Ми*. Судбина људи који ће целог живота бити само монолитни. Ништа више, ни мање. Монолитност као циљ сам по себи. Монолитност као естетска категорија. Исто таква монолитност се постиже и модерним миксерима за месну смесу, у модерним кланицама. На томе путу између наше судбине као монолитне масе и хомогенизиране месне смесе протеже се једна иронична нит. Ту нит покушавам да хватим ове зиме, на прелазу из 1986. у 1987. годину. Тражим

у себи ту ироничну слику, која би требало да постане једна естетска чињеница. Из мене излећу оштри појмови једнога света, који има своја уверења, они се забадају на белину папира, сваки појединачно, мали патуљци, који су естетска чињеница, а који у својим утробама носе метално тело инструмента којим се оштре дрвене оловке, метални модели авиона, регистар трговачких каса, грамофона, кухињских шпорета на дрва и угаљ. Затим један кловновски нос, направљен од картона, са grubим марксистичким брковима (браћа Маркс) и коначно, са плаца Навоне из Рима, једна фигура анђела, направљена од пластичне масе и прекрасно обојена живим бојама, са траком платна у рукама, на коме пише значајан текст ГЛОРИА. Испод његових ногу, са десне стране, модел једног малог аутомобила из чикашких времена Ал Капонеа, сав црвен. Један цео пандемонијум модерних времена, кога сам скупљао по својој соби и кога сам скупио на белини хартије, у димензији од 30x30 сантиметара, опет једна чудовишна хомогенизација, која је све то довела до монолитног споја. Тако је настала једна нова легура, чији сам садржај, као естетско својство, искористио за један плакат, који сам управо тих дана радио. Иронија је ту постала естетска чињеница. Моја је глава била миксер. Аутобус је био миксер. Миксер је у кланици био миксер. Живот је сам једно бескрајно миксовање. Људска јединка има, у таквој судбини, два могућа излаза: први је да се препусти миксовању, други је да се одупре миксовању. На барикаде против идеје да будемо миксовани! Да будемо монолитни! Одбијте да плаћате чланарину и издржавање својим злотворима, који имају идеју да Вас миксују. Немојте певати песме заклетнице, ако сте се нашли на месту где се то чини или ако већ морате то да певате, покушајте да се на све то иронично осмехнете. Можда ће телевизијска камера овековечити Ваш иронични осмех,

који ће моћи да Вам буде алиби у временима која долазе. За неке у будућности, Ваш осмех ће бити манифестација етичности мањине, у лудим неетичним временима, за неке данас Ваш осмех ће бити иронија доведена до естетичке чињенице. Уколико су утваре у биоскопским дворанама сурогати стварног или могућег живота, дакле, једна врста духовне игре, онда је мој лепршави плакат за један филмски фестивал иронични осмех над људима који ме данас окружују. Нисам само сигуран да ли ће будућност моју колаборацију са овим временом моћи да протумачи као ироничну, на основу ироније коју сам искористио као естетичку чињеницу. Ђаво ће га знати! Све је неизвесно.

Како расту градови

Само будале мисле да градови расту на тај начин што се у планским документима друштвено-политичких заједница зацрта њихов раст. Као што деца не расту због тога што је нешто зацртано у планским документима, мада се и таква глупост може зацртати, исто тако не расту ни градови.

Сличност између раста детета и раста града јесте очигледна. Један и други расту из неког разлога, који се налази у самом њему. Понекад и један и други престану да расту, у таквом случају разлог је обично необјашњив. Пре тридесет година, значи, када сам имао само осамнаест година, почео сам да посматрам како расту градови. Кривци за раст градова су људи, око тога се не морамо спорити. Да ли сви људи? Да, углавном сви људи. Зашто расту градови? Ја немам одговор на то питање. То сам желео да Вам одмах кажем, како не бисте од овога што Вам говорим очекивали нешто о чему Вам ништа не могу рећи. Када сам, пре две године, неколико месеци провео у Чикагу, потврдио сам своје осећање да градови неоспорно расту. У свим смеровима. Градови расту у дужину и у ширину. Затим, расту у дубину. Расту, наравно, у висину. Разлог томе расту је у жељи (мислим на раст у дубину и у висину) да се, на што мањем простору, постигне присутност што већег броја људи. Постоје градови који желе тај пораст масе. Они верују да се у једном тренутку остварена критична маса људских бића претвара у неки нови квалитет. Њихове идеје су у суштини прогресистичке. Постоје и градови у којима се избегава раст у дубину и у висину. То су градови где људи на власти имају страх од критичне масе

људских бића. Они би желели да се постојеће стање и постојећи односи конзервирају. Њихове идеје су одраз модерног конзервативизма двадесетог века. Но, без обзира на жеље оних који су на власти, градови расту и људска маса у њима постиже критичну масу. Адолф Хитлер није желео да Немачка има велике градове, дуж немачких путева никла су насеља малих кућа, у којима су становали немачки радници. Хитлер је имао фобију од неконтролисане људске масе, која се приближава критичној концентрацији. На стадионима, отргнута од породице, људска јединка је припадала фиреру, човек је заборављао на своју децу, на своју жену, на своје онемоћале родитеље. Могао је да се препусти процесима хомогенизације, претварања у масу, која монолитно мисли. Међутим, ако већ постоји опасност да се изгуби граница сопственог тела, сопственог људског меса, које сваки појединац носи на своме скелету, зашто ти појединци у великим градовима, у њиховом расту у дубину и у висину налазе неко људско олакшање? Изгледа да у тој врсти интимности, као што је интимност блиских бића која се додирују у превозним градским средствима или на масовним местима разоноде и забаве, човек налази неку врсту заборава, пред општим и поражавајућим сазнањем да је овај наш једини живот ограничен у времену. Мислим да градови расту, јер човек појединац осећа страх од смрти. Самоћа је предворје смрти. Бити сам значи бити на путу да умреш, јер ми смо стално на томе путу. Човек у некој дубокој праматрици својих људских искустава, таква матрица мора постојати, има утисак о смрти као бићу које дејствује слично људском дејству: коса смрти може човека да сасече, али га може и поштедети. У збиру се може десити да смрт на некога и заборави. Како је сигурно очекивати њен долазак међу другима, који на њену присутност не обраћају довољно

пажње, јер су млади, на пример. У тој праматрици се налази и запис о томе да се можемо хомогенизирати у људску масу. Постоји политичка мафија која једну овакву људску, жељу покушава да искористи у своје мрачне циљеве. Њихови су циљеви апсолутна власт над људима. Не знам шта бих могао више да Вам кажем. Не знам ни да ли бих могао више било шта да Вам кажем. Гледам Вас свакога дана, како се прибијате једни уз друге, некад је било непристојно прићи другом човеку на удаљеност мању од испружене руке, све што је било ближе сматрало се испољавањем непристоје агресије или родбинском блискошћу. Данас сте већ дошли да је пристојно све што се не завршава додиром, сутра ће бити све могуће, улазићете једни другима у отворе своје људске масе, како бисте смирили своје страхове пред смрћу. Тада, један велики миксер ће већ завршити свој посао хомогенизације Вашег људског меса. Постаћете једна огромна мортадела, а међусобно ћете се разликовати на светло плавој и жутој етикети, на којој ће бити исписано, крупним словима, име града у коме сте се спојили у тај кулинарски специјалитет: на пример Београд или Загреб. Разлика међу Вама биће само у тој етикети, све остало биће исто, моји драги, хомогенизирани саговорници.

(20. фебруар 1987. године)

Када сам пре тридесет година

Када сам пре тридесет година, стицајем судбинских околности, са својим пријатељима Леонидом Шејком и Маријом Чудином, издао прву књигу, која је носила часно име *Независних издања*, око себе сам видео несрећне писце, који су, из разлога неке епидемије, непрекидно шапутали и стално гледали, унезвереним погледом, негде у плафон. Времена су била оскудна, у становима нисмо имали ормане за ципеле, моји пријатељи, познаници и ја смо имали, углавном, један пар ципела. Књиге о којима желим да говорим, о којима морам да говорим, личиле су на данашње књиге, али језик тих књига био је, на извештан начин, други језик, него онај којим се говорило, нарочито у кафанама, када би људи, уништени животом, попили по неку чашу алкохола. Гледао сам писце око себе и саосећао са њиховом ускраћеношћу да успоставе природну равнотежу између онога што би језик могао да изговори и што би рука имала храбрости да напише. Метафоре су биле израз литерарне и грађанске стратегије, чак и сељаци писци су покушавали да сакрију свакодневни говор, у естетизованој стварности. Затим је настао покрет отпора, не зна се ко је био покретач, можда неке тајне силе, али свакога дана би се појавио по неки несрећни човек који би, у својим написаним речима, прокријумчарио по неку праву реч из живота. Затим су дошли млађи писци из провинције, неки од њих су били боси, неки сиромашни међу њима личили су на јунаке нове њујоршке филмске школе. Ходам данашњим улицама, којима су и они ходали, а видим да се нешто променило, њихове главе када их данас сретнем

све су беље и беље, њихови покрети су успорени, али онда сам знао да су то људи који освајају једну нову слободу. Њу сам имао част да издајем, у малим и скромним књигама четвртастог формата, величине 16 пута 16 сантиметара, да се заједно са њима радујем пред чињеницом да ће свака реч у тим књигама бити управо реч која је слободно, неконтролисано и спонтано изашла из њихових, тада неоседелих глава. Када је прошло тридесет година, постао сам свестан да се десило оно што смо желели, једино данас више нема међу живима Леонида Шејке и Марије Чудине, да се радујемо исто онако како смо се радовали 1966. године, када је изашла из штампе Маријина књига *Пустийиња*.

Међутим, живот се у међувремену померио, а да ми нисмо свесни те чињенице, нама се, наиме, чинило да се само ми померамо у животу, а да је све остало чврсто и непокретно. Ми смо, наиме, веровали да камен или дрво немају, такође, свој сопствени живот. Имајући освојено право на језик, ми смо мислили да се игра завршила, између оних који говоре и оних који би требало да слушају, ми смо мислили да више не постоји никакав зид, како смо били наивни, између две главе увек постоје једна уста и постоји једно уво, између уста и ува увек постоји неки ваздух, постоји неко кретање даха, постоји нешто што јесте дух. Како смо били наивни, данас, док Вас гледам како седите око мене, док гледам Ваша лица, док гледам Ваше руке, док мислим на Ваше речи, знам да се опет, као и пре тридесет година, налазим међу несрећним људима, који осећају немоћ својих речи да пређу ону границу непробоја, која се увек испречује испред речи, а која је трајна судбина сваке писане поруке и сваке изговорене речи. То је немоћ да се пробију баријере између игре времена, које се тако моћно распоређује у оно што ми називамо прошлошћу, будућношћу и што мислимо да је наша

савременост, да је наш живот, али игра времена није заустављена фотографија, није окомито постављена укочена слика, није низ који се тако једноставно одвија по једној бескрајној линији. Наше представе су опет, по зна који пут, погрешне, све би можда могло да личи на неку врсту експлозија, које су постале наша животна судбина, постоји само нешто што је близу нас и нешто што се од нас удаљава, у свим правцима, а ми тада подсећамо на унезверено биће, које покушава да види и упамти оно што неповратно нестаје из нашег видокруга и што неповратно наставља свој пут у таму и заборав. Боже како смо били наивни, време је оно што означава људско постојање, а не случајни облици духовне и материјалне географије, понеки камен, понеко дрво, можда старо коју стотину година, можда старо коју милијарду година, представљају репере у току времена које се, у импулсима, бескрајно грчи. Гледам Вас данас како седите око мене, ужаснути сазнањем да се ништа у судбини Ваших речи није изменило, само ја знам да се нешто ипак изменило, постали сте људи скептични да се између Ваших личних судбина и судбине Ваших написаних речи, између онога што је пропадање Вашег тела и трајања Ваших речи, уопште може успоставити неки однос међузависности. Не, по хиљаду пута не, између та два света не може постојати никаква веза, Ваше ће тело са сваким даном неповратно тонуту у распадање, у смрт, Ваше ће речи, ослобођење трулежи и смрада, лебдети између неосетљивих и непроходних људских глава, на којима ће стајати, само као симболи једног неосетљивог мртвила, људске уши, без функције, да пропусте Ваш глас до другог људског мозга. Онда ћете са ужасом открити да између Ваших гласова одзвањају и неки неартикулисани крици, нечега што би можда могло да личи на људски говор, када би имало уграђено нешто смисла, али тога нигде није било.

Време, време није постојало у тим крицима, који својим присуство затрпавају Ваше гласове, а сада желим да Вам кажем, тај шум у времену, којим се дави Ваш глас, настао је као велика и моћна завера, да се у времену укине његово треперење и да се са тим укине историја. Све ће изгледати у том новом времену као да је постојало одувек и да ће вечно постојати, постојаће можда, ако на то пристанете, само један језик, само један звук, само једна слика, само једно освежавајуће пиће, само једна марка жвакаће твари, само једна справа за котрљање на великим путевима, само један тип летеће справе, која ће служити за то да се остарели и онемоћали људи транспортују у правцу небеског бескраја, како би се земљиште ослободило оних неразумљивих и смешних места која се називају гробља. Гледам Вас несрећне и мислим шта Ви можете учинити да се укидање времена заустави, да се наново успостави историја, она нормална историја, која прати судбину људског живота, која се нормално исказује речима, на начин који смо навикли да чујемо у великим Храмовима, са плавим византијским небом на узнесеним куполама, на пределима и под сунцем, на земљи, где заједно живимо са нашим питомим и дивљим животињама, са нашим храстовима, који нас нису заборавили, са нашим камењем, које нас задржава да сви у једном тренутку не одлетимо у небеске бескраје, где очекујемо да ћемо у истину претворити нашу веру у Бога и све наше наде. Но, речи Ваше, које нас упозоравају, које нам маме сузе на очи, које нам измамљују дрхтаје срца, које нам повремено затварају капак, а из наших душа извлаче онај уздах којим се оглашавамо као људи, данас се губе у лавиринтима очаја и незнања, којима је наш цели живот затрпан. Они желе да се наша реч угаси, замењена једним псећим лајањем и где је језик смисла и осећања замењен

језиком фразе, у којима се појединачно људско месо више не распознаје. Гледам Вас и мислим да ли ћете данас пристати да разговарате о глупостима и безначајностима или ће опет међу Вама проговорити мудрост и опет, у својим јединим ципелама, по кафанама, са дрхтавим рукама, са очима које виде даље и боље, међу својима, без лажи, у задњим столовима, незапослени, прогнани, заборављени, неспособни и неспремни да будете било шта друго, него људи који говоре, на своме језику, не било ком и за било кога. Они који ће од себе одгурнути ту лажну наду да ће нас смрт мимоићи, и да куга, губа, распадање и црви неће бити наша судбина, да онај грч који носите у својој души може да се замени оним срећним атрибутима који се зову профит, рабат, камата, закупнина, право, лиценца, концесија, рецензија, рецепција, свим облицима који са Вашом душом и са Вашим срцем немају никакву додирну тачку.

Издавање књига као завера

Током година, човек стиче одређене навике. Свакога јутра, готово без икаквог разлога, читам дневне новине. Приликом читања новина никада ми није пало на памет да се упитам колико је бројева новина изашло до сада, никада ми није пало на памет да се упитам колико је људи запослено управо у тим новинама које држим у рукама, никада ме није интересовало колики је тираж управо тих новина које читам, нити начин на који се образује цена коју сам тога јутра платио продавцу новина. Наравно, никада ме није интересовало какав је однос између издавача новина, да ли је издавач новина „друштвен” или није „друштвен”, сматрам неумесним сваки разговор о коефицијентима обрта и не занима ме начин организације продаје, не сматрам битним да нека књига постигне успех на неком вашару књига, па макар он био и београдски, ја своје ауторе не плаћам, јер немам од чега да их плаћам, и немам зашто да их плаћам. Када отварам новине, тада мислим какву је позицију судбина одредила моме народу, за овај дан који је управо почео, ко ће га опет изиграти и на који начин, мислим ко ће мој народ данас или јуче зауставити на неком великом стратишту његових предака и ко ће га спречити да положи скромно цвеће на покопане кости, јер мој народ је сиромашан и није у стању да носи разне цветне аранжмане, које смо имали прилике свакодневно да гледамо у увредљивим телевизијским белешкама о полагању цвећа у Кући цвећа, на београдском брду. Када отварам новине, покушавам да пронађем ону малу вест која ће интересовати мој сиромашни и скромни народ, о томе да је живот постао лакши, да је

земља postala плоднија, да је зрак постао чистији, да су деца postala вреднија, да је народ постао уреднији, да нам хаустори не миришу на мокраћу, да су воде postale бистрије и да се ствари називају својим именом. Тражим ту малу вест, која се свакога дана скрива од мене и коју често не налазим, а када је и нађем, то буде после мучног и тешког трагања.

Онда мислим на своје пријатеље, који су завршили неке школе и који данас, овога јутра, у својим скромним собама, загледани у потамнеле плафоне, покушавају да искажу на моме језику мисао која нас доводи све ближе универзалним истинама, до којих морамо доћи. Мислим на њихова лица, на којима видим њихове очи, које су се свега нагледале, у овом бедном животу, који смо живели задњих педесет година. Мислим на њихову кожу, која је свашта осетила у тим протеклим годинама и мислим о томе како им је и мени протекао цео овај живот. Тек ту и тамо по нека изговорена реченица или нека написана реч, међу милионима других речи, које су служиле само за то да се права истина, на неки начин, прокријумчари у прави и истински живот. Као и сви људи, у животу сам имао неколико тајних намера. Као и сви људи, нећу вам говорити о њима. Ипак, то су моје тајне намере. Данас је дошло време да, ипак, откријем део себе. Као млад човек донео сам одлуку да ћу у животу покушати да, између тих милиона речи, пронађем оне праве, које са болом откривају сву нашу људску промашеност.

Нажалост, недовољно способан да их сам исказујем, трагао сам за тим речима, у књигама мојих пријатеља. Док су они живели на самој периферији социјалне беде, ја сам у њиховим делима налазио оне мрвице узвишене духовне хране, која ме је ослобађала те ужасне понижености у којој сам живео. Налазио сам неке друге људе који су читали оне књиге у чијем сам издавању учествовао, као фантомски и никада регистровани издавач.

Ове књиге нису настале из љубави

Ове књиге нису настале из љубави, како би се могло помислити на први поглед. То, наравно, пре свега, значи да човек не чини само оно што му се допада. Мој пријатељ је мрзео глупости иконографије свакодневног живота. Да не заборавим да кажем, било је то почетком 1968. године и вероватно се од тада много шта изменило. Он је касније написао један роман, о својој породици, у коме је његов деда на лапидаран начин коментарисао светске и домаће догађаје, али то овом приликом није од велике важности. Једном приликом ми је, преко телефона, рекао да је сачинио нови САДРЖАЈ живота и да би то можда било интересантно да се објави као посебна књига. До тога датума, он се бавио само читањем књига и у тој његовој намери да се књига објави налазило се нешто више авантуристичког духа, него што то данас може да изгледа. Веровао сам у његове способности да све окрене на своју корист, веровао сам у његову способност да буде личан, непоновљив и јединствен. Тако је настала књига под горњим насловом. Њено порекло је било у ствари у његовој соби. Гледао сам га како стоји пред сваким појединачним предметом, као и како га назива другим именом. У рукама је држао неко чудно корење, за које је говорио да је корење новог значења. Личио је на мађионичара и чинило ми се да су његови поступци, понекад, неразумљиви свима, сем њему, али после сам се уверио да њему није било стало до потпуног разумевања. Знао сам да ће из тих чудних имена (наводим њихов списак: махуна, сладолед, туршија, салата, сир, душек, орман, столица, зип,

жвакаћа гума, тим, хор, клизање, лов, валцер, дијета, штрикање, метеоролози, мрак, смог, метро, мапа, Ајфелова кула, самопослуга, робна кућа, вода, вибратор, монструм, звер, Езоп, лутка, макета, пливање) настати неко спасоносно дејство, неко откриће, али он ме је ускоро демантовао. Настала је његова лична стварност, коју је он, са посебним задовољством, користио. Данас то може изгледати да су се догађаји развијали готово невероватним сплетом ситуација. Све то је било исувише далеко од онога у шта се може лако веровати. Но, мој пријатељ је био изузетна личност. Још једанпут се поновило, као и годину дана касније, да је његова писаћа машина, неким тајним поступком, сублимирала целовитост наше балканске судбине. Судбина књиге је била тиме уведена у најневероватнији сплет догађаја. Понекад нам се чинило као да у себи носи сублимирани цинизам овога дијаболчног тла (упозоравам вас на филмове Душана Макавејева), неку ђаволу тајну, која се мота око наше колективне судбе. Као да векови историје постоје само ради спрдње, или спрдња ради њих.

У данима те зиме, играјући се, покушали смо да измислимо име за читаву серију књига, која би изашла после ове. Наравно, мислили смо да до тога никада неће ни доћи. Како смо били наивни. Били смо млади и независни од свега што је било ван нас. Данас ми се чини да није постојало ни једно друго име до онога које смо усвојили приликом једног разговора, са пуно лавирања и сујете, свако је желео да наметне своје мишљење, а то је чинио са пуно лукавства. Тако су настала НЕЗАВИСНА ИЗДАЊА.

У пролеће 1968. године, ходали смо београдским улицама и мислили смо о општој, европској револуцији, о данима који ће нам донети славу. Већ смо на својим плећима осећали њену погубну тежину. Држали смо замишљене говоре пред

уједињеним народима Европе, који нас са толико знатижеље очекују. Верујте ми, нисам ни могао да замислим да је у питању само један сан. Ни данас не верујем да је у питању нешто што се није догодило. За мене и за моје пријатеље радило се о највећој збиљи. Тако је настала књига КРШЕВИНА. Пре свега, она је природан наставак претходног САДРЖАЈА. Верујем да је деловала лековито на генерације које су је прихватиле. Она је један поглед на свет са трона цинизма и уз активно учешће других, а не самог аутора, заменила револуционарним сном. У том сну смо ходали на челу анархистичких колона, са грленом песмом о будућности, лево и десно од нас остајале су, крај путева, историјске заблуде левих и десних теоретика. На њих смо се са презиром освртали. Пред нама су стајали светли задаци, будућност и историја. Није у питању била заблуда, данас се то може са сигурношћу рећи. Било је у питању све друго, а пре свега чиста лудост разума, до које се, иначе, тешко долази. Поготово самоизбором. Изгледа да за мене и мога пријатеља сликара није било другог избора. Био је март месец 1968. године и у зраку се већ осећало вруће лето, прво право лето младости Европе. КРШЕВИНА је, у ствари, дневник догађаја који су се десили после изласка књиге. То је књига наше младости, нека врста нашег приручника, како се вечито може остати млад. Књига о нашим политичким уверењима. Ако се у њој о нечему лагало, онда је и то учињено са укусом и мером: лагало се на велико и без престанка. Лагало се са уверењем. Управо онако како то треба чинити.

Нико нема права да буде неправедан према онима који о нама свима толико много брину, према нашим пријатељима, нашим ближњима. Било је подне или вече, већ се више не сећам, када сам водио разговор о томе да би било изванредно направити књигу под чудноватим насловом: ЧЕ, ТРАГЕДИЈА

КОЈА ТРАЈЕ. У питању је био симбол револуционарних кретања угњетених и заосталих сиромашних класа Латинске Америке. Тиме су наше књиге, НЕЗАВИСНЕ КЊИГЕ, из света личног задовољства, прешле на континентална задовољства. Знао сам да ће се то једном догодити, нас са Балкана су одувек мучиле бриге читаве планете. У Че Геварином имену налазила се целокупна иронија будућих и прошлих револуционарних судбина. Када сам прочитао ову књигу, увидео сам да покушавају да ме увере да њега, револуционара, никада није ни било, да је он само продукт једне конзервне индустрије, која не зна шта ће са својим хипертрофираним лагерима робе, која лагано труне. Смрад се ширио и са Истока и са Запада. Мој предлог да се пред њеним вратима захтевају даља објашњења остао је без одговора. Имао сам мало истомишљеника, као и две године раније.

Неко је из ове књиге говорио да је најбоље пуцати у главу и покушавао је да то докаже, помоћу биоскопа и статистике. Штампаче ове књиге нам је донело неколико забавних тренутака, посебно пријатних, као што је онај да је књига у рекордном року била одштампана изузетно квалитетно. Међутим, приликом штампања ове књиге, патио сам од чудних снова или често од несносне несанице. Једног од тих снова се никако не могу ослободити. У једном од тих снова, био је изузетно кошмаран, те га је тешко у целини репродуковати, два човека су непрестано растурала слог књиге, о којој је управо реч. Други људи су одбили да је штампају. Све је то помало невероватно и за сан, када се зна какав је херој био Че Гевара. Како је он умео да погине! Изгледа да су и њега, нажалост, гађали и погодили у главу. Чуло се да су му тражили аутограм пред смрт, како би га касније уновчили. Јадни боливијски сељаци су данима, због тога срамног догађаја, патили. Остали су без забаве и без

чудних косматих туриста, који су тако лепо смерали да им донесу слободу. Да не заборавим, ова књига у ствари највише говори о слободи.

Можда има аутоироније у томе што ове књиге не могу до краја да волим. Оне су у мени изазвале безбројна питања, ја сам их читао више пута.

После САДРЖАЈА Боре Ћосића, КРШЕВИНЕ Драгоша Калајића, после ЧЕА, ТРАГЕДИЈЕ КОЈА ТРАЈЕ Матије Бећковића и Душана Радовића, после ПУСТИЊЕ Марије Чудине (ова књига је прва НЕЗАВИСНА КЊИГА, изашла је крајем 1966 године, са великом илустрацијом Леонида Шејке), после ЈА САМ НА СПИСКУ Бориса Пастернака и ПЕСАМА С ПУТОВАЊА И ДРУГИХ Миодрага Станисављевића, било је заиста немогуће стати. Управо ових дана излази књига Моме Димића АНТИХРИСТ, затим прва књига, до данас потпуно непознатог, Данила Виторовића АНГЕЛОС, а потом, ко зна, можда ће то бити књиге Миодрага Булатовића, Мирка Ковача, Мира Главуртића, можда поезија Миће Данојлића, можда књига песама Божидара Шујице, можда библиофилска издања песама Васка Попе, Стевана Раичковића, Љубомира Симовића или Милорада Павића, а можда и мапа Леонида Шејке ЋУБРИШТА или можда моја сопствена књига, мој дневник ЈА САМ АНАРХИСТА.

(1970. године)

„Независна издања” су посебан облик самоорганизовања писаца

„Независна издања” су посебан облик самоорганизовања писаца. Још као млад човек, имао сам одвратност према свим облицима организације, као моћном средству тираније да ограничи људску слободу. Око себе сам видео моје пријатеље писце, који су били несрећни: њихове књиге су припадале свима другима, а најмање њима самима. Уредници издавачких кућа су стално спомињали неке „треће”, који им, наводно, ускраћују право да објаве оне књиге које су се мојим пријатељима и мени највише допадале. Игра која се плела око књига била је покривена непрозирним велом неких „разговора”, који су се одвијали на прилично скривеним местима. Сви смо знали да постоје неке књиге и неки писци за које се мора тражити нека врста „сагласности”. Како је време пролазило, постајао сам свестан да они „трећи” не постоје, да се „разговори” никада не обављају и да та фамозна „сагласност” постоји само у машти малих и скромних уредника. Било је то време када сам искључиво радио графички дизајн, за велике издавачке куће и за неке културне институције. Знао сам комплетан поступак издавања књига. Предложио сам Леониду Шејки и Марији Чудини да издамо поему „Пустиња”, Марије Чудине, као независно издање. Била је 1966. година. Књига је штампана у малој штампарији Студентског центра, у Београду. Тираж је био 300 примерака. Књига се распродала међу нашим пријатељима. Више нису постојали уредници, више није било „разговора”, више није било „трећих”, више нису биле потребне „сагласности”.

Читав један фантомски свет, који је био продукт искључиво маште ситних запосленика, нестао је пред нашим очима, као у познатом комаду Љубомира Симовића, ми више нисмо видели оно што су сви други видели, што су заправо сматрали да виде. Онда су дошли други Миодраг Станисављевић, Матија Бећковић, Душан Радовић, Мома Димић, Данило Виторовић, Милован Данојлић, Мирко Ковач, Петар Волк, Милан Влајчић, Иван Ивановић, Јован Ђирилов, Фернандо Арабал, Зоран Тасић, Жарко Команин, Милан Мирић, Милош И. Бандић, Бранко Ђурђулов, Светозар Влајковић, Горан Бабић, Драгослав Михајловић, Предраг Чудић, Ранко Радовић, Јулија Најман, Чедо Вулевић, Ана Шомло, Чедомир Мирковић, Биљана Јовановић, Марко Вишић, а ускоро ће им се придружити Душан Јовановић, Перо Квесић, Душко Родев, Милко Валент, Јеша Денегри, Душан Микља... Сви они су издавачи својих књига. Њих обједињује мој дизајн, заједничка дистрибуција и 400 сталних претплатника, који са знатижељом очекују своју нову књигу, да би још исте вечери почели да је читају. Њих обједињују и поштари, који разносе ту књигу на кућне адресе сталних претплатника, њих обједињују и књижари „Матице српске” из Београда, који, у згради Коларчевог универзитета, пакују те књиге и стављају адресе сталних претплатника на велики број малих пакета. Њих обједињује и рад малих штампарија, у којима се књиге штампају, пре свих, рад штампарије „6. октобар”, у Панчеву, која, смештена у шупама из прошлог века, штампа ове књиге са великом љубављу старих заљубљеника у занат деветнаестог столећа, као и рад мојих драгих пријатеља из штампарије „Радиша Тимотић” из Београда, који у улици Јакшићевој, преко пута Српске академије наука, у разрушеној згради бивше масонске ложе, штампају ове књиге са дубоким уверењем да су оне неком

потребне. Они верују мојим речима да су оне неком потребне. У овим књигама нема више измишљених „трећих”, „сагласности”, „разговора”, у њима су писци узели ствар у своје руке, сваки писац сам своју сопствену „књигу”. Да не заборавим на крају: постоје и хиљаде писама, које сам добио од људи из целе земље, у којима ми пружају подршку, са изразима симпатија. У њима они говоре о „мојим издањима”. Ваше колеге новинари ми се често обраћају, као приватном издавачу. Покушавам да им објасним да ја нисам приватни издавач, већ да је издавач ових књига њихов аутор. Само сам издавач онога дела посла који сам обавио, издавач свога сопственог дизајна, у коме је књига изашла. „Независна издања” нису ослободила само писце, она су ослободила и мој графички дизајн. Понекад, када размислим о тим протеклим годинама, онда ми се учини да је то ослобођење мога рада, мога графичког дизајна, била она полуга која ме је покретала да издржим у неповољним временима. О томе да је било неповољних времена није потребно да Вам говорим.

(4. децембар 1982. године)

Често ми се обраћају људи преко телефона

Често ми се обраћају људи преко телефона, као Ви сада, са питањем да ли би могли да објаве књигу у „мојим приватним издањима”. Покушавам тада да им објасним да „Независна издања” нису „моја приватна издања”. Да су она ауторска сарадња писца текста и мене, који правим облик књиге, нека врста саучесништва у авантури издавања књиге. Када разумеју ово прво објашњење, питају да ли им ја плаћам издавање књиге и какви су њихови приходи, ауторски хонорари. Покушавам да им објасним да ја нисам никакав „богат” човек, који има брда новаца, који не зна како би тај новац паметније потрошио, него га улаже у непознате и скромне писце, како би њихова ремек дела изашла на видело дана. Даље им говорим да у издавању књига учествујемо и писац и ја, са једнаким деловима средстава, да нам се средства једнако враћају, од евентуалног прихода. Тада више нема неспоразума, тада се појављује љутња. Набеђени писци напуштају сваку помисао да им се књиге појаве у „Независним издањима”, они не желе да своје новце улажу у своју скромну поезију, махом поезију, ми смо нека изузетна песничка нација, неки песнички народ, јер они сами знају да њихова поезија врло мало вреди, у односу на вредност њихових стихова. Тада говоре по граду како сам их јурио, како сам им тражио књигу, како сам им говорио о значају њиховог певања, њиховог романа или нечега другог, али они су имали довољно храбрости да ме одбију. Не желе они да им се књига појави међу приватним издањима.

Има и оних других. Оних који су код великих издавача објавили неколико књига, неки од њих и неколико десетина књига, који долазе до мене као код пријатеља, ми смо скоро увек пријатељи или то постанемо, са којима покушавам да направим „праву књигу”. Подразумева се да ћемо заједно улагати у књигу, подразумева се да ћемо нешто новаца успети да извучемо од продаје, уколико продаје уопште буде, али нас, пре свега, радује сама чињеница да књига настаје. Посматрамо у штампарији како се слажу редови, како се олово лије, упознајемо словослагача који књигу слаже, разговарамо са њим о књизи коју слаже, затим посећујемо ручног слагача, који књигу формира по страницама, који врши задњу исправку редова у којима је била нека грешка. Видимо како се доноси хартија за штампање „наше књиге”, гледамо како се странице књиге из тешког олова слажу у машини, како се доводе у ред по табацима, гледамо како се боја ставља у машину, између појединих радова пијемо кафу са радницима, гледамо њихов живот, који се одмотава пред нашим очима, учимо од њих њихов занат, лагано и постепено. Затим слушамо како се машина за штампање окреће, како ударају замајци, покрећући читаве оловне табле напред назад, како на другом крају машине излазе готови табаци са одштампаним текстом, потом смо сведоци савијања табака, скупљања књиге, убацивања у корице, резања под оштрим ножевима. Тада се ужасавамо да се баш на нашој књизи не деси несрећа, јер руке тако брзо лете у послу, да постоји стална опасност или се то само нама чини, да неопрезне и непослушне подлете под оштро сечиво. Коначно, књига се налази у нашим рукама, писац проналази по неку грешку, ја видим да боја на омоту није баш онаква какву сам желео, да нож није баш секао како сам био предвидео. Но, није важно, књига је у нашим рукама. Она

одлази у књижаре. Сутра се већ шаље нашим сталним претплатницима, прекосутра је већ почела да се чита. Двестотине и педесет људи, наших сталних претплатника, после два дана од када је књига била одштампана чита ту књигу. Некима се књига допада, некима, вероватно, не. Они којима се књига допада, дају одмах књигу својим пријатељима. После четири дана већ је пет стотина људи прочитало књигу.

Онда дођете Ви и питате ме шта имају писци и шта имам ја од тога што издајем „Независна издања”. Као дизајнер, стално се налазим у ситуацији да нешто радим за некога. Тај неко увек има одређене захтеве и своју представу како би тај мој посао требао да изгледа. Причали су ми и моји пријатељи писци да су и они имали исти такав осећај, када су своје књиге носили у велике редакције, великих издавача. У „Независним издањима” не постоји рад за друге. Ту имам осећај да сам слободан. За мене је то довољан разлог да то чиним.

(7. мај 1980. године)

Које су тешкоће у издавању „Независних издања“?

У нашој култури постоји један агресиван дух нетолеранције. Вероватно сте видели људе чије се лице изобличи када говоре о нечему што им није по вољи. Глас им постаје сиктав, као да се гуше, лице им добија тамно модру боју, а одсечни покрети руку подсећају на резове ножа воденице за месо. Када су заједно подсећају на гимнастичарске врсте, исти су им покрети, исти дресови, исте вежбе и исти борилачки поклици. У нашој духовној соколани они су стражари над књигама мудрости, у којима су записана њихова веровања, идеолошки, религиозни или неки други табуи. Притиснут стегама разних неслобода, покушао сам и ево већ двадесет година покушавам, да, не мислећи о њима, саградим једну малу кулу од песка, са књигама у чије сам речи веровао. Њих су писали разни људи, за неке од њих се говорило да припадају олошу режимских писаца, за друге да су малограђанско ђубре, трећи су долазили из националистичких баруштина, за четврте се говорило да су на платном списку полицијских доушника, било је и оних који су отворени непријатељи сваког прогреса. Било је, такође, анархиста, лојалних професора и оних других, било је људи којима су то биле прве књиге и људи којима су то двадесете књиге. Добитници Октобарских награда и затвореници Сремскомитровачке казнионе. Сви су они били моји пријатељи. Јесу. Око сваке књиге се плео смртоносни вез, наука нетолеранције. Моје писце су мрзеле друге и противничке формације.

Мржње су биле класне, расне, националне,
конфесионалне, идеолошке и личне. Мене су мрзели сви. Из
свих разлога. Бих био срећан човек када те мржње не би било.

(Новости 8)

Занат прављења књига

Неким необјашњивим стицајем околности, једини занат који сам стекао у својој раној младости био је занат прављења књига, отац моје мајке, Драгутин Станковић, становник некадашњег Душановца, пореклом из Књажевца, на кога ја личим, био је ковач по занимању. Поседовао је ковачницу преко пута зграде Правног факултета. Жена му је била моја бака Даринка, из села Парцана, имали су четворо деце, двоје женске и двоје мушке, а када случајно пролазим поред, данас већ тако ретких ковачница, чујем ударање ковачких чекића по наковњу и чујем шиштање воде, у коју се спушта усијано гвожђе, знам да бих сигурно био ковач да је мој деда био жив када сам се ја родио, осећам то у својим жилама, носио бих кожно кецељу и коњима бих подизао ноге, како бих могао да закивам потковице.

Студирао сам архитектуру, окружен пријатељима, чије пријатељство није изветрило до данашњих дана, гледам покојног Драгутина Ковачевића, сећам се његових долазака из Новог Сада, сећам се покојног Мише Давида. Данас када видим његовог брата Филипа, увек помислим на његову политичку храброст и на њихову мајку, која нас је са толико нежности примала у свој дом. Затим видим покојног Ранка Радовића, како у трку, на сутицању два ходника у згради факултета, понавља сцене из цртаних филмова. Видим још живог Спасоја Крунића, мог политичког сабрата, са којим сам предводио победничку опозициону листу, на неким давним студентским изборима, данас већ далеке 1963. године. Понекад видим и Владу Величковића, у дугом прекројеном

капуту од предратног громби штофа, питам га како је Ленка, његова мати, затим гледам у још увек живе Љубицу и Милоша Перовића, моје пријатеље из младости, које никада нисам изневерио и који ме никада нису изневерили, а живот нас је раставио. Савета и ја смо били слободни људи, без државног запослења. Срећем понекад Бранка Бојовића, мога друга из Петнаесте београдске гимназије и са студија, поштујем његову енциклопедичност.

У зграду мога Факултета готово не улазим, јер иза масивних зидова, дугачких ходника и широких степеништа видим покојног Николу Добровића, дрског и часног, како замиче у времену. Чујем глас његове жене Иванке, видим његове сабласне куће, у археолошком стању, на пресецању Немањине улице и улице Кнеза Милоша, где на великим сликама, за друге невидљивих, билдборда слушам Анри Бергсона и видим цртеже Николиних динамичких шема. Видим Глигорија Самојлова, наравно покојног, који је наслућивао мој долазећи живот и који је, са поштовањем, уз моје име увек додавао име мајстора. Чујем глас Уроша Мартиновића, затим чујем безбројне гласове и видим безбројне опеке како се уздижу, палате које никада неће бити саграђене, затим стојим пред низом цртежа, у којима покушавам да сачувам празан простор замишљеног Храма и да око празног простора подигнем џиновске мегалите, са траговима нашег духа. Тада је већ мој живот био записан на мојим рукама, јер моје су руке већ тада поседовале занат и вољу да правим књиге, затим се крећем у правцу улице Кнеза Михаила, улазим у зграду Филозофског факултета, зграда је била оронула. Одлазим на горњи највиши спрат, мала соба, коју памтим као неку врсту тајног друштва, видим Данила Киша, читам његову прву књигу, видим главатог Брану Петровића, наравно, покојног, са картонском кутијом од

ципела пуном домаћих колача, које је умесила његова мајка. Видим Живојина Павловића, у изношеном кожном капуту, једног поднева, у једном кишном дану, потом видим нераздвојне близанце, који су имали две мајке и два оца, Виту Марковића и Остоју Кисића. Видим покојног Божу Вукадиновића, мога друга из младости Милана Влајчића, пробијам се даље кроз време, околу мене се простиру слапови огромне траве и чују се звуци хармонија Љубе Симовића. Слушам стихове изговорене његовим баршунастим гласом, иза њих стоји, сада већ покојни, Драгош Калајић, мој рођени брат, који је такође имао у односу на мене другу мајку и другог оца, са којим сам одлазио на дуга замишљења путовања, из којих смо се враћали као Срби начињени од челика, спремни да на челу српских пукова, са барјацима српским у рукама, кренемо пут Запада, не би ли његово труло тело, како је говорио Освалд Шпенглер, обновили здравим телом азијских висоравни. Гледам га како је стајао поред мене 1972. године, у Венецијанским вртovima, где смо олошу белосветском излагали нашу идеју о Уједињеној Европи, смрдели су канали и узане улице Венеције су биле покривене псећим изметом. Куполе су одзвањале Маринетијевим футуристичким поклицима, а сенка несрећног Малапартеа покривала је све наше животе, затим иза неког руског паравана излазе Леонид Шејка и Марија Чудина, држе се за руке, знам то они одлазе у сопствену смрт. Чујем дуготрајне исповести мога кума Јерка Денегрија и видим прекрасне црне очи моје куме Биљане, силазим до највећих дубина људског живота, околу мене се налазе моји пријатељи из Загреба, видим Горана Бабића и знам да ће он трајно ући у мој живот, јер знао сам да ће он доћи међу нас, међу Србе, са својом женом Младенком и са своје две ћерке. Видим покојног Димитрија Башићевића, затим не знам шта се десило са

Миланом Мирићем, чујем само понекад да је тамо постојао Данијел Драгојевић, мој имењак, Дане. Некад ми телефон зазвони и чујем глас Пеђе Матвејевића, глас о нечему далеком, што ми изгледа као опсена, не знам да ли је жив Фелер и мој пријатељ Чижмек, не знам да ли је жив Добровић, мислим да не може бити жив Радослав Путар, постоји неко име у сећању, Вера Пинтарић Хорват и Брано Хорват. Потом искрсава Божо Бек, затим Иван Пицељ или су то све имена која сам измислио, онда долазе времена која су све ближе нашем данашњем времену, емоције су се истопиле у свежим сећањима, видим понекад Илију Мољковића, како одлази ка Бежанијском гробљу. Видим понекада и Мирослава Јосића Вишњића, мог друга и пријатеља, који припада и мени и мојој жени Савети, јер и она је саставни део мога животног инвентара, од тих далеких шездесетих година, када сам је први пут угледао, у ходнику нашег заједничког факултета и када сам знао да ћу са њом провести цео наш заједнички живот, када сам по први пут уграбио њено тело и ставио га преко свог рамена, па у озбиљном трку хитао уз огромно степениште нашег факултета, до другог спрата. Тај трк је посматрао мој друг из младости Слободан Новаковић, који је често причао о томе, мада му нико није веровао, изузимајући мене и Савету, који смо били актери тога догађаја. О Боже, како је овај списак дуг и добрим делом животом окончан. Из париских стиже Милован Данојлић, у незаборавној црној пелерини, срећем безбројне људе, стојимо Савета и ја са Радомиром Рељићем и његовом Наталијом, испред зграде Академије, улазе остарели академици, вијоре се црне заставе. Нема више Драгослава Срејовића, али је ту негде Јован Ђирилов, нема више Николе Милошевића, не знам што памтим сав тај ужас нестајања, не знам на чије сам сахране ишао, још је жив Мирко Кларин, срећем Боду Ристића, умро

је Бода Марковић. Силазим неким проклетим степеништем и слушајем како околу мене шуште листови безбројних књига, које смо правили моји пријатељи Ненад Павловић, Бранко Николић, тако рано покојни, и ја, такође и покојни Глигорије Станојевић. Младог Драгољуба Теофиловића видим овога јутра, сина мога друга Светозара, са исте адресе између Вуковог споменика и Новог гробља, где сам провео првих двадесет година живота, као и лица мојих пријатеља, која смо осликавали, још увек младог Драгана Николића, Воју Брајовића, цео један циркуски карусел, шарен, неспретан и гломазан, који се окреће на крају мога живота. Видим како се око њега окупљају људи које сам, на неки начин, заборавио, али који су учествовали у мојим књигама, видим Бору Ђосића, Мирка Ковача, покојног Мому Димића, мога кума, покојног Кошутића, видим Небојшу Попова, покојног Бранка Плешу, шта све не видим у годинама које су иза нас. Знајем, све оно што сам учинио учинио сам и у њихово име, памтим недавно преминулог Десимира Тошића, са којим сам имао дуге разговоре међусобног убеђивања и са којим ме везује једно изузетно поштовање. Носио је на својим моћним плећима терет демократије, која никако није хтела да се прими на плодном тлу наше народне душе. Ту се негде налази и Желимир Жилник и његови *Рани радови*, затим, ту је Карпо Аћимовић Година, са *Грађинираним мозгом Пуџилије Феркеверк*, Рада Ђуричин са *Тајном црне руке* Љубише Ристића, Борка Павићевић са својим мужем Николом Баровићем и са својим покојним свекром Јовом Баровићем, са којим сам делио своју прву оптужбу да смо државни непријатељи. Не могу да заборавим своје сузе, сузе од беса, када су далеке 1968. године студенти заиграли козарачко коло и запевали масовне песме. Богдан Тирнанић стоји ту негде и видео је издају, затим видим оних 400 студената који

окупљени на Архитектонском факултету, покушавају да разумеју време у коме живе. На летњој школи, тих далеких шездесетих година, видим Николу Добровића, како им улива наду и видим своју издају, када сам их оставио и кренуо неким другим, својим путем, затим негде позади још један мој брат Михајло Михајлов, са својим заверама и својим отпорима. У фотељи у мојој соби видим Алексу Ђиласа, који духовно следи пут свога оца Милована, сећам се једне ноћне расправе између Милована и мене, када смо се у ситним сатима враћали са вечере у стану Драгоша Калајића. Улице су биле пусте, сем неколико заустављених пролазника, који су посматрали неосвећене излоге, било је то на оним истим булеварима на којима ће, после тридесет година, стотине хиљада људи дувати у пиштаљке и ударати у шерпе. Видим Пеђу Исуса, са својом кућом на дрвету, не могу их све препознати који су се окупили око мога заната прављења књига, а знам да то није било обично окупљање. То је, пре свега, личило на један моћан ковитлац, који се ширио снагом заразе и који је уносио у тела мојих пријатеља болесну повишену температуру луде болести, која се звала слобода, а на крају те колоне, у црном дугачком капуту, са белим дугачким свиленим шалом, видим Мира Главуртића, са црним шеширом широког обода, како се креће дуж улице Кнеза Михаила, са мапом у рукама, који је из неког разлога залутао на пусте обале мора, међу таласе и крике галебова. Видим човека са чудном капом и са великим жутим шалом, мога професора и пријатеља Богдана Богдановића, а на крају целог овог путовања видим разговетно лице Владимира Марковића, мога школског друга, како ме поштује и воли, док лагано нестајем из људског живота, који сам сматрао својим.

Знам да се ничији живот не може одвојити од живота других људи. Седим пред прозором у својој дневној соби и

посматрам зелено лишће већ обраних трешања, видим треперење њихово и знам да је мој живот само део једне велике потраге за слободним животом, да је тај живот и та потрага, такође, једно биће, које има право и вољу да постоји, као што има свако посебно људско биће или свака дивља животиња. Седим у далеком селу у које одлазим и које се налази испод Рудника, на које се наслања онај део неба који припада Шумадији, где расту храстови који живе у заједници са мојим, српским народом, где из земље ничу беле громаде камена и где све чини једну целину, која ме боли о било чему да размишљам.

Тако су кренуле речи из безбројних грла и тако су настале књиге чији сам занат прављења испекао у својој младости, али тако су речи из тих књига, из тих грла, потекле ка моме уху и ка мојој глави, тако су настали записи, којих се више не могу ослободити. Они брује у мојој глави и међусобно се преплићу, чујем песме које певају и видим слике које се из хаоса стварају.

Кажу да постоје само два пута, од којих један води ка самом средишту, а други је последица великог праска, па као после велике експлозије, честице материје се у вртоглавом бекству удаљавају од своје прошлости, стојим у једном трену нечега и покушавам да спојим у једном занату све те светове и све те речи и слике у једну слику, која се налази у мојој глави, без икакве моћи да сам утичем на оно што је ушло у њу, у моју главу, ко зна када и ко зна одакле долутало. Видим како из моје главе излазе речи и слике и крећу ка другим главама, не знам о чему ће говорити, послушкајем и сам оно што говоре, изненађен значењем и обликом, као да то више не говорим ја, већ неко и нешто што и мене самог изненађује. Једино у шта сам сигуран јесте да то из мене проговара сам живот људског бића, који није само живот људског бића, већ

живот свега онога што постоји око мене и онога што ми је дало живот, тамо горе, негде изнад мене, што постоји заједно са мном и у чему могу да наслутим неку неизмерну вољу да се свет, који је у мени пронашао своје уточиште, поново врати у своје претходно стање, у оно одакле је прошло кроз капије мога тела и нашло своје уточиште у мојој глави, у мојим сновима и у мојим изненадним бљесковима, који ме понекада обузимају.

Када ме питају о другима и о другом, тада одмахујем главом, моје тело ми тада има облик храста, пустило је дубоко своје корене, развукло је своје гране преко целог неба и моја срж зна да за друге на том истом простору нема места.

Између мојих грана пролећу птице, а кроз моје проређено лишће пробијају се сунчеви зраци, ако их има, чује се птичје кликтање, чује се како у лету перје птичијих крила удара у ваздушне стубове, кристали небеских хармонија одзвањају у моме животу и видим тада безбројне странице књига, које сам својом руком заната направио. Осећам, али то не видим, нити чујем, како из тих страница избијају туђи животи, туђе речи, туђе слике, а како тада постајем људско биће, које више не носи само судбину својих предака, већ се из мене цеде сокови безбројних других живота, безбројних других људских бића. То, кроз мале и безначајне папире, проговара цело човечанство, цео мислећи део људског mesa, које настаје из хаоса и које се враћа у хаос, а ја сам само једна рука и само једна глава, кроз коју пролази оно што иначе називамо историјом.

У брдима где живи мој народ, видим разбацане куће, опкољене дрвећем и посебним животињским кућама, видим људе у пољу, који обрађују своју земљу и који певају на сав глас, видим подивљало дрвеће, које слободно расте, видим припитомљене дивље животиње, како пролазе стазама које су обележене њиховим мирисом. У тим брдима не постоји

ништа што припада само некима, јер у тим брдима живе људи који у својим ушима могу да чују само глас људске слободе. Знам да постојим само ради тих људи и да мој занат прављења књига је мени дат као дар. Ко ми је то дао и за коју сврху, никада нећу спознати. Но, знам да га ја, тог мог дародавца, никада нећу изневерити.

(јул 2008. године)

Моје искуство у графичком дизајну

Моје искуство у графичком дизајну протеже се на временски период који је дужи од двадесет година. Од самог почетка сам процес креације графичке поруке схватао као наставак једне сложене друштвене ситуације, у којој учествују људи који имају одређену незадовољену потребу и људи иза машина, који су способни да начине производ, који би ту потребу могао да задовољи. Временом сам увидео да се људске потребе протежу и изван сфера искључиво материјалних добара. Постоји потреба људи и за неким духовним вредностима, као што је потреба за образовањем, за предметима чисте естетике, за информацијама, за политичким животом, за саветима како очувати капитал, за свежим и чистим ваздухом, за задовољствима... Верујем да многе од ових потреба настају спонтано и да су слободне од спољних утицаја. Знам да се са многим потребама може поступати као са свим другим људским делатностима: оне се могу сагледавати, могу им се утврђивати карактеристике, могу се на вештачки начин стимулисати, оправдано или неоправдано, могу се померати у оквирима целе људске популације. Ми појединачно не морамо волети Кока-Колу или Мерлин Монро, али као људи пићемо Кока-Колу и гледаћемо филмове са покојном Мерлин Монро. Разлог нашег пристајања на оба ова учествовања јесте у спретној стимулацији. Гадна реч, али добро обављен посао. Пре него што је, почетком века, почео да производи аутомобил, Форд је на улицама америчких градова могао да види естетски узор аутомобилу. Америчким градовима су се кретала безбројна

коњска кола. Велики број је већ довео до њихове унификације. Она су била обезличена, у односу на своје европске узоре. Нека мала декорација, боја, месингана облога, рукохвати, глава руде, величина точкова је била стандардна. Идеја великог броја је, међутим, била откривена. Кола су се производила серијски, у фабричким халама. Форд је свој производ уселио у исте те хале. Исти су радници производили на исти начин, сада већ нови производ. Једино што је сличност била доведена до краја. Индустријска производња је почела да личи на живинарску фарму. Производи су почели да личе на јаја. Милиони сличних и истих јаја са Фордових трака. Наравно, купци нису били толико слични. Неко међу њима имао је висину од 172 цм, неко је био висок 200 цм, неко је био тежак 100 фунти, неко 300 фунти, али сви аутомобили су били једнаки: једнака ширина, једнака висина, једнак волан, бочна светла, врата, бочна папучица, стакла... Форд је осетио естетику великог броја. У тој естетици стекли су се и многи други елементи, али она је битно одредила начин производње нашега века. Да ли су људи у тим првим данима имали потребу за аутомобилом? Тешко да се може у то веровати. Форд је измислио, наравно, стимулацију потреба. Нисам сигуран да ли је то учинио Форд лично, да ли је то учинила његова компанија, неки директор продаје или неки ситан пропагандиста у његовој корпорацији. Но, то се у његово време десило. Нама је било потребно готово тридесет година да схватимо да ствар није у фабрикама, машинама, људима који стоје иза машина, у директорима, у друштвеним организацијама, у синдикатима, у ентузијазму, у ударницима, у тонама челика, у милијардама киловата електричне енергије, да ствар није у каменом угљу, у сировинама. Ствар је у људским потребама. Људске потребе су хировите, мењају

се са годишњим добима, са узрастом, са променом моде, са новим проналасцима, са демократијом, са политичким системом, са истрошеношћу, са занесеношћу, међају се непредвидиво и готово у једном дану. Ружно постаје лепо, високи и витки престају да буду ружни и незграпни, мали и лаки постају у једном сату жеља милиона жена и људи на нашој планети. Слободна воља постаје нешто што нас тера да се свакога дана преиспитујемо. Људи нису свесни својих потреба. Сем тога, јављају се и нове потребе. Пре 1974. године људи нису ни знали да ће постојати персонални компјутери. Будући читалац ове књиге читаће слова која су сложена на једном малом кућном компјутеру. Живот је пун изненађења. Постоји једна делатност која се бави само тим изненађењима. Делатност није старија од двадесет година. Она посматра људске потребе, одређује их и коначно их стимулише. Као графички дизајнер, сретао сам те људе на разним местима. Мислим да је крај овога века незамислив без њих. Чак ми се чини да није ни важно шта ја или ви о томе мислите. Када купујете кравату коју желите да поклоните своме пријатељу морате знати да је њену боју, облик, цену, паковање, осмех продавца или озбиљан изглед одредио један те исти човек, који се о томе распитивао код милиона других људи, док није донео одређене одлуке. Врло важне одлуке за мали предмет каква је кравата. За неважан предмет какав је кравата. Замислите тек како је важно доносити те одлуке за један кревет, на коме се дешавају судбоносне ствари у животу свакога човека. Сваке жене.

(Белешка за „Тржишно комуницирање”
др Бранислава Костића, 1988. године)

Поштовани господине Мишко и поштована госпођо Равијојло

Поштовани господине Мишко и поштована госпођо Равијојло,

Ово писмо је написано на ФУЏИЦУ КОМПЈУТЕРС СИМЕНС-у (FUJITSU COMPUTERS SIEMENS-у), уз огромну асистенцију моје неукости, те сам зато био принуђен да дубоко размишљам о оним неизмерним дубинама океана које нас данас деле и о томе да смо данас на тим даљинама много ближи него што смо некада били, док су нас делиле само баре које окружују Нову Пазову, по којима су пливале велике рибе, које нису могле да стану у чамце који су пловили преко тих бара, малих и несрећних рођака великог Атлантика. Наравно, сада се очекује од мене да, као мушкарац мушкарцу, напишем неколико мудрих савета (на овом месту компјутер пише на жутом пољу Савета & Слободан Машић) о будућем животу. Дакле, мисли се да је живот нешто дугачко, као клупче канапа од конопље, те да се он стално одмотава, али ствари нису тако једноставне, да је то тако онда би око нас била огромна количина одмотаног канапа, читава брда, а из тог разлога треба потражити неку другу метафору, слику, која би могла да нам у једном трену да слику нашег живота. Међутим, ако замислимо да је наш живот само један мали трен у временима која се мере светлосним годинама, онда бисмо могли да кажемо да је наш цели живот само једно отварање нашег ока, нешто што траје између два трептаја, неколико дрвета којих се можемо сетити, нека племенита питома животиња, која нас је тако благо гледала са љубављу.

Нажалост, ту је и по неки смртни случај, који нас је подсећао на краткоћу, опало лишће око наших ногу, пупољци, које никада не треба заборавити, можда је данас дан твојих пупољака, облаци, понека реч, мириси са села, на које се свакако треба враћати, климава столица у неком углу собе, из које се може посматрати живот другог, који нам се открива. Затим, живот је несумњиво онај уздах који нам се отима из груди, вероватно, из душе, док посматрамо како траћимо време које нам је ограничено, а тада треба знати да је овај свет нешто што није ни на који начин вредно нашега живота, из разлога што је он трајан, за наша људска мерила, камен под нама, плаво трајање над нама, као илузија дневног светла, све је иначе црно, без трагова, а све што видимо и што допире из далеких дубина има старост од неколико милијарди светлосних година и све то не постоји више, већ неколико милијарди година. О Мишко, знам, можда је ово моје једино писмо које ти пишем о нашим животима и зато је оно оволико дуго и овако нејасно, али тако мора бити, када покушавамо да видимо оно што се не може више никада видети. Сlike су ту, али њих више нема, речи су ту, али оне више не значе оно што су некада значиле, можда треба потражити неки излаз у неком споредном делу нашег постојања, можда треба ослушкивати осете наше коже, опет ми неке глупости падају на памет, можда треба пустити да нам душа лута својим путевима, можда су туђи путеви лажни и можда имају намеру да нас заведу. Никада нисам поштовао науке науке, нисам веровао у научне системе, јер знао сам, закључком моје интуиције, да у природи ствари не постоје никакви системи и да је све то измишљотина људског настраног ума, можда се ипак треба вратити на здрави инстинкт наше коже. Седећи у једном биоскопу, својом топлом руком сам ухватио једну малу и нежну женску руку, тај удар

који сам осетио пратио ме је целог живота, додир коже, не знам да ли си то покушао, видим те на далеким морским обалама, витког и несигурног, како пружаш руку и како ти једна друга рука долази у сусрет, можда ће се мимоићи, ни то није нека велика трагедија. Постоји и нека друга рука, али онај трен у коме постојимо истиче невероватном брзином, можда више неће бити никакве руке, могу ту исту улогу да одиграју и леђа, предео иза ува, кажу да треба рећи ухо, али то је производ образовања, а ми сада за то немамо више времена. Око нас се налазе планете, гомила камења, дрвеће и траве, инсекти, рибе, у топлим и хладним морима, сада треба осетити додир руке, затим дође све остало. Нешто од тога има смисла, али питање смисла када се осети додир руке одједном постаје тако неважно, некад се у нашим крајевима говорило да је тада човек на коњу, а у ренесанси су Италијани почели да мисле да је тада човек на бициклу. Дакле, седнимо на бицикл, подигнимо десну ногу, притиснимо педалу, одбацимо се левом ногом, подигнимо леву ногу, притиснимо педалу. Точкови почињу да се окрећу, ко зна докле ћемо стићи, пред нама, на женском бициклу, одмиче једна заносна стражњица и ми тада мислимо, ми као људи, да смо пронашли смисао живота.

(24. март 2004. године)

Када затворим очи

Када затворим очи видим једну дугачку улицу, која је на својој средини чудновато стрма, на своме почетку разглављена је малим запуштеним сквером. Са једне стране сквера налази се једноспратни хотел, са друге стране се налазила пекара. Улица се завршавала кукурузаним њивама и уздизала се према једном од градских брда, која су данас обрасла високим зградама. Знам да сам одрастао у тој улици до своје 27 године и да сам је онда напустио, без икаквог осећања. Данас, када се сећам тога дела свога живота, не сећам се ничега што би ми значило било шта у животу, све саме тривијалности, чак и она велика количина смрти, које сам доживљавао као нешто сасвим природно, спроводи, црнине, мада, морам признати, када сам синоћ, у Битеф театру, гледао представу Опен Театра, која је говорила о смрти, изненада сам на сцени видео своју улицу и у глумцима почео да препознајем људе који су ме окруживали у младости. Не знам шта се то десило синоћ, а затим се сећам, бледо, доиста, безбројних књига које сам читао у својој младости. Не сећам се да сам било када у животу био без помисли на књиге, памтим их увек као неки облик мртве природе, која се налази у сваком мом сећању. Када се сећам својих пријатеља који су већ умрли, оних случајних људи који су трајно обележили, својим присуством, моје одрастање, увек их видим, на неки начин, везане за књигу. Она се налази у њиховим рукама, она је присутна на њиховом столу, на високим орманима, у ентеријерима по којима се крећу,

изненадно им испада из руку, док се слика сећања губи у мојим данашњим данима...књига...

Не сећам се када је то почело, да правим књиге, сећам се само, када сам имао 19 година, да сам позвао неке своје пријатеље да заједно направимо један књижевни часопис. Била су времена када је једна таква идеја, тако природна за младе људе, представљала опасан изазов. Сећања на рат су била јасна и изазивала су очајање, сећања на послератна времена су била увек обавијена тмастим небесима, сивим облацима, мокрим прокислим ногама и тешким влажним, старим јесењим капутима, из којих је, са невероватном упорношћу, избијао сладуњави воњ бући, нарочито, у трамвајима и аутобусима, као и у дугим редовима који су били саставни део мога живота. Мислим да је у свему томе имала удела и моја мајка, али не знам на који начин. Она је умрла када сам ја имао тек навршених 20 година и њен лик бледи у моме сећању, али се увек сећам њене погнуте сенке над књигама, које је узимала од својих пријатељица да прочита. Сећам се и њених пријатељица, наших никада закључаних врата стана и оног лаког удара ваздуха када би неки незнанац отварао та иста врата и улазио у наш стан. Тада бих читао књиге, таква ми је слика остала у сећању, а онда бих мислио о томе какве ћу књиге правити у животу, знао сам да ће то бити књиге о оном животу који ме је окруживао. Био је то онај живот када су људи, у топлим летњим данима, јели лубенице по улицама и када су све београдске улице биле украшене корама од лубенице, са тако нормалним звуком мува зунзара, које су облетале око њиховог слатког сока, на врелом растопљеном асфалту, кога сам осећао на својим босоногим табанима ... звук зунзара...

Моји пријатељи, писци, сликари и архитекте, када сам ја био млад, били су такође млади, сви, изузимајући једног,

носили су изношену одећу, са олињалим ивицама рукава, крагнама кошуља које су се распадале, ципелама које су памтиле и своје боље дане, а ја сам носио џемпер кога је често требало крпити. Цео наш живот је био живот речи, нас су храниле речи, ми смо удисали речи, облаци који су били над нама били су облаци од речи, места на којима смо се окупљали била су обрасла речима, као велике неузоране стрмине обрасле коровом, са малим цветићима који су припадали оним чудним биљкама из рода орхидеја, који имају сва својства свога рода, једино, растући у непримереном подручју, њихов свет је чудновато мали и тањушан. Само их треба гледати и принети своје лицу, тада се из њих рашири познато тешки мирис, који затвара очи и омамљује. Речи, сећам се речи и наших невероватних дебата, наших подигнутих гласова, уверења, сећам се наших уверења, затим се сећам Леонида Шејке и Марије Чудине. Понекад се сетим и Драгоша Калајића и Данила Киша. Данило би стизао обично последњи, кракат би излазио из лифта у улици Димитрија Туцовића, на Булбудеру, а тамо су становали Марија и Леонид. Стајао бих крај прозора и посматрао град, који се већ губио у смањеном светлу дана и у измаглици, која би се дизала са његових ђубришта и са лавиринта његових улица, понеки облак, понека птица. Леонид би цртао, увек, само фрагмент ђубришта, на кутији цигарета Морава, враг би га знао да ли је баш увек цртао фрагменат ђубришта, за мене је то увек био део ђубришта. Данило би узимао гитару и певао руске песме, а Леонид би остављао цртеж и тада би они певали заједно. Марија би отварала флаше са црним вином, чаше су биле распарене, хлеб би био свеж, вино је било опорно, речи су биле страшне, светлост се гасила на Западу, руски језик је одједном постајао тако драг, а речи су се ређале у дугачким низовима, тако су

настајале књиге, у мојим затвореним капцима. Европа је била пред нама, а Азија иза нас, а онда је Марија рекла, једнога дана, да је сада време да направимо своју прву књигу. „Да”, рекао сам, „сада је време”. Леонид је извукао један лист давно употребљеног хамера, одсекао је један велики комад и почео је да црта своје још једно ђубриште. Не сећам се више никаквих детаља, била је 1966. година, да била је 1966. година, била је већ скоро јесен, да била је јесен, около нас су се мотали безбројни доушници и полицијски конфиденти, хапсили су на свим странама. Нисмо одустајали од подивљалих нумера, из наших руку је излазила књига, као што из морске пене излази глава Бика. Онда је једнога дана рукнула полиција, мене су ухапсили у седам сати ујутру, у некаквој прљавој канцеларији, не знам већ више на коме месту, било их је четворица, питали су све око неког часописа који се покретао, ја сам мислио на моју девојку Савету, на Леонида и на малу и ситну Марију. Затворска зграда је била хладна, зидови су били хладни, прозори су били мали и смештени високо под плафоном, видело се кишно небо сиво, тамно сиво, а ја сам мислио на књигу коју смо направили Марија, Леонид и ја. Плашим се да се не заборави њено име... Пустиња... један цртеж Леонида Шејке... и мој дизајн... Пустиња...

Никада се нисам плашио забране књига, не знам шта је то реч која означава страх. Када сам био млад, у летњим данима, када не бих могао да одем на Саву, имао сам обичај да се сунчам на тераси куће у којој сам становао. Кућа је имала високо приземље, два спрата, затим један спрат изнад њих и велику терасу, а ја бих се сунчао на тој тераси. Дан би био изузетно врућ и имао сам обичај да легнем на раван зид, који би био ограда терасе, около мене су се налазиле мале, приземне куће, са својим малим двориштима, са понеком

воћком, тако se говорило у моме окружењу, воћка. Поглед који сам имао са моје терасе допирао је до моста преко Дунава и видео бих неколико десетина фабричких торњева. Становао сам у радничком делу града, где су се фабрике смењивале са малим кућама, лежао бих на равном зиду и дешавало се, понекад, да се пробудим из дубоког сна, у који би западао на топлем подневном сунцу, између мене и смрти тада није постојало ништа, само мали покрет тела у сну био би довољан да ме суноврати у понор, који је износио готово 17 метара. Ту меру сам једном приликом измерио, када сам био већ одрастао човек, никада нисам осетио страх од висине, морам признати да нисам имао страх ни од дубине. Наиме, ја сам човек који не зна да плива, али сам стекао способност да, уз помоћ гњурачке маске и црева за дисање, одлазим далеко од морске обале и посматрам дубине које се простиру испод мога тела. Те су дубине, понекада, износиле неколико десетина метара, можда и свих својих стотину метара, али никада нисам осетио страх пред тим дубинама, мада је увек постојала могућност да ми маска спадне са лица и да се у цреву за дисање појави, макар и мала, количина воде. Можда то није била у питању храброст, него само одсуство страха, а тада, у временима када је слободна мисао не тако ретко била забрањивана, нисам осећао страх пред том забраном. Сећам се својих пријатеља, обично би Савета и ја седели у нашој соби, разговор би био спонтан и прелазио би у гласну расправу, а наши пријатељи би почели да се врпоље у столицама и погледали би у правцу сијалице на плафону, показивали би руком, затим би показивали у правцу сопствених ушију, затим у правцу отворених уста. Знао сам да се то они плаше да их неко не прислушкује, када бих рекао да они који их прислушкују могу све да измисле о чему се говори и да се зато не можемо плашити наших речи и

мисли, моји би пријатељи мислили да сам ја луд, устајали би нагло, причали о томе да су се сетили неког неодложног посла, узимали свој капут, хитали ка вратима. Не, нисам им говорио да ће их полиција сачекати са друге стране врата, никада полиција није испред мога улаза сачекала некога ко би тако брзо излазио из мога стана, али ја никада нисам имао страха од онога о чему би говорио. Знао сам да немам тога страха, мало је људи било без тога страха, можда тек Драгош и Џони, али они данас не говоре, живот им се разишао и то је још једна од болних страница моје младости. Затим су се појавила суђења, књиге би биле забрањене, долазила би полиција да их попише, затим би стизало решење тужилаштва о забрани, потом одлука суда о суђењу, затим разговор са моји адвокатом. Мој адвокат је увек био Срђа Поповић, био је то човек који се, такође, није плашио, ја сам бар тако мислио, а сада више нема Срђе Поповића, нема га у нашој земљи. Онда би дошао одлазак у суд, не, никада нисам имао илузија да бисмо могли добити спор против полиције, тужиоца и суда, али нимало нисам имао страха, у тим тамним ходницима, запуштеним, при светиљкама које су увек биле мање јачине него што би требало да буду. Клупе су увек у ходницима биле ниже за неколико сантиметара него што би то требале да буду, затим, увек их је било мање него што би требало да их буде, затим, та врата која се отварају, та жена која излази на њима, увек је у питању нека жена, плава, увек би била плава, затим њен глас, који би изговарао наша имена, затечена са именима неких мени непознатих људи, затим улазак у судницу, која никада није изгледала као судница, затим, узимање података, увек истих података, затим читање оптужнице, коју никада нисам разумео. Не, нећу данас мислити на то зашто нисам разумео оптужницу, изгледало би као да се правим наиван, не, нисам ја наиван, ја

сам, на име, откачен, немам страха, ја сам човек који се не боји. Онда бих гледао око себе и чекао тренутак када бих имао право да нешто кажем, тај тренутак бих чекао и нисам никада мислио о томе шта ћу рећи, ја сам веровао у свој мозак, да ће он, сам од себе, увек пронаћи праве речи и да ће рећи нешто што ће и мене самог изненадити. То би се готово увек на исти начин дешавало, ја бих га пустио да сам говори кроз моја уста, било би ми пријатно да слушам сопствени глас, који говори у име мога мозга, углавном би говорио са чиме бих се ја на крају сложио. Често сам био пун неке солидарне захвалности за речи које је проналазио из лавирината мишљења, који је постојао у њему, мој мозак, који се није плашио било чега, мој храбри и херојски мозак, који је тако лепо умео да говори, само га је требало пустити да говори. Ако сам ја било шта учинио за свој мозак то је била слобода коју сам му свакога дана поклањао, моме мозгу, да може слободно да мисли, моме језику, да се може слободно кретати кроз моја уста, мојим гласним жицама, да се могу слободно оглашавати. Мој мозак, без страха, без обзира каква су била времена, јесте оно што сам дуговао своме оцу, своме деди по мајци, који је био београдски ковач и чије ударање по наковњу и данас понекад чујем, како ми се враћа на површину сећања, из највећих дубина мојих мисли, из мога мозга. Мада је мој деда умро неколико година пре него што сам се ја родио, знам да сам ја страх изгубио пре свог рођења, пре него што сам удахнуо први ваздух...

Сада када седим за својим столом и куцам на писаћој машини ове речи, које су управо на хартији, видим своје руке, не неке нарочите руке, како хитро скачу са слова на слово, а знам да много тога дугујем својим рукама. Прсти њихови нису ни претерано дугачки, ни претерано кратки, нокти су обични, али ти моји прсти исписују речи својим

ударцима по писаћој машини, готово без грешке, мислећи мисао целог мог тела, свих мојих нерава, малих ћелија, свих функција, за које ја и не знам шта им је разлог и каква им је намена. Речи су биле у моме телу, то, засада, једино је сигурно што знам, затим је дошло до експлозије мога тела, видим руке које се дижу и спуштају на плочу мога стола и чујем свој глас, који не распознајем између мноштва других гласова. Не знам шта се то са мном дешава, полудели створ, на чијем челу избијају грашке зноја и који осећа да се све ломи око њега, речи се згрушавају у моме грлу, као што се крв згрушава у отвореним ранама људског тела. Знам да је у питању један природан закон, речи се нижу према законима наше крви, оне се скупљају у неке природне целине, цео мој живот био је потрага за таквим скупинама речи, људи који су постојали око мене били су људи којима су речи истицале из отворених рана, затим су се појављивали они који су видели слике, суманути звездочитаоци, облакоцртачи, биљождери. Затим су се појавили они што својим погледима покрећу камене громаде да полете и који у својим пасторалним шетњама воде на узицу остареле и поносите храстове, они људи који тек у додиру са високим дрвећем имају осећај свог проширеног постојања. Боже мој, зашто је мој језик увек бржи од мојих мисли, зашто су моје мисли увек убојитије него што мени драге особе то могу да поднесу, зашто мени драге особе не могу да поднесу крике мога постојања, зашто нас живот толико боли и зашто неки међу нама тај бол тако брзо заборављају, зашто сам ја осуђен да туђи људски бол свакога дана ишчитавам на своме столу и зашто немам мира у своме постојању, зар морам свачију дубину да откривам у његовим боловима и суновратима, као крпељ, као трава, коров, као подрхтавање земље? Сада мислим да смо ми само осетљиви инструменти, који бележе неке драге покрете, неки драги

живот, једног драгог света, а да о том свету можемо само нешто рећи. Могу постојати само низови речи, на било ком језику, из било ког времена, из било које душе, видим како испред мојих чула постоји Ф. М. Достојевски, када не чујем његове речи видим како се ломе у просторима његове кости, чујем њихов стаклени прасак, који се чује приликом судара планета. Видим како се из његовог тела, експлозијом, разноси његово месо, његова крв и његови крици, видим речи, видим згрушане речи и знам да сам одувек то желео да видим, како се из магме гласова издвајају речи, како се групишу у крваву грудву и како нам долећу у лице. Мислим понекада зашто је баш моје лице имало судбину да су те грудве њему намењене и зашто сам баш ја целога свога живота, где год бих пружио руку, наилазио на згрушану крв... на речи... на поруке из стварног света. Нису то обичне књиге, које ја правим, мислим да знам какве су то књиге, али Вам ја о томе нећу рећи ниједну реч, нека нешто између нас остане као тајна, као магла, као бол, нешто што нећу никада никоме рећи. То је мој тајни свет, нека врста тајнога друштва, чланови мога тајнога друштва и не знају да припадају тајном друштву, они пишу књиге, један човек и једна жена праве од њихових рукописа књиге, организују велику светску заверу, заверу која ће се претворити у прави болни крик... урлик... у псовку...

(Драгану Гајеру, 30. септембар 1996. године)

Књига мог детињства

Када се човек од Вуковог споменика упути, широком улицом, према Новом гробљу, која је некада, у моме детињству, имала природно име, Гробљанска, а која данас има очекивано име, Рузвелтова, када се пробије кроз невиђене хаосе возила и када избегне вратоломне налете трамваја, пред њим се нађе један бедан остатак, некада малог и занимљивог, зеленог сквера. Са десне стране се паралелно пружају две улице, она доња има носталгично име, Далматинска, а она горња чудно име, Војводе Бране. Дакле, то је била улица мога детињства, број седам, овећа кућа, са десетак станова. Некада, у моме детињству, изгледала је као палата, а данас изгледа као остарела руина, која очекује да своје место уступи некој новој згради. То ме, наравно, плаши и ја бих желео да се то не догоди током мога живота. Понекад, када одлазим својој сестри, која још увек, са својом породицом, станује у стану мога детињста, гледам око себе, док се провлачим између паркираних аутомобила, не бих ли угледао неког од мојих пријатеља. Знам, ја их најчешће не бих ни препознао, моја сећања су остала онаквим каква су била тих далеких поратних година. Њихова деца су данас одрасли људи и можда тек деца њихове деце могу да личе на неког мог вршњака, из тих далеких година. Занемело гледам и покушавам да чујем неке од звукова које сам некада слушао, нема звукова коњских кола, звукова грлених гласова рабација, нема гласова славуја са Славујевог венца, нема позива бозација. Боже, мислим, шта ли је уопште остало из тих прашњавих дана, када смо по улици јурили за крпеном

лоптом? Кајсија из суседног дворишта се осушила, љиљани који су цветали испод прозора Милорада Павића, број девет, улица иста, одавно су усахли. Да ли су усахли? Отварам капију, која је једним делом остала као стара капија, погледом тражим неки изданак, негде у углу, између зида и травњака, нешто мало и закржљало, ничега нема, гледам према броју дванаест, Дејан, мислим да се звао Дејан, мој друг, књиге, дакле, књиге мога детињства. Живот је био окрутан са нама, нема више мојих другова на овој улици, која је била наш дом, наше мајке би нас звале на редовне дневне оброке, они који су ишли у школу били би позивани да узму своје торбе, књиге, постојале су књиге. Можда иза зидова ових оронулих кућа, у неким оставама, које су постале мемљиве, постоје још увек књиге мога детињства? Мој друг Дејан је имао највећу библиотеку књига међу нама, кажем са правом библиотеку. Његов отац је био радник, мислим, столар, често је био пијан, његова мајка је била омалена жена и личила је на моју мајку. Када помислим на њу, осећам како се у углу мога ока скупља једна суза, број дванаест, узано двориште према улици, можда широко нешто више од једног метра, високи потпорни зид, кажем високи, а знам да је био низак, само сам ја тада био мали дечак, кајсија у дворишту и једно друго дрво, накриво и кржљаво, нека воћка, два ониска прозора, његова сестра, мала девојчица, Данка. Видим себе како стојим пред тим прозором и очекујем да ми Дејан да књигу мога детињства, не, то не може бити истина, књига мога детињства је била књига која се морала налазити у оном крају града где је постојала улица Рузвелтова, која је некада имала име Гробљанска. Књига мога детињства је била књига о великом индијанском поглавици, који је водио рат са немилосрдним људима, разбојницима и пљачкашима, са намером да спасе свој народ. Као што је живот показао, нашу велику љубав смо

поклонили тој огромној књизи, тим хиљадама страница једног изузетног романа, Винету, где смо желели да будемо на страни оних који су били орловски слободни и који су били одређени да буду поражени. Живот је већ тада, пре педесет година, почео да затвара један велики круг мога детињства, прерије, коњи, шарени коњи, мокасине, перчини, пера у коси, скалпови, кожа, кукурузна каша, коју смо и сами познавали као качамак, томахавк... О чему ја говорим, да ли о времену које је прошло или о данима који ће доћи? Зар ће Винету бацити свој томахавк на малог дечака са кратком косом, светло плавом, у кратким панталонама, на малог босоног дечака који јурца улицом Рузвелтовом, између посластичарнице, коју су држали Македонци, народне кухиње, коју су држали јужни Срби, пиљарнице, коју су држали два брата Грка, Ставра и Гавра, имена која ми навиру, док бежим испод све нижег томахавка, који већ пада на моју главу? Зар ће то учинити јунак романа мога детињства, на чијим сам страницама научио да читам књиге на моме језику, на чијим сам страницама научио шта је то књига? Можда је то она дугачка томахавка која је напуњена изумом господина Нобела, тог усрећитеља човечанства, који нам и после своје смрти сваке године додељује низ изузетних награда за људску културу и достојанство, а све од профита који је настао из пуњења једног великог томахавка, који се сада спушта не више на главу једног босоног плавокосог дечака, него на проседу, не седу, већ потпуно седу главу, једнога старца, који само у својој илузији још увек себе види као дечака. Она се спушта неумитно и затвара тај одвратни круг смрти која нам се приближава, а ја сада постајем свестан да је то она прича о орловима који, вођени снагом небеских закона, покушавају да полете све више и све даље, а који на крају свога живота постају птице које живе на тлу, готово непокретне, ако нису

имале срећу да негде у висинама буду погођене изненадним севом муње из ведрога неба, које постоје само у нашим народним предањима и у које сам веровао као у нешто у шта се не може сумњати. Тако, дакле, живот је постао опет једна отворена књига, коју ћу читати током лета, најчешће током лета, на високој тераси моје куће, четврти спрат, раван кров, са терасом, са кога се види цео град, цео град, кога сам ја познавао, где ћу опет моћи да чујем топот индијанских коња по пољима прерије, да видим направљена индијанска копља и бојена индијанска лица, у својим ратним походима, а можда, као што је мој отац чинио током Другог светског рата, излазио би на кров наше зграде када би било бомбардовање и са њене терасе гледао како падају бомбе, а када сам га, као мали дечак, питао зашто је то чинио, он је одговарао „да би дочекао падајућу бомбу на своју главу”. У својој детињастој наивности сам веровао да је он то чинио да би тиме спречио да бомба не падне на мене и моју мајку, који смо, са осталим станарима, дрхтали у подрумима зграде. Да ли смо дрхтали, тога се са сигурношћу не сећам, више се не сећам ни чије су то биле бомбе, једино чега се сећам јесте сазнање, дечије сазнање, да све бомбе нису пале, неке су остале у ваздуху, а веровао сам да оне чекају да ми изађемо из безбедног мрака нашег подрума, да би се тек тада, са задршком, обрушиле на нашу главу. Зато је мој отац, тата, стајао на тераси наше големе зграде и очекивао да подметне своју главу испод једне тако злоћудне и неусмеране бомбе, која је радила о нашој глави, не, ја више не могу мирно да гледам зграде које су окруживале моје детињство, више не могу да поновим причу свога оца о подметнутој глави, немам малог плавокосог дечака који је читао Винетуа и који би могао да поверује у подметнуту главу. Шта једино могу учинити, могу сам да поверујем у подметнуту главу, а само неки човек склон

лудилу, а ја сам, коначно, постао свестан да сам склон лудилу, може се попети на исту терасу, после педесет година узалудног чекања да бомба, која пада са задршком, управо сада пада на једну проседу главу, која одоздо циља на њен врх, на врх тог одвратног чудовишта које се зове томахавк, а које је напуњено Нобеловим сирупима и које доноси профит том монструозном Швеђанину, који је од наших живота направио свој сопствени профит, који је од моје главе направио делић оне увредљиве награде која носи његово нечасно име. Мислим, у тим тренуцима очекивања, који ли је то безумни мозак узео за име једне смртоносне справе то прекрасно име из мога детињства, којим су племенити Индијанци називали своју малу справу, свој скиптар слободе? Ко је то безуман, у лику Сатане, то племенито име у речнику свих дечака света претворио у алат Смрти, која се надноси над Рузвелтовом улицом, као она бомба са задршком, која је чекала да прође педесет година, да нема више мога оца са својом лудом главом, да нема никога, док ја утрчавам, са својим старачким ногама, на четврти спрат куће мога детињства, са својом лудом главом на рамену, да са њом заменим главу мога оца и да је подметнем испод бомбе која већ лети ка својој циљу.

(за новине Београдског читалишта, 1999. године)

Свакога дана човек открије понешто о себи

Свакога дана човек открије понешто о себи. Откривам да сам агресиван човек. Прво сам то слушао од Савете. Наши пријатељи би обично већ изашли, чули су се кораци, како се губе у силазећој дубини степеништа, затим би замирили гласови. У нашем стану, смештеном на великој саобраћајној петљи, завладала би непријатна тишина. Покушавам да се сетим разлога који су изазвали моје очи да добију непријатан сјај, моје руке да непријатно круже око моје главе и да се оштро управљају у правцу мојих саговорника. Мој глас, који је одједном постао оштар, отсечан и зао, покушавам да смирим, гледањем кроз полумрак прозора нашег стана, у малим помацима зеница, али ништа ми не помаже. Лагано постајем свестан да се то нешто, што би могло да буде разлог, налази у мени, те да ја морам уложити напор да савладам ту непријатну карактерну особину. Сећам се када се то десило да сам приметио прве и једва видне манифестације своје агресивности. Мислим да сам био мало дете, ситно, изашло из рата на сопственим ногама, али више ношено, него препуштено својој сопственој снази. Био сам себичан преко сваке мере и агресиван. Моји ударци били су подмукли, усмерени према мањем и слабијем, изненадни, праћени лажним наивним осмехом онога који ништа не зна о томе шта се управо догодило, увек са неким вишим циљем, којим се постижу животни успеси. Моја агресија у школи постала је неподношљива. За мене. Живот ме је, међутим, научио да свим својим средствима покушавам да сакријем своју агресију. Ко зна како ми је то полазило за руком. Сећам се

једне непријатне сцене која ми се десила у возу. Једнога лета сам путовао, као млад човек, у неки не баш блиски град. Путовање је било дуго и непријатно. Било је лето, било је више путника него што је уопште требало да буде. Конобар је ходником проносио топле напитке, који су морали да буду хладни, кифле, од којих су били направљени сендвичи, биле су бљутаво слепљене, салама је била полузелена, масна и неукусна. Без икаквог разлога, осетио сам огромну мржњу према човеку који је стајао поред мене. Гледао сам своје руке, које су биле ослоњене на ивицу отвореног прозора, па видео како се шаке грчевито стежу, како зглобови постају бели, осетио сам невероватну потребу да човеку, кога иначе нисам ни познавао, нанесем неко велико зло. Да смо којим случајем стајали крај отворених врата, не знам да ли бих могао да се савладам да га једним, привидно случајним, покретом не гурнем у претећу празнину која је пролазила поред нас. Сећам се да сам се био уплашио својих белих зглобова, својих грчевито стегнутих прстију, црног понора своје душе, кога сам угледао у једном тренутку, а нисам могао да разумем шта се то дешавало са мојом душом. У наредним годинама, у почетку ретко, а затим све чешће, био сам сведок својих агресивних намера. Једина утеха коју сам могао имати била је у чињеници да се моја агресија није испољавала у организованом терору, већ само у намерама. Но, звер која је расла у мени почињала је да добија све мрскија обележја. Савета је приметила како нас пријатељи све чешће напуштају на неочекивани начин, мој непријатан и храпав глас био је узроком таквих напуштања. Политичко лудило које је постојало око нас на тлу моје душе имало је плодну могућност да се развија. Мој мозак, који је био брз, постајао је у тим тренуцима још бржи и неумољивији. Пресуде које сам узрицао биле су убитачне и никако нисам могао разумети

зашто се моји опоненти још увек опиру. Нисам слушао, али сам знао, да после напуштања нашег стана спомињу моју матер и мога оца у крајње непријатним глаголским облицима. Брујање њихових гласова, које је до мене допирало из дубине степеништа низ које су силазили, изазивало је код мене додатну агресију, а гадости које сам изрицао над тим недужним људима губиле су сваки смисао тражења узрока. Зло семе које сам носио у себи бујало је, без икакве могућности да се то бујање заустави. Данас живим у уверењу да је агресија природно стање људске душе и да се људи морају навићи на њу. Још то схватам као само моју личну карактерну ману. Понекад само чини ми се да би то могло бити опште место, које је овладало свим људима. Ако за себе не налазим никаквог оправдања, за друге их налазим у великим количинама и невероватним размерама. Но, моја оправдања су лажна, јер увек, на крају своје метафоре, показују се као привид. Више сам ја заштићен тиме што их оправдавам него што су они заштићени мојим оправдањима. Као да су у моме мозгу тако смишљена да имају слабо место, гадости мога мозга, у недореченостима и кривим интерпретацијама, постају за мене пословичне, што мој мозак може да замисли то стотине мозгова нису у стању да размрсе. Тако су настале игре, у којима нису учествовали живи људи, стварни градски предели, историјски догађаји, механички продужеци људских чула, машине за млевење mesa, аутобуси, порцуланско посуђе, беџеви, симболи, дим од цигарета, дакле, један свет који је био стваран, већ је у тим играма учествовало само оно што је било плод моје фантазије. Моја је фантазија била неисцрпна. Све је добијало један смисао, који је извориште свога порекла имао у безбројним вијугама мога мозга, у лавиринтима моје душе, у брујању мога срца, које је куцало једним потмулим звуком

лаганог спајања у једно дуго и отегнуто, умарајуће и усмрћујуће, издисање. Живот је мој, у овим задњим годинама, постао нешто што више није имало одвојену слику стварности и слику непостојећег, дакле, фантазије. Све је постало једно и све оно што се није могло у животу остварити се остваривало у замишљеним сликама, у којима су људи добијали оне особине које нису могли да имају у стварности. Огромна количина гадости, смрада, распадања, као да је силазила са слика покојног Леонида Шејке и као да је цео свет постајао једно велико његово ђубриште, на коме се систематизује једино нова стварност, транспарентна у свим својим временима. Стварност која више није имала свој трен стварног постојања, све је постојало истовремено јуче, данас и сутра, разлог нечега постајао је последица, а агресивност свих људских кретњи била је једина могућност, тако ми је бар изгледало, да се опстане у том хаосу опште угрожености. Све ме је угрожавало, чак и љубав моје сестре. Народ који је живео око мене, мој народ, ето, опет једне синтагме која изазива бес Савете, лудео је у политичком бунилу сталних превара и националних издаја. Како је било лако живети у свету где је свака мисао могла да буде проглашена за превару или издају. Околу мене су се кретали све сами издајници. Колико сам људи неоправдано увредио, у својим наказним исказима, где сам фантазијама изазваним сликама придавао значење преваре, подвале или издаје. Много пута нека метална ограда је падала између моје душе и мојих можданим лавирината, а тада би моја уста заћутала. Ђутао сам из страха, знајући шта ћу изговорити. Нисам у тим тренуцима имао снаге да поднесем своје сопствене речи. Некада само када, у метежу градске помаме и гужве, видим једно познато лице, које немо стоји на углу улице, на супротној страни, замишљено, а некако познато, када је могуће да својим

кратковидим очима препознам то што ми се чини судбински важним, препознајем у његовој здепастој силуети, у његовој не прекрупној глави, у његовој кратко потшишаној и већ проседој коси, у његовим очима, које су ни ситне ни крупне, у већама које губе форму, у малом носу, у зараслим ноздрвама, у малим устима, иза којих се крију нездрави и оштећени зуби, у рукама на чијим длановима линија живота показује натпросечну дужину и три дела живота, који су међусобно јасно дељени, у наглашеном трбуху и кратким снажним ногама, у кретњама које су одмерене и нејасне по својим намерама. Дакле, када покушавам да га препознам, осећам како од његовог правца струји једно људско сажаљење, једна људска забринутост, које се не могу тако лако ослободити. Када хитам преко пешачког прелаза и када му прилазим са питањем које неизбежно желим да му поставим, али које никада не изговарам, лагано постајем свестан да се преда мном налази једно велико огледало, нешто што би могло да буде налик на градски излог и да у том огледалу постоји лик човека који ми се чини познат. Најзад, када сам већ пред њим, откривам да моја рука, која се лагано подиже, моја десна рука, изазива код мога непосредног суговорника исто тако подизање његове леве руке, откривам да је мој мушки мантил, који има природан редослед закопчавања дугмета, на њему, идентичан, има само једну малу разлику, јер се дугмета налазе на другој, женској страни мантила и да он, по тој својој настраности, јесте истовремено смешан и чудан. Затим, његово лице ми личи на лице човека кога гледам свакога јутра у огледалу, када се бријем, постајем свестан да преда мном стоји нешто што толико личи на мене, као што лик у огледалу личи на оно што пред огледалом стоји, једино више нисам у стању да разликујем ону неподударност лика у огледалу и мога постојања пред огледалом. Неко друго ја,

измењено, постоји у мени, а неко право и једино ја постоји у моме лику. Када окрећем дугме на радио апарату и када притискам дугме на мом ТВ-у, у гласовима и сликама, видим неке друге људе, које мрзим и којима бих наносио зло, на улицама и у аутобусима видим, пак, оне праве људе којима не бих могао да нанесем било какво зло, једино што, престрашен, понекад не знам када је у питању само слика и звук из механичких кутија, а када су у питању прави људи, прави њихови гласови, права њихова крв.

Држим затворене очи

Држим затворене очи, нервозним прстима опипавам живи лоптасти облик својих очних јагодица и покушавам да завршим ову реченицу, која је започела једним збуњујућим питањем, које сам пре два дана чуо преко телефона и које је изговорила једна моја пријатељица. Оно би се поједностављено svelo на питање да ли сам ја за монархију или за републику. Данас имам више од педесет година и већ се осећам као стар човек. Међутим, ово питање је пореметило целокупну моју равнотежу и избацило ме из свих осећања нормалности. Никада до сада нисам имао осећај да ће се ово питање појавити у моме животу. Сада држим затворене очи и замишљавам да испред мене стоји наш монарх и да ја пред њим морам изговорити неке реченице оправдања, за читаве ове деценије његовог неприсуства у моме животу. Он заиста никада није био присутан у моме животу. Моја политичка убеђења су анархистичка, корени моје несвесне религиозности су хришћански, моја политичка воља је солидаристичка, моји идеали су слободарски, моја национална осећања су српска, моја осећања простора и времена су европска. Човек сам који се никада није повиновао неком ауторитету. Годинама које су остале за нама покушавао сам да видим пределе и догађаје са више страна. Мој мозак није мозак који мисли у једном правцу. Понекад ми се чини да он намерно изазива хаос у мојим људским оријентацијама, његова снага није у дубоком продору до крајњих консеквенци једне дефиниције, већ више у вишесмислености сваке људске позиције. Сада када држим

очи затворene испред мене стоји замишљен монарх, ликом сличан човеку кога сам видео на телевизијском екрану или кога препознајем са новинских фотографија, а пред којим морам одговорити на питање за које знам да нећу имати ваљаног одговора. Осећам једино како у мени, негде дубоко и болно, један ужасан механизам покушава да пронађе неке трагове, који допиру из прошлости и који морају да потврде да ја припадам овоме народу, по своме пристајању на монархију. Копам по дубинама своје душе, опипавам ожиљке неких давних, болних удара, заданих у минулим вековима, грчим се по празнинама свога сећања, ломим се у магловитим исказима и тражим ону сламку преко које ћу стићи до велике скупине људи која се назива српски народ, а пред којом хода српски монарх. Но, у мени постоји само једна глува празнина, једно магловито празно јутро, у коме се само наслућују далеки планови, дубоко под нама развучене равнице и високо над нама усправљене литице, једна ужарена лопта, која се лагано диже и која само својим светлом уноси даљу и неизвеснију пометњу. Нисам више човек за далека путовања. Моје тело захтева споре покрете и није више склоно авантури. Моје грло више није способно да узвикује кликтаје радости и да стреми ка бољој будућности. Више не очекујем никакву будућност. Оно што интригира мој дух налази се пред мојим очима, неколико корака испред мене, један полупоглед лево, мали отклон главе на десно, никакво освртање уназад. Док поред мене пролази народ коме ја припадам, осећам да ћу ускоро остати усамљен и остављен, пред травама, стенама, небесима, пред својим речима, које бешумно изговарају моја уста и које нису упућене ниједном човеку, већ само мени. У томе свету, у томе крају свега, не постоји никакав разлог за постојање било ког другог човека, сем једног човека, чији лик тако добро познајем, јер сам га

често виђао у огледалу, када сам се бријао. Кроз затворене прозоре, допиру шумови тешких камиона, који пролазе поред зграде у којој станујем, из суседне собе чујем гласове телевизијских јунака, који се свађају један са другим, држим очи затворене и мислим где бих ту могао да пронађем место за једног монарха. Мог монарха. Затим мислим да је, можда, ипак време да отворим очи, да окренем број телефона моје пријатељице и да јој прочитам одговор на постављено питање. Окрећем број 438045.

Прво чега се сећам биле су крхотине

Прво чега се сећам биле су крхотине, разбацане по нечему што ми данас изгледа као да је почетак мога живота, можда би се то могло назвати хаосом, касније, када сам већ стекао пријатеље, тај пејзаж моје младости добио је друго име, нешто што би личило на ђубриште. Међутим, боје које су у почетку биле живе и упаљене нису постале загасите стазе, постојале су стазе којима се успињало на нешто што би се могло сматрати омањом планином, нешто као дугачко степениште, са великим и дугачким базиштима, начињено од мешавине тврде земље и меког камена. Затим долази сећање о успињању, оно је било више доживљај него што је било напор, а са леве и десне стране били су понори, док се доле у дубини простирала равница, са свакодневним животом, железница, храстове шуме, орлови огромних крила, зелена рика јелена, сељаци који обрађују поља, домаће животиње, мале и под дрвеће завучене куће, пузавице, које их чине зеленим кубусима, лелујави праменови дима из димњака на врху крова, браонкасти кровови и звуци који би допирали до мога уха док сам се успињао тим степеницама свога живота. Свуда околу крхотине, као веселе коцкице, спојене у једну јединствену површину, која пред мојим очима дише као задовољна животиња. Чујем и данас, сада већ стар, шкрипу њене коже, за коју знам да сам дуго веровао да је то хук живота, људског живота, видим својим остарелим очима како своје удове полако помера, а ја сам дуго веровао да то људи, својом присутношћу, мењају природу и постају њени господари. Затим видим, обично пре подне, под јарким

сунцем, своју мајку, била је омања жена, како се креће једним попречним, дијагоналним путем, оивиченим ниским гранитним стубовима, прашњавим и недогледним, како замиче у своју прерану смрт. Имала је смеђу косу, скупуљену око главе, видим како се осврће, али се не зауставља у своме одласку. У поподвеним сатима, када се сунце већ нагиње ка рецкавој линији далеких планина, видим свога оца, старог, окруженог животињама, како тумара између кошница и повремено гледа у моме правцу. Данас знам да се растајемо, а толико тога нисмо рекли једно другом. Док се успињем, замишљаам шта би ми рекао и као да га чујем, знам да ћу учинити све оно што би он од мене очекивао. Осећам руку своје жене, која хода поред мене, видим њену витку сенку и знам да ће она бити поред мене до краја мога живота. Све се издужује пред светлошћу која се гаси, још само небо пламти, упаљеним црвеним облацима, који се, као неки велики покривач, спуштају на тај живот моје мале људске душе. Треперим, душом, срцем, нервима, кожом, капцима очију, нитима траве, пољским цвећем корова, малим инсектима, високим птицама, проходалим дрвећем, отиснутим каменом под ногама, треперим руком своје жене и послушкујем, коначно, послушкујем те звукове који допиру до мене, гласове својих предака, своје мајке, свога оца, гласове људи које разумем и када су готово нечујни. Разумем их оним узбуђењем коже која осећа дах изговорених речи, која осећа треперење гласних жица, које из грла допире до сваке људске душе. То што данас чујем из прошлих времена су, такође, крхотине, тек ту и тамо, можда, понеки спојени гласови, можда то личи на почетак људског разумевања, можда то што ја то разумем личи на почетак људског разумевања и осећам како се слика која је испод мојих ногу претвара у речи које лебде око мога тела, које се упорно успиње стазом за коју

знам да не води нигде и за коју знам да је то само једна обична стаза живота, чија је посебност само у томе да је у питању мој живот, да су у питању речи које, иза своје смрти, изговара моја мајка, да су у питању речи које изговара мој отац, доле што стоји, окружен својим пчелама, пред кућом у којој није рођен и пред којом неће бити сахрањен онога дана када је, пре скоро десет година, умро. Док се успињем стазом, видим његове очи, које ми изговарају оне речи које нисмо изговорили у животу, замиче сунце над целим једним животом и осећам како ми кожу додирује једна немушта реч, која можда допире из његове топлоте. Осећам топлоту и видим, ако би се осврнуо, да управо тај свет крхотина, ти гласови мојих предака, те речи јесу једино на шта се могу ослонити у том мом кретању према, сада, већ тамном и модром небу, на коме се појављују ознаке оних душа које су нас напустиле, а које ми, у својој претенциозној глупости, називамо звездама и небеским телима. Затим стижу слапови космичких звукова, речи оних које никада нисмо ни видели и које никада нећемо ни видети. Док држим своју жену за руку, док осећам њено још увек врело било, које ми говори да смо још увек живи, осећам како се и моја кожа покреће и како почиње да трепери, испуштајући, данас, нечујан, али верујем, ускоро чујан глас, који ће бити намењен неком човеку из доњег света, који се налази под нашим ногама, говорећи му оно што проистиче из једног искуства коже која је оживела своје овоземаљско постојање. Тада, драги мој млади пријатељу, постајем свестан да је цео мој живот био кретање ка звуцима речи и ка покушају да закорачим у мреже у којима ће моја душа покушати да пронађе илузију вечног живота. За сада видим само крхотине и чујем само по неку реч, гледам овога тренутка у своје ноге и видим како несигурно газе,

покушавам да видим разлоге, али разлога нема, у овом озбиљном послу, који се зове крајем живота.

Ништа у своме животу нисам бирао, поготово не књиге, нисам изабрао своју мајку, нисам изабрао свога оца, нисам изабрао свој народ, нисам изабрао свој пут, своју стазу живота, можда, понекада, изаберам понеки залагај хране, али и то ретко, углавном једем оно што ми је доступно, што ми се принесе у овалном тањиру. Мене покрећу моје очи, које бирају, по неким тајанственим упутствима, оно што ће гледати, можда оне бирају, ја свакако не бирам, оно што ће видети, можда оне бирају те људе који се крећу око мене, који певају са пуним гласом и чије певање осећам. Неке од њих доживљавам као део свога живота, изгубљену крпицу у поцепаним и истрошеним временима, која нас опомиње да нисмо били једини, да нећемо бити једини. Били смо једнога дана изведени на пространо поље, без траве, без дрвећа, без питомих животиња, без птица, без облака, само је постојала светлост, а на смеђем тлу земље биле су извучене паралелне линије. Били смо дечаци који су већ постајали људи, сваки је дечак добио по једну линију, своју линију, не, не сећам се како је то отпочело, постао сам свестан да свако од нас хода својом линијом, доиста, неки су ишли погрешним смером, али у том бескрају ко је знао који је смер прави. Нисам изабрао оне људске судбине које су ходале поред мене, ако бих гледао у своје ноге, видео бих један ужас изгажених младих травки, осећао бих мирис њихове зелене смрти, ако бих подигао главу, видео бих птице како падају са неба, повијених глава и разрогачених очију очајника. Лево и десно од мене су се налазили исто тако као и ја покренути људи, који нису знали где су кренули, а моја се стаза пела уз брдо. На отесаним каменим коцкама стајала су људска тела и вешто и брзо су окретала своје руке као живе ветрењаче, а њихова лица су

била озарена и ја сам знао да ћу међу њима имати пријатеље. Леонид је махао рукама и растеривао облаке прашине са свога ђубришта, Марија је замахивала само једном руком, док је у другој, на ланцу, држала амурског тигра, мазног као мачка и дивљег као оркан. Било је нечег каменог у њиховим покретима, вероватно су знали да су већ дуго година мртви, боја се сливала са његових руку и бојила хартију на којој је била његова слика, бела слика. Она је имала крупне очи и дочекала је смрт са отвореним очима, са десне стране њеног већ каменог тела налазила се једна минијатурна пустиња, пешчане дине и шкорпије, пустињски лешинари и кактуси, фатаморгане и оазе, такође, минијатурне, стајали су већ скамењени. Ту поред моје стазе живота, погнут каменим прстима, по каменим жицама камене гитаре, Данило Киш је пуштао камене звуке да се обрушавају низ литице, док је одзвањао његов глас смрти, која му је већ засела на леђа. Камена крила његова нису се више покретала, само прах је клизио низ његову одећу, стварајући мале пирамидалне гомилице, у које су мрави сахрањивали своје фараоне. Затим видим леђа оних који су искорачили испред мене, видим ледени дах који излази из њихових чељусти, као да се већ приближавају своје леденом добу. Гледам их како седе у соби камених књига, са својим каменим лицима, са својим каменим дисањем, са својим каменим речима, гледам их како се растају по последњи пут и како одлазе у неповрат, попут камених путника који ће, идући све спорије, коначно, стати у свој својој непокретности. Само ће младе птице облетати око њихових камених тела и покушаваће да им искључају њихове камене очи, на којима ће изломити своје незасите кљунове, те одвратне младе птице, себичне и себи довољне. Пролазим поред тих мојих, случајних, окамењених познаника, на које сам некада кезио своју непоткупљиву мисао и своје

немилосрдне речи, чију благонаклоност нисам разумео, гледам Драгослава како се опрашта од окамењеног Михиза, видим како им се руке спајају у нераскидиву судбину и како из Михизовог каменог ока истиче задња права суза, кристална, прозирна и самртничка. Уопште није случајно што је пакао у митовима нашег народа прелетео из света мрака у свет ужареног светла и што се муљ паклених смрадова претворио у камену пустош Мраморног отока. Шта сам ја у том Свету могао да изаберем, мене је бирао камен, мене је бирала једна камена стаза, мене су бирале раскрснице, случајне адресе, кварови на путовањима аутобусом, мене су бирале приче, песме, квази научне расправе, измишљени јунаци, мене су изабрали Горан Бабић, његова жена Младенка и њихова деца Маша и Нуша. Изабрали су ме у своме дворишту код Џорџа Вашингтона, на широким преријама, на којима је вођен грађански рат и где су остале многобројне људске кости, затим ме је изабрала моја жена, чија сенка стоји увек испред мене, да ме брани од мојих несмотрености у тривијалном животу и која покушава да обузда онај златни камен који расте у моме бубрегу, десном, чије топле и влажне усне осећам на исти начин као када сам био млађи, пре готово педесет година, на овој истој каменој стази којом се креће мој живот и у коме ја нисам ништа изабрао. У том животу ме је све друго много више занимало него што су то књиге, досадне књиге, из било ког антикваријата, па макар се он звао и Давидовићев антикваријат.

Једнога јутра, био је кишни новембар 1966. године, пришли су ми са свих страна, један крупан проћелав, неколико ниских и мрачних, затим смо сели у три аутомобила. Постао сам свестан да сам ухапшен, више није било стазе која је из долине ишла према висовима, који су били обрасли облацима, пут је сада био раван, врата са

решеткама, бетонски ходник, гвоздена врата ћелије, мали сточић, мали високи прозор, столица и један непријатан разговор, у коме сам сазнао да је неко подигао оптужбу против мене и мојих пријатеља. Гледао сам тога дана у зидове, покушавајући да видим неку метафору на њима, не, ничега, није било, ни дрвећа, ни биљака, ни тигра, ни животиња, ни камена, ни планине, ничега. Очекивао сам да се појави црв, онај што живи дубоко у нама и заједно са нама, а који чека своју прилику да се појави и да почне да нас прождире изнутра, али није било ни црва. Очекивао сам панику, али није било ни панике, нисам устајао са столице све до касних вечерњих сати, затим су се врата отворила, кроз врата је допирало светло жуто, глас. У ћелију је ушао само глас, више се не сећам човека који ми је рекао да могу да изађем из зграде, ништа више није рекао, апсолутно ништа није личило на оне књиге које сам пре тога прочитао о сличним догађајима, који су се десили другим људима. Падала је одвратна киша, ноге су ми биле мокре, све јесени свога живота памтим по мокрим ногама. Хитао сам низ прљаве и мале улице, прескачући локве воде и избегавајући блато, затим аутобус, велики градски булевар, климава врата, лифт, Савета на вратима и њено забринуто лице, затим мој отац, полиција која је извршила претрес стана, члан закона по коме је предвиђена смртна казна, нешто као крај. На сву срећу, нисмо имали телефон, имали бисмо прилику да видимо како изгледа телефон на који се нико не јавља, родбина која те не посећује, пријатељи који су изгубили адресу, све се свело на Бранка Вучићевића, Јерка Денегрија и Милоша Перовића. Следећег јутра киша, локве, празне улице, познаници који изненада утрчавају у хаусторе, да се не би сусрели са човеком који се вратио из далеког путовања, нико, нико да приђе са испруженом руком, Боже, каква рука,

нико да изусти било коју реч. Сада, после толико година, некада када залутам у времену, нађем се на истом месту, упамтио сам одломљени део ивичњака, гледам га како је и данас одломљен на исти начин и знам да се налазим на истом месту, као код Магрита, пуста улица, моје ноге уздигнуте за неких двадесет сантиметара изнад плочника, лебдим, не нисам искорачио, као код Магрита, руке су спуштене поред тела, кишно је, небо сиво и проваљено, вода, бескрајна вода, а никога нема. Сви су тога дана били заузети неким изненадним послом и обавезама, радио је непрекидно понављао наша имена, све су новине пренеле вест о групи против народа и државе. Неки су ишли у самопослугу да купе хлеб, млеко и мало паковање маслина, неки су на послу испуњавали дубоки смисао неке евиденције, возачи су возили своја возила са крајњом опрезношћу, авиони су летели тамо где није било магле. У вечерњим сатима се седело по кафанама, глумци су играли своје улоге, музичари су свирали, пијанци су дремали на прохладном времену, само је тих десет људи било окамењено на својим стазама живота. Остали свет је био живахан и ништа га се није тицало, било да се нешто догађало на Етни, Сицилији или у московској јесени година које су остале за нама. Комитети су заседали, иста лица која и данас заседају, продавачице цвећа, продавнице цигарета, мој отац који је био човек без панике, моја мала сестра, моја будућа жена и ја. Тада сам постао свестан тога да човек од камена не може имати страх, његова душа, још док је мекана и пуна крви, носи у себи сећање на своје окамењено стање, које ће тек наступити, у годинама које ће тек доћи. То сећање даје онај Магритовски осећај лебдења, где постојање, својим моћним осећањем пролазности и ходу ка судбини камена, ослобађа људску душу оног варљивог осећања страха и панике, јер шта је паника према каменом

осећању времена, где су милиони година само трен, који подсећа на трептај ока меканих и крвавих бића какав је човек, а корале каменог човека траје милионима година, уколико је у том међувремену његова камена душа одлучила да начини тај судбоносни корак и уколико је прах са небеског свода пао на његова камена плећа, прах заборавља. Аутомобил је био мали, сви бисмо обично седели готово један другом за врат и говорили смо речи које се на другом месту не би могле чути. Ми који смо били против народа и државе, на слободном ваздуху, под сунцем, које је и нас пекло са истом жестином као што је пекло цео остали свет и све остале људе које смо познавали.

Већ смо били у свету телефона, зазвонио је једног дана, уплашен глас, мушки, јавио је да је *Црвени краљ* забрањен. Затим се јавила једна књижара, полиција је већ била, запленили су књиге, они су успели да неколико примерака сакрију, треба неко да дође по њих. Ходам, вече је, у књижари ми пружају кесу са упакованим књигама, излазим као човек који је управо купио сабрана дела неког класика, гледам око себе, нико не обраћа пажњу на мене, смејем се у себи и мислим како се читав овај наш живот претвара у фарсу. Једино што знам је да ће се та фарса једнога дана претворити у ужасну збиљу, мислим на Шекспира и на његове крваве драме. Већ смо били у свету телефона, онда су почели да звоне телефони, почеле су да излазе новине, глупости, замор, осећам невероватан замор. Сањам једнога дана сан, около мене су биле крхотине са хаосом, ђубриште, Леонидови магични квадрати, ренесансни пејзаж, степениште, понори, храстове шуме, узлетели орлови и једно невероватно олакшање, моја жена и ја идемо ка крају нашег живота.

Рушење и одбрана институција

Спадам у онај мали број људи који никада није био запослен у било којој институцији. Наравно, имам јасну представу о томе како институције дејствују. Понекад сам био принуђен да се обраћам некој од институција. То је било у оним тренуцима моје стваралачке делатности када сам морао да имам контакт са државом. Тога јутра сам облачио чисте беле чарапе, нове италијанске ципеле, црне панталоне, белу кошуљу на штрафте, црни пуловер, гледао сам у огледалу своје глатко избријано лице и понављао сам у себи неколико уводних реченица, са којима сам морао да започнем своју причу о општој користи онога што се морало учинити. Затим бих кренуо, обично пешке, да бих избегао непотребни емоционални стрес приликом коришћења јавног градског саобраћаја, град је био прљав, мада су га те ноћи прали са шмрковима, никада нисам могао да разумем како је то град био прљав већ у раним јутарњим сатима, мада је био опран сваке ноћи. Пролазио бих поред низова зграда где су људи становали у приземљима, у којима сам могао да чујем нешто од њиховог живота, ако су им прозори били отворени, ако су завесе биле скупљене и мирис људског живота, који ме је увек изненађивао својом непријатношћу. Само у најужем центру града приземља су била претворена у низове продавница, изнад продавница налазиле су се институције које сам морао да посетим. Живот ме је, својим принудама, доводио понекад до лудила. На улазима у институције налазили су се непријатни стаклени кавези, где сте били принуђени да објашњавате разлоге свога доласка и да тачно означите место

свога опредељења. Загледање ваших личних докумената спада у ритуално магијски заплет вашег уласка у институцију. Холови би обично били запуштени, полумрачни, главна врата би обично била затворена за пролаз, тако да сте били принуђени да се провлачите кроз неки омањи пролаз, који никада није био постављен на средину, већ увек бочно и увредљиво. Никада вам нико не би рекао „изволите”, „молим”, „хвала”, упутства су била кратка и више су звучала као команда или техничко упутство. Ваш долазак се очекивао, али није био пожељан. Онда компликовани називи институција, који су се често мењали у складу са текућим променама, где је циљ био да се делатност институције сакрије иза уопштеног назива и да се њена сврха претвори у инструмент интереса повлашћених. Живот у институцијама је миран и без потреса, прашина која се слегла готово се никада не подиже, покрети људи који раде у институцијама су умерени, речи које изговарају су конзервативне и као да долазе из неког прошлог времена. Њихови осмеси, уколико их има, осмеси су од прошлог лета, њихова одећа је из неких продавница које више не постоје, на њиховим рукама нема златног прстења, на њиховим прсима нема ордења, на њиховим ушима висе мале минђуше без драгог камења. Читава атмосфера одише неком врстом потпуне скромности, којој се не може пребацити било која врста разбацавања. Кафе које сам био приморан да пијем биле су осредње, обично без укуса, никада довољно слатке, никада шољице нису биле од пристојног порцелана, ни велике, ни мале, никада минерална или обична вода није била довољно хладна, у свему су подсећале на потпуно безизражајне канцеларије, у којима су институције примале своје посетиоце. Столови на којима су обично стајале бесмислене хартије, нешто налик на административне списе,

били су канцеларијски, одисали су сиромаштвом и у оним случајевима када су били у дубоком дуборезу, од племенитог и тврдог дрвета. Чоја је била јефтина и зелена, танка и избледела, а глас са којим је институција говорила био је уњкав, слабашан, скроман у елоквентности, пригушен, задављен у дубини грла, ништа доброга није обећавао, ничега лошега није наговештавао, био је апсолутно незаинтересован за разлоге доласка посетиоца, понекада је имао некакву говорну ману, која је само уносила пометњу у један разговор, који није имао било какве сврхе и било каквог изгледа. Посетилац би обично истицао дубину својих разлога, глас би одговарао величином своје немоћи да се мимо плана било шта учини. Драма је била драма апсурда. Ликови у драмском сукобу никако не успевају да се сусретну. Време би протицало у невезаним реченицама, које се нису међусобно настављале. На питања би се обично одговарало новим питањима, на одговоре би се одговарало неким другим одговорима. Институција би се показивала потпуно немоћном, чак и у оним случајевима када се од ње ништа није захтевало. Њена немоћ је била очигледна и у оним тренуцима када би требало да прими одређену информацију. Као чињеницу. Представник институције би тада добијао неку невероватну снагу да се подигне са своје столице, да измисли неки невероватни разлог за напуштање просторије, у којој би посетилац остајао сам, збуњен и осрамоћен, на изванредан начин. Тада би пажљиво покушавао да разгледа просторију у којој се налазио, њене избледеле зидове, које је време учинило сивим, високе плафоне, са којих би висила светиљка из предратног времена, обично начињена око 1930. године, тамна и метална, никада очишћена, била је толико далеко и високо да није давала готово никакво светло. На зидовима су висиле исто тако запуштене и тамне слике великана нашег

сликарства, који су, вероватно, у протеклим деценијама били посетиоци истих ових институција, са неким захтевом, застирачи на подовима би могли бити антички теписи из Мале Азије, Афганистана или Персије, запуштени и већ распаднути по ивицама. Фотеље у којима бисмо седели биле су обично од зелене коже, која је била разапета преко дрвених резбарених рукохвата, са месинганим нитнама, позеленелим од влаге и мемле и од ознојених руку молилаца или нестрпљивих посетилаца, који нису више знали за шта су дошли и који су једва чекали да оду. Представник институције никако се није враћао и нестрпљиви и узнемирани посетилац би, коначно, изашао из канцеларије, да би од лежерне секретарице добио обавештење да се разговор, на жалост, мора прекинути, јер је на неком другом месту у самој згради институције започела нека важна и неодложна седница, на којој морају да присуствују сви чланови кризног штаба, чије је заседање изненада сазвано. Могло се сматрати да питање које је претходило изненадном растанку са представником институције није ни постављено, да се одговор не може ни очекивати, да информација није ни изречена, а да чињенице уопште не постоје. Сада се морало изаћи. Иза стакленог зида присуствујете враћању сопствених докумената, а ако изненада погледате у лице човека који врши обезбеђење на њему можете видети један презрив осмех, којим је означено да сте имали још један од ваших сталних неуспеха. Пред вама је стајао човек који је имао свест о смислу и сврси институције коју сте посетили. Опет сте остали без оних речи као што су „изволите”, „молим”, „хвала”, гурани неком невидљивом руком, опет сте принуђени да прођете кроз мала побочна врата, јер су она главна замандаљена неким невидљивим резама, можда су и трајно имобилизирана, неким радовима са аутогеним

заваривањем. Сада стојите пред зградом и имате осећај да се иза сваке завесе налази по један представник институције коју сте напустили и да Вас посматра, узнемирен вашим доласком и вашим захтевима. Тада се сећате оних невероватних прича о неком римском министарству из времена Другог светског рата, које је са прекидом рата изгубило сваку функцију, али је наставило да постоји по један дан у месецу, када су запослени долазили да приме своје плате. Тога дана би све изгледало нормално. На вратима би стајао портир, у канцеларијама, којих није био мали број, седели би намештеници, начелници, заменици, помоћници, а, вероватно, сам министар, лично. Благајник би разносио плату. Ревносно су били потписивани документи и сви би добијали своју коверту. На столовима није било прашине и предмети би били уредно сложени, неки од намештеника би били толико занети послом да би их благајник морао опомињати да је он ту и да се плата мора преузети уз потпис. Поподне, око 17 часова, сви би уредно закључавали своје столове, сефове са поверљивим документима, затим своје канцеларије и силазили би низ степеништа, која су била застрта очишћеним црвеним теписима. Уколико су били црвени. Чистачице би се дискретно спремале да почисте зграду, од ових изненадних месечних посетилаца. То је трајало готово тридесет година. Да не заборавим, у питању је било Министарство за Абисинију. Док гледате у правцу прозора и имате осећај да и вас сви прозори гледају, осећате како у вама расте нека неодољива мржња, да се деси нека невиђена катастрофа и да се зграда институције сруши.

Године 1944. и 1945. десила се једна таква катастрофа, све институције су биле срушене. Били су срушени музеји, била су срушена позоришта, били су у прах претворени сви облици института, нестале су издавачке куће, затворене су

књижаре, биоскопске дворане, реквирирани су телефони, одвучени су клавири, хорови су променили имена и репертоар, нестале су познате трговачке куће, престале су да излазе новине, забавни листови. Нестали су познати грађански писци, познати грађански глумци, престале су да се певају песме са националним садржајем, нестали су гласови оперских певача и гласови певача народне музике, нестали су неки језици, нестали су неки делови одеће, као што су цилиндар, фрак и хозентрегери, нестао је порцелан, кристал, сребро, теписи, сатови, кравате, лептир машини, прибор за чај, нестао је чај. Почело је да нестаје млеко, нестале су кошуље и дугмад за кошуље, нестао је Дучић, Црњански и Ракић, нестала је част Симе Пандуровића, коју су неки тако лако изгубили, било је то време општег губитка. Нова власт је тада покушала да створи нове институције. Нове институције су захтевале нове људе. Нови људи су укинули школску славу Светог Саву, затим су ушли у срушене музеје и разнели све оно што је после ратних недаћа остало у тим музејима, неке од глумаца су стрељали, неке од глумаца су стрпали у затвор, неки од глумаца су били прогнани из позоришта, затим су срушили репертоар позоришта. Нови глумци су заборавили некадашње велике писце, њихова велика дела, нова публика је створила нове моделе успеха, свечане приредбе су проглашаване за академије и оне су биле организоване за дане када се славила полиција, војска, деспотија, највеће име највећег сина наших народа, затим разне седнице и историјски скупови, називани конгресима, самитима, конференцијама, на којима се рушило достојанство уметника и уметности, вређало њихово осећање части. Имали смо срећу да тада није још постојала телевизија и да је слика, ипак, остала у уском кругу посвећених. Универзитет је изгубио своју част, наука је изгубила своју смисао, знање је изгубило

своју сврху, почео је поход нечасних људи од похлепе, постајали су преко ноћи носиоци титула врховника духовности читавих народа. У новим издавачким кућама, где су намештеници постали људи без части, штампана су издавачка дела безумља и глупости, разним учитељима, несвршеним шлосерима, вагабундима и мафијашима страних терористичких организација, који никада нису ништа урадили на корист и част нашег народа, њихови говори су пуни глупости, њихови реферати, пред успаљеним активисткињама масовних организација, њихови разговори са уметницима и умним људима, њихове неотесане шале, све то као увреда духовности, постали су небројени томови сабраних дела, која су уређивали академици и будући академици, наших безбројних научних и уметничких академија. Затим, њихови почасни докторати, њихова миротворна путовања, њихова летовања, блаћење имена „Галеб”, затим придеви настали од њихових имена, који су придодавани именима градова, планинских врхова, чак и минијатурних планета у космичким дубинама хладних пространстава. Затим њихове поштанске марке, бела адмиралска униформа, Боже мој, толико глупости, које су постале нове институције. Затим, њихова љубав према филмовима, њихова тако, у своје време симпатична, пријатељства са филмским глумцима, па онда, такозвани, велики глумци, који су били каскадери измишљених ратовања. Затим, телефонске афере око измишљеног прислушкивања, са преломном седницом, која нам је изменила историју, затим златне јабуке, са уграђеним микрофонима и прислушним апаратима, а онда онај несносни страх да и нас прислушкују, ако су се већ усудили да и њега прислушкују, оно значајно ослушкивање чудних звукова, који су нам продирали до срца, из наших малих и

скромних телефонских слушалица, оно кврчање, које нам је изгледало као директно укључивање тајне полиције у наше животе. Затим они бедasti клавири, који су изношени из буржујских кућа и одвлачени у домове културе, где су се на њима изводиле разне модерне корачнице, неталентованих композитора, у којима се спомиње долазак великих дана будућности. Затим та будућност, која се појављивала из лимених звучника, распоређених дуж Булевара Революције, уочи значајних државних празника, из којих су одјекивали гласови нових хорова и новог репертоара. Поред институција које су биле срушене и нових, које су тада настале, настала је и нова публика, одевена у нову градску ношњу, која је почињала са качкетом и која се завршавала са војничком чизмом, као цивилним делом одеће. Затим то бескрајно друговање од јутра до вечери и оно невероватно одушевљење војничким пасуљем, као врхунским делом кулинарске националне вештине. Новине су постале толико досадне да су се једино користиле као замена за непостојећи клозет папир, уз, наравно, вести о распореду снабдевања, са планским распоредом снабдевачких карти, који су једнакост међу људима сводили на разне варијанте карата: P1, P2, P3, D1, D2, D3, T1, T2, T3, U1, U2, U3 и тако даље, а онда стрељање као институција, као систем институција. Глумци који нису могли да преживе рат него да буду глумци, били су после рата стрељани, били су стрељани пекари, који су пекли хлеб за време рата, јер нису знали ништа друго да раде, тако су нестали и неки грађански писци, који за време рата нису могли ништа друго да раде него да пишу, а ту и тамо нешто од тога написаног и да објаве. Неки певачи народних песама су певали за време рата преко таласа Радио Београда, а после рата су нестали, у истој тој институцији, стрељани су и неки апотекари, лекари, трговци, предратни политичари и

жандари. Затим су заглавили неки који су имали други матерњи језик, затим неки који су имали исти матерњи језик, затим неки коме су браћа носили браду, у тој институцији, која је била моћна, настрадала је скоро свака породица и она је морала да скрива свој страх и свој бол. Ипак је институција сценографије и костима новог поретка била на улицама најзапаженија: нестали су делови одеће која је била некад тако присутна, нестали су цилиндри, могли су се једино пронаћи још код мађионичара, само приликом извођења мађионичарских вештина, под цилиндром није смела да стоји глава, али се из цилиндра могао извлачити читав живи зец или бео голуб. Нестали су некадашњи трговци, њихове добро снабдевене робне куће, њихова имена су лагано бледела у сећањима грађана, да би око 1960. нова имена коначно превладала сећања на стара. Из тих година нам је остао у наслеђе солидан инвентар невероватних споменика, пре свих, велики број живчаних бораца са бомбама пред самим бацањем, које су биле намењене нашим главама. Затим колоне огромних жена одевених у металне сукње, са бронзаним плећима и јаким рукама, са срповима и бронзаним откосима жита, да нас подсећају на глад и на хлеб, а онда она невероватна платна, која смо до скоро гледали разапета преко фасада великих зграда, са припитомљеним ликовима великих градитеља срећне будућности народа свих боја.

Градови су сложене организације система институција. Подложни су променама, које не би смеле да буду нагле. Различити системи међусобно се протезу, спајају и раздвајају, градећи са људима судбинску мрежу њиховог јединог постојања. У својој младости сам веровао да се велики системи морају повиновати људским жељама, данас сам скептичан на помисао на ту идеју. Моја скепса проистиче из мога животног искуства, које је везано за велике промене

којима смо били сведоци између 1941. и 1991. године. Свакога јутра кажем себи: „данас ћемо нешто учинити да се нека од институција прилагоди људским потребама”. Но, моје су моћи скромне, моје идеје су збркане, сем тога, нисам ни учитељ ни шлосер, дакле, ја сам само један анониман и скроман архитекта, који размишља о градовима. Знам да моја размишљања не могу да буду плодотворна. Нисам конструктиван човек. Заправо, ја сам човек који има потребу да мисли. Не могу предлагати решења од којих ће било шта оздравити. То, чак, не чине ни лекари, они употребљавају разне лекове, помоћу којих мењају наша болесна стања у здрава. Дакле, нећу предлагати шта да се учини, у смислу тога шта да се промени. Имам довољно година и довољно животног искуства да бих могао да вам кажем неколико благих истина. Данас, пре свега, мислим да ништа не бисмо смели угасити од постојећих институција. Ми смо народ који још увек није основао све неопходне институције. Зато су нам све институције које поседујемо драгоцене. Пре свега, немојмо им мењати имена. Сами ћемо себи изгледати бедасто када будемо морали, ових дана, неким хорovima да враћамо имена, која су они изгубили пре педесет година, без икаквог разлога. Затим, дозволимо људима да певају оно што желе, институција певања стварно мора бити слободна. Београд је своје прво модерно позоришно здање добио када је имао једва неколико десетина хиљада становника, сада би са својом величином морао да има неколико десетина позоришта, по броју глумаца би морао да има, можда, чак, стотину позоришта. Наравно, на срећу свога градоначелника, Београд то нема, тако да градоначелник нема ту велику обавезу да мисли у која и каква позоришта његови грађани иду свакога дана, многоштошта градоначелник не мора да мисли, јер Београд нема институције које би морао да има.

Београд нема Националну галерију. Београд нема Музеј XX века. Београд нема Музеј савремене уметности. Београд нема Музеј Постмодерне. Београд нема Музеј Енформела. Београд нема Музеј концептуалне уметности. Београд нема Архитектонски музеј. Београд нема Кабинет графике. Београд нема Музеј дизајна. Београд нема Музеј праисторијских култура. Београд нема Музеј античких култура. Београд нема Византијски музеј. Београд нема Музеј Српског царства. Београд нема Турски музеј и Београд нема Музеј првог српског устанка. Београд нема Национални музеј стварања модерне српске државе. Београд нема Музеј књиге. Београд нема Музеј земље и пољопривреде. Београд нема Музеј технологије и модерних наука. Београд нема Музеј Српске академије наука и уметности. Београд нема Музеј југословенских идеја. Београд нема Музеј европске уметности. Београд нема Музеј нових медија, затим, он нема збирке злата, сребра и драгог камења, нема збирке источне уметности Кине, Јапана, и острва у Пацифику. Београд нема Музеј старих словенских култура, нема Музеј словенских писама. Београд нема Музеј града. Београд нема Музеј Винче. Београд нема Музеј Лепенског вира. Београд нема Музеј Милоја Васића. Београд нема Музеј Острогорског. Београд нема Музеј Медиале. Београд нема Музеј фотографије. Београд нема свој Краљевски музеј. Београд нема своју Оперу. Београд нема своју модерну оперу. Београд нема своју оперету. Београд нема своје Народно позориште, са великим светским репертоаром драмске литературе и великим националним репертоаром. Нови Београд нема своје позориште, Београд нема позориште Дејана Мијача. Београд је изгубио позориште Љубише Ристића. Београд је остао без позоришта Паола Мађелија. Београд никада није добио позориште једнога Гротовског, а морао је имати једно такво

позориште. Београд је морао имати Источно позориште. Београд нема гињол, нема позориште сенки. Београд нема стални циркус. Београд нема забавне паркове. Београд нема Музеј комунистичке епохе. Београд нема Музеј своје полиције, али, на срећу свога градоначелника, нема људе који би могли да оснују све ове нове институције. За сада, градоначелник не мора много да брине, нових институција неће бити или их неће бити у тако великом броју. Зато се морају оснивати нове институције, такозваних, друштава. Оне ће се издржавати из прилога грађана, као што су некада катедрале грађене на тај начин што су свештеници ишли и просили новац за изградњу, тако ће и данас они грађани који за то имају времена ићи улицама града и просити за изградњу музеја и позоришта, а први и најгрлатији међу њима биће градоначелник и директори музеја. Већ их видим како се, у једном реду од неколико особа, одевени у упадљиву и шарену одећу, лаганим кораком крећу преко Теразија, како у рукама држе дрвене дубоке тањире и како, уморним и монотоним гласом, понављају стално те исту причу, о томе како би требало саградити Опери у овом граду и како моле да се за изградњу опере уложи макар који динар. На сваком углу се поворка задржава и неко од ислужених певача, који учествује у молбеној процесији, својим већ истрошеним и похабаним гласом, отпева неку од великих арија светске оперске литературе, без звучника, у буци градског саобраћаја. Видим те мале групе које се око њих окупљају и који премећу своју ситнину по џеповима, неких, сада већ најновијих, наших динара, како они са сузама у очима ваде нешто од тога метала и спуштају у дрвене посуде. Знам да са сваким звуком метала расте једна опека у здању Опере и како смо са сваким таквим звуком све ближи бакарном крову, све ближи звуцима великог оркестра и моћним гласовима неких

нових и младих Паваротија. Знам да је то једини начин да се једна култура, са својим институцијама, изгради, а да сви други начини воде једној лажној слици, у којој смо живели половину века. Праве и велике идеје се ретко појављују у малим срединама и зато их морамо бранити свим средствима, до последње капи крви. Зато градоначелник мора у своје руке узети просјачки чанак и мора стати на чело молбене процесије. Без његовог чанка и без његових молби ништа се више не може саградити. За сваку опеку по један жуљ на нози, за сваки зид по једне поцепане ципеле, за сцену неколико изгубљених година. Када ћемо схватити да се ништа не добија, за све се мора нешто дати? Ништа се не може порушити, а да се предходно добро не плати. Наш експеримент је и сувише дуго трајао, наша цена ће бити и сувише велика, изгубили смо цео живот. Сада када нам је остало још само мало снаге морамо са њом рационално располагати. Определио сам се да браним институције.

Крај представе

Пред белином хартије најтеже ми је да поставим прву тачку: моја рука, у недоумици, тражи то бело место које би морало да буде црно, понекад прођу недеље и бела хартија на моме столу постане већ помало жута, а наслаге случајно палих честица прашине, својим сивим тоном, смањују изазов који је белина будила у мени. Понекада сам коцком покушавао да добијем случајну тачку: цело поље белине, замишљеним линијама, било је издељено на неколико милиона потенцијалних тачака, случајни избор спуштао је моју руку, оловка је исцртавала тај први значајни траг. Они који би помислили да би затим наступило олакшање били су у невероватној заблуди: друга тачка је била још веће искушење, из живота моје руке и мога ока нестала је слобода прве произвољности: сада се морало борити са жељом да друга тачка падне управо на ону тачку која се тако разметљиво уочавала на белини хартије. На лицу глумца уочавам онај мали покрет поткожног мишића, којим се исписује линија једне људске емоције, онај титрај који уочавамо код вољене особе, када смо са њом блиски и када нам је довољно близу. У мраку дворане, са дигнутом завесом, дубоко на хинтербини, у полумраку, у коме се тек назиру романтични заталасани рикванди, видим тај мали грч или боље речено, осећам да на том лицу мора постојати тај мали грч, кога, иначе, никако не могу видети. То је та мала црта која се гради на сцени, као што две тачке већ почињу да личе на линију, али ипак права линија нису. Тај грч је оно што глумац додаје своме постојању на сцени и њега писац никада не може предвидети, њега, у

ствари, гледалац никада не може, са сигурношћу, ни видети. Иссувише је далеко у тами гледалишта, а титрај је тако нежан и готово невидљив. Он се само осећа као наговештај, он је заправо она права игра, у којој више нисам сигуран шта је стварно, а шта је она моја уобразиља, која ме доводи у сталне неприлике: наше сећање никада није у стању да нам верно понови оно што је у времену остало за нама. Несигуран, са испруженим рукама, лутам између слика које, измешане у моме сећању, свакога тренутка граде једну нову комбинацију, која се никада није десила и која се у својој произвољности никада неће поновити. Па, ипак, све моје реакције, цело моје искуство, засновано је на том понављању, које се никада не дешава. Уколико у томе тренутку сводим билансе могу рећи: па, ипак, лако се сналазим у том лавиринту непоновљивости и знам много људи који се стално жале да им је живот ужасно монотон, јер се цео састоји од вечног враћања истог. Гледам их са смешком, са титрајем онога мишића који се налази испод коже мога лица и који се дијагонално протеже од десне носне дупље, испод десне ноздрве, у правцу доњег десног дела моје вилице. То је онај смешак којим нас очаравају мала деца. Линија тога смешка је благо таласава, заљуљана, испрекидана. Није дуготрајна, тек неколико тачака је довољно да је означе.

У своме животу очекивао сам исто, а тражио сам мање. У позоришту сам очекивао гола тела глумаца. Но, гола тела су доносила неколико ознака, које никако нисам могао да поднесем. Гола тела нису била бела, имала су на себи ознаке своје индивидуалности, видела се форма мишићног ткива, протезање структуре скелета, ширина главних протезања костију, осећао сам мирис тела, лучење коже, мада сам седео далеко од сцене и било је јасно да то не могу бити стварни мириси. Били су то они мириси изазвани условним

реакцијама, који су се појављивали из разлога које нисам могао да контролишем, а који су били забележени у неком далеком моме искуству, које сам имао само забележено у сећањима, која нисам могао контролисати. Тада обично затварам очи и замишљам: на белој сцени само стоје бела торзоа, као изломљене античке статуе, без икаквог покрета, глатка, осветљена унутарњом светлошћу, без сенки, опуштена глатка мишићава тела, ослобођена било којих асоцијација, са којима мој мозак дочекује било коју слику. Под је бео, без икаквог растиња, нематеријалан, оно што би могли бити хоризонти јесу бели зидови, који се уздижу и нестају у висинама сценског торња, низ њих се прозирно спушта белина, која нам онемогућује да оценимо даљине до којих белина допире. Нисам сигуран да чујем неки звук којим се оглашава дисање простора, као да је дошло до поремећаја у жижним даљинама мога вида, све је истовремено и близу и далеко, сасвим неодређено и осећам потребу да испред себе истурим руке, како бих напипао то изненадно искрсавање које ми промиче испред очију. У том простору ничега нема из реалног живота, ничега што поседује сопствену материјалност, порекло, наслеђе, знак, ничега о чему бих могао да изричем суд поновног сусрета. Наравно, нема ни звука. Само једно огромно бело: бело изнутра и бело споља. Гледано из позиције људске судбине, планете се покрећу споро и готово неприметно, али се, ипак, покрећу, очекујем да ће се поједини сегменти сценске белине покретати споро и неумитно, по законима који су слични законима небеске механике: неприметно се промене појављују, затим повећавају свој интензитет, кулминирају, наговештавају опадање моћи, опадају до потпуног нестанка, наговештавајући, кроз неколико година, кроз неколико десетина година, кроз неколико миленијума, свој поновни

долазак. Једно лице, које стоји пред мојим очима, а које је лице глумца, исто је тако бело, глатко, осветљено изнутра, без ознака старости, лице по себи, као појам, без покрета и емоција, нешто што се у мојој глави везује за реч „класично” и што означава једну далеку слику, насталу пре две хиљаде година, нешто што није никада било од меса, коже, сланине, што није било меко, савитљиво, дрхтаво, нешто што је имало претећи изглед камена, метала, минерала и што се кроз време протезало и милијардама година, слободно од свега што би се могло назвати тренутним, савременим. Потом гледам једно велико око, које стоји на том каменом лицу, једно око које додирује мој дах, гледам понор црне зенице, у којој се не налази ништа људско, једно непрозирно црно, непокретно, осећам како из тог црног струји легенда о распаду материје, легенда о вечности духа. Удара ме по лицу та извирућа хладноћа, осећам како се цело моје тело хлади и како ми низ лице капљу смрзнуте сузе, оглашавајући се звонким и сонорним брујањем својих кристала, како та извирућа хладноћа увире у моје зенице и осећам како понире у дубину моје душе. Огледала, која сам осећао у себи, преносила су ми слику тог лелујавог кретања и ја сам знао да се то једна тајна порука, из далеког времена, преко моје душе, преноси у једно будуће време, без моје воље и без мог учешћа. Нисам ја био тај који записује поруку, ја сам био само огледало, само једно од огледала, једног бескрајног пресликавања нечега што је суштина или тајна. Мени недоступна.

На сцени стоје глумци, огрнути белим драперијама, набори белих тканина спуштају се наниже, затим благо повијају и подижу, као таласи покренутог мора, спори и лелујави, троми и уморни, сапети и безвољни, спуштају се низ покривена тела, скривајући све случајности појединачних форми, откривајући оно опште, битно у форми

свих појединачних усправних, људских тела. Пред собом видим покривене Богове, Хероје, Богиње и њихове миљенике, њихови кораци нису људски, њихови покрети су расплинути у времену, а простори којим владају јесу узвишени и прозачни, намењени херојским и божанским покретима. Лелујају се набори њихових туника, које су начињене од белог мермера, сливају као камене реке, речи које клизе низ њих одјекују у мојим ушима као божански звуци огромних алпских рогова. Облаци се узносе над мојом главом и обрушавају се низ планинске литице вагнеријанских предела. По дијагонали распоређени, израстају моћни стубови једног недовршеног храма или једног делимично порушеног храма, спуштајући нам, са божанских висина, сам престо духа, а испуњавајући нашу душу брујањима и златним бојама Божије присутности. Само је искварена људска машта међу те слике могла да унесе прљавост речи. Свака реч изговорена на сцени није реч којом одзвања слика Бога, није реч која узноси покрет Хероја, није реч која наше усне приноси скутима Богиње, то је мрска реч, којом се оглашава сва нискост и беда човекове себичности и његове неспособности да види даље од сопственог носа, да додирне нешто што је ван домашаја његових руку. Духом, наравно!

Када улазим у гледалиште, док још завеса није дигнута, верујем, надам се, да ће се иза завесе појавити непокретни и бели Богови, са лежерно раширеним крилима, којима стално узлећу, на модрим небима, која су њихова прапостојбина, са ужареним златним ватрама, које су претња свим неодмереностима и прапочетак једног струјања, које је узрок и последица Почетка, из кога су потекли, који је и наш сопствени почетак, кога покушавамо да се сетимо. Осећам на лицу дисање празнине, у коју смо потопљени, како из Понора струји према Висинама, чујем са сваком длаком на своме

лицу мелодију Вечне Химне. Гледам крила како се шире и како се скупљају, видим златну косу како се растура и како се слива низ моћни млаз кичме, како снажно запиње и усправља, јер усправљању је једино намењена, осећам и верујем и на својим раменима осећам наговештај, онај неизрециви наговештај, који нам, у временима људских димензија, ипак, буди наду да ће се слика летења, тог божанског дара, десити. Једнога дана, наравно!

Када сам био млађи и радозналији, из гледалишта сам покушавао да видим Вечни сукоб: између Узвишености и Нискости, између Светла и Таме, између Лепоте и Ругобе, између Вечног и Пролазног, између Божијих и Људских закона, између Идеала и Тела. Опет и опет сам из дворана излазио са несвесним осећањем преваре, незадовољан ониме што је испуњавало моју наивну и невину душу. Међутим, данас је младост остала иза мене и спадам у људе који више ништа не очекују од живота, поготово од позоришта. Сада се задовољавам са малим или готово ни са чим, понекад само са надом. Дакле, у гледалиште улазим са надом да ће слика бити она слика коју су далеки дахови времена унели у моју душу и до које покушавам да допрем, кидајући њено месо из скривених дубина мога тела, где борави, ускраћена свим мојим људским несрећама. Гледам када ме нико не види, извлачим њене комаде из своје Унутрашњости и остављам их на скривеним местима, као неки тајни запис о људској несрећи, о Ужасу који је овладао мојим телом и који покушава да овлада мојом душом. Када, после неколико месеци, пролазим поред тих скривених места, видим трагове моје исцепане душе, како нетакнути стоје на истим местима, непочитани ни од кога, као узалудно остављени трагови. Слушам из мрака дворане са скептичном надом: можда ћу чути само једну реч, коју смо слушали када смо били Богови

на празним небесима, која још увек нису насељавали људи. Но, моје ухо ништа не чује, мада се са сцене преливају бујице самог привида речи, а оне Речи којој се надам никако нема, као што нема ни слике коју моје око очекује. Можда сам одабрао погрешно место, можда Дворана није место где ћу видети и чути трагове оне Егзистенције која је постојала пре него што смо постали мали, пре него што смо изгубили крила, пре него што смо могли да се појавимо, а да нисмо ни Богови, ни Хероји, ни Богиње, ни њихови миљеници. Ако је тај свет умро, онда мора постојати онај Тренутак када се, на белој туници, указује прва тачка натопљења крвљу, која се затим шири, неумитношћу краја, нешто као Полип, са крацима који се исправљају и бујају, а тада постајем потпуно обесхрабрен, јер знам да су све наше представе и сва наша сећања о времену пре Пада увек бела и од камена, да је наше тело меко и еластично, а да је наша душа, тако осетљива, лелујава, више налик мембрани, нешто као исцепана крпа. Тада мислим да сам немоћан да савладам тај раскорак између слика и нејасног сећања и осећам како губим тло под ногама.

Стојим у пуном аутобусу, осећам да ми неко, грубо и неосетљиво, додирује ногу својом прљавом ципелом, покушавам да се померим, али нема довољно простора да то изведем. Моја десна рука је чврсто стегла рукохватну шипку, која се протеже из задњег дела и задира у предњи део аутобуса, једна рука ме непрестано додирује својим влажним дланом, осећам да ни за њега, човека који стоји поред мене, нема довољно простора, да се морамо помирити са чињеницом непријатног додира. Негде пода мном видим једну замршену косу путника, који седи на седишту поред прозора, а сива прљава површина, вероватно, јесте тај прозор, непрозиран, претећи и сакривајући, као завеса позоришта. Да ли сам ја то у Дворани или можда на сцени, на

Сцени? Мислим то док се моје тело повија, пратећи инерцију аутобуса у покрету, што чине и сви ови људи око мене. Ако је ово Сцена, која се то драма, која Драма, дешава око мене, да ли сам ја глумац, који Глумац, у тој тешкој драми, чији ме мирис гуши, чија ме тежина притиска, чија ми је светлост недовољна? Стојим међу људима који имају исту Судбину као ја, покушавам да се присетим реплике коју морам изговорити на правом месту, како не бих пореметио редослед Сцена и како не бих изневерио текст Писца и како бих задовољио сујету Редитеља. Иза левог мог уха чујем асматишно дисање и осећам непријатан задах оболелих плућа, покушавам да се не нагињем на ту страну, верујући да ћу са мањим притиском умањити непријатност мириса ткива у распадању. Имам осећај, сумњам, да је ова вожња само једно извођење једне историјске драме, у коме се масе појављују као глумци који играју покретање Историје. Да имамо више простора можда бисмо били балетски хор и у скоковима бисмо прелазили са једног краја сцене на други, сви доведени у склад до истоветности. Међутим, у овом аутобусу нема ни ваздуха довољно за дисање, тако да је свака могућност обликовања тела у покрету у потпуности искључена. Гледам лица која се налзе у мојој близини и сећам се једне телевизијске емисије, у којој сам говорио о тим лицима и њиховој улози у моме животу. Сада их опет гледам и видим на њима безбројне младеже, акне, усечене боре, неспретно обријане длаке, ожиљке, бубуљице са чеповима нечистоће, видим отворе са слузавим крвавим ткивима, у којима пливају очне јабучице, а крмељиви трагови ноћних излучевина скупљају се у угловима очних јама. Видим длакаве испуне носних и усних дупљи како се лелујају, чујем шумове њиховог преплитања и знам да је то у ствари мелодија једног биолошког оркестра, из кога извире Први звук. Затим се чују гласови. Шум. Мислим,

можда је ово извођење неке модерне опере. Опере!
Покушавам да се сетим своје улоге. Не верујем да сам
учесник вокалног дела! Мој пријатељ из младости био је
занет обликом окарине, још увек се сећам његовог
младачког пројекта концертне дворане. Веровао је да ће
облик дати пуноћу унутарњег звука, сада у аутобусу чујем
брујање и мислим како би брујали таласи вибрација
металних мембрана и треперења струна на гудачком корпусу
великог симфонијског оркестра.

Изненада, аутобус стаје на месту које није очекивано,
губећи равнотежу, нагињемо се, чујемо и видимо како се
врата отварају. Знам, ово није Опера, ми смо учесници у
једној Трагедији! На мосту, окренути леђима прљавом сивилу
неба и ваљању реке, окренути лицима према аутобусу, иза
чијих отворених врата виде само наш заустављени дах, са
аутоматским пушкама, подигнутим на висину наших срца, у
име промене и правде, Промене и Правде, у завршној сцени
нашег одласка, Одласка, очекујем да чујем псеће лајање ватре,
да видим крв, која у експлозијама избија из људских тела и
све нас залива својим отужним мирисом. Тај чин егзекуције
траје дуго, тонови се губе, вокална партија ове симфоније
није била изразита, више као нека врста ропца, крвава мрена
се спушта на моје очи, гасну звезде, полако губим осећај
додира прљаве ципеле и постајем свестан да је ово крај. Крај
представе.

(јануар 1993. године)

Александар

Пели смо се уз степенице, фотограф, фотографов помоћник и ја, натоварени фотографским алатом. Под нама је остајала, све ближе неком далеком дну, периферијска београдска улица, невероватна количина слупаних аутомобила, мирис бензина, а дуж степеништа се ширио мирис печених паприка и чули су се звуци из свакодневног живота. Степенишни краци су били дуги, тако да су мириси и звуци изгледали трајни, не, више испред улаза нису стајале блатњаве ципеле, људи су у оскудним временима постали обазривији, тек ту и тамо стајао би понеки сандук, педантно закатанчен. Мислио сам да све то личи на неку скромну сценографију, без икакве суптилне обраде и коначно долазимо до врата у дну ходника. Стижем први, гледам та врата невероватно гурнута на крај ходника и мислим колико је та будала која их је ту поставила морала да буде безобзирна. Звоним, чујем звоно, осећам завеса се диже, гурам из својих очију ту слику, завеса се диже некако чудно, не према горе, него од моје леве стране према десној страни. Можда су то била само врата, можда, сада смо у соби Александар и ја, он у црвено-црној карираној кошуљи, седи у фотељи, са његове леве стране је кревет, полумрак, зидови покривени сликама, углови затрпани неидентификованим предметима, сцена, мислим, права сцена. Стиже фотографска технологија, расвета, каблови, стативи, рефлексни кишобрани, сандуци, све то стиже у један простор, за који би се рекло да ништа више у њега не може да стане. Сећам се цртежа складишта Леонида и постајем свестан да смо на трагу, фотограф, фотографов помоћник и

ја, једне сцене која може постојати само у овом граду, само у близини Вуковог споменика, само под небом које је тако непријатно сиво, мислим сиво и видим сива Леонидова складишта, између Азије и Европе. Видим те безбројне народе који навиру из Азије и који пролазе под тим небом, а мислим из којег је остатка неког од тих народа израстао Александар, који преда мном седи у фотељи, у својој цветној реинкарнацији, са црним пругама, које се преплићу, цвет који говори. Док смо пили кафу, то што је личило на Александра а што је у наговештају већ било биљка, стрпљиво је подносило кретње фотографа, случајног сведока историје, мислио сам и гледао како се лице Александрово, под бљеском блицева, претвара у лице Проповедника и лице Праведника. Слушам како из његовог тела излази хук времена, како из његове главе изничу многобројне главе, са чудним именима, која постоје само овде, имена која су слична именима мојих рођака и мојих предака, који су у овом делу града живели некада давно и који су били ковачи, снајдери, свињари, кокошари, и ко зна шта још. Видим како из његових прстију изничу безбројне руке, руке оних малих патуљака који живе у земљаним ходницима, граде воденице на подземним рекама, имају округле и здепасте главе и који знају шта је срамота, који миришу у септембру на печену паприку. Гледам како из комотних ногавица његових излазе многобројне ноге, то Александар буја у својој цветној реинкарнацији, на својој стази живота, ходајући животе многобројних људи, пред којима је узео обавезу да ће том стазом проћи и у њихово име, на Голом отоку или на неком другом месту. Чујем његов глас и сада знам да је он њима обећао, не знам како и када, као што је то обећао и Драгослав, да ће целога живота говорити и у њихово име. Гледам у његову главу и видим како из његове главе измичу безбројне мале главе, као

брадавице, па и још мање, како отварају своја мала патуљаста уста и како покушавају да се издвоје из једног хука, којим говори Александар. Сада ја више нисам ни у каквој соби, глупости, нема више фотографа, нема фотографовог помоћника, нема расвете, нема металних сандука, нестала је и плава жена, пошто је претходно из Александрових уста извадила ужарену цигарету, нестају зидови, нема некадашних паса, нема сивога неба, нема ни крста иза његових плећа, нема неба Голготе, нема ни Мајстора, нема ни Маргарите, постоји само глас, само Глас. Постајем свестан да оно тамо када бих ја видео Александра како се креће кроз позориште, кроз његове увек на лакат савијене ходнике, низ степеништа, која су увек узана, када седа на клупи у позоришном бифеу, увек је у питању клупа, када испија, увек је у питању обична стаклена чаша, када стоји испред улаза и својим пријатељима, који пристижу у буљуцима, дели карте за своју нову премијеру или стоту репризу или ко зна коју, са својом црном планетом, која кружи око његове главе, са својим црним небом, које се спушта низ његова плећа, то није човек који је нашао уточиште да свој страшни људски живот проведе под сводовима позоришта. Није Александар пронашао уточиште, Александар је пронашао храм, у коме ће држати своје проповеди, о животу, о протицању времена, о људској судбини, о дивљим зверима, које постоје у сваком човеку. Александар је некоме обећао да ће о томе говорити, а живели смо у временима када се није могло говорити и када је говорење радило о глави онога што говори. Лукави Александар је пронашао место где ће моћи да говори непрекидно, позната Александрова логореја, о љубави и о свему другом, сада када седим на некој од његових представа, слушам његове глумце како говоре један непрекидан текст. Знаш и верујем да је то само једна проповед, дуга проповед,

коју у једном дану, на неколико места, кроз уста разних глумаца, изговара Александар, уздигнут, танак и висок, са раширеним рукама, са црном косом, са риблим оком, које је старо неколико милиона година, над нама, са нечим што личи, што само личи, на оне људе који су на каменим узвиси нама, по катакомбама, у мраковима, на размеђима, на вечним путевима, међу зверима, међу птицама, међу травама, говорили о људском братству које се мора остварити. Александар је то био, дошао са леве стране света, пре него што је свет био постављен на своје садашње место, целога свога живота остао је на тој левој страни света, а сада, уздигнут, говори нам Бајке, које је донео са своје леве стране света, мучен, прогањан, никада сломљен, увек под стегом Црвеног, још из далеких прелома половине века, са Бранком и Галибом, некоме је негде нешто обећао. Гледам његово лице и слуша његове речи данас, док седимо у соби коју је тако невероватно уредио Леонид, пре свог одласка. Знам да ће и Александар отићи и осећам шта ће он средити пре свога одласка, да би то сређено остало да живи и после њега, али ја не знам када ће бити тај одлазак. Александар затвара једно око, мислим да би било добро да муња блица сине, заиста она тада сине. Александар отвара то исто око, ја помислим да би муња опет могла да сине, она тада заиста сине. Сад би било добро да се појаве боре на његовом челу, да се покрену боре око његових уста, да се зјап дупље из које говори његов глас сада појави. Опет, не знам из ког разлога, сев муње осветљава његова полуотворена уста и чује се његов глас, то је онај глас, глас којим Александар говори онима које само он види. Сада замишљам једну моторну тестеру у својој руци, иако замишљена, она има своју тежину и ја осећам њену тежину, узимам у своје руке све четири главе које стоје испред мене, док за то време Александар седи у својој фотељи, у својој

црвено-црној кошуљи, са косом која је већ опала и није више онако црна. Фотограф се креће око њега, онолико колико има места у овом препуном малом простору, са пригушеним светлом, које једва допире кроз прозор, на вратима стоји Плава жена. Не знам како ћу то обавити пред њом, знам да је он склон егзибиционизму, моторна тестера подрхтава у мојој руци, сада би требало исећи Александрове главе, хитрим и одлучним резовима по вертикалној средини, са малим помаком, да му се у једном тренутку може сагледати и траг трећег ока, Александровог Трећег Ока. Главе које држим у крилу очекују своју судбину, Александар, који седи у фотељи са својом стварном главом, држи своју пословичну проповед, четири вертикална реза на једном замишљеном филму, који ће тек овога слеподнева бити развијен, у моме крилу постоје само замишљене главе, али зар није цео наш живот само једна замишљена представа, није ли Александар целог свог живота причао нама оно што је са друге стране његовог очног капка, зато је добро да његов Очни капак буде затворен, тада Александар види ону слику о којој ће нам проповед држати било које вечери, када глумци, покренути вишим силама, буду изашли на сцену. Затим се око мора отворити, благо, нестварно, рибље око, тако ће настати онај тако значајни рез људског живота који се налази између сна и јаве, између благотворног сна и хаоса јаве. Фотограф ништа није приметио, фотографов помоћник је већ паковао металне сандуке, скупљао светлосне кишобране, скидао објективе и увезивао стативе. Александар је говорио неке конвенционалне реченице, Плава жена је, опет, истим покретом руке, вадила цигарету, упаљену, из његових уста, што је он подносио са благом мирноћом. Леонид, негде горе, очекивао је нешто са моје стране, мислим да сам га видео у једном трену. Складиште је било узбудљиво и пријатељска

кафа је била обична, Александар је имао топао длан и уобичајену чврстину стиска, затим смо изашли кроз врата-завесу, опет низ једнокрако степениште, испуњено мирисом печених паприка, опет звуци свакодневног живота. Чини ми се да чујем Ружицин глас иза једних врата, затим слупани аутомобили, невероватна прљавштина, сиво испрано небо, птице, као анђели...

Када се од Вуковог споменика крене према Новом гробљу

Када се од Вуковог споменика крене према Новом гробљу пред нама се налази једна улица са угибом. Доња тачка тога угиба је надвожњак, испод кога се Димитрије Туцовић претвара у Јована Цвијића или обрнуто, зависи којим се правцем креће намерник и колико ироније и цинизма има у његовим корацима. Улица о којој је реч после рата је променила име и уместо тако природног имена, Гробљанска, носи узвишено име једног америчког председника, Рузвелтова. Корачам поред зграда које познајем од свога детињства, видим макадам, нешто грубе калдрме, ивичњак и облаке прашине, која се подиже за сваким пролазећим камионом, који су, на срећу некадашњих Београђана, пролазили скоро свакога сата. Продавнице имају стару меру, нема више штала и коња, стари свет кога срећем личи ми на некадашњу младост, покушавам да се сетим њихових, али једино што успевам да изазовем јесте један дуги поглед, упућен мојим очима, ја знам, само се моје очи нису промениле, све остало се променило. Моје очи, светло модро небо, које се протеже у правцу Дунава и велике аде, коју Дунав гради на излазу из Београда, али ни ада више није ада, то је сада једно велико ђубриште, кога узалудно покушавају да покрију са здравом земљом, уколико уопште има здраве земље. Гледам те остареле људе како се провлаче по широкој улици, са малим пластичним кесама у рукама, па замишљам шта се може налазити у њима, глупости, затим им бројим новац по џеповима, онај ситни метални новац, гледам траву

која ниче из пукотина асфалта, траву моје младости, сећам се брања коприва, из којих је моја мајка, у годинама оскудице, могла, са толико успеха, да направи невероватно укусну чорбу, коју сањам већ деценијама, откако сам почео да старим. Конкордију су претворили у робну кућу, продавница свећа је остала то што је била, народна кухиња је била претворена у машинбраварску радионицу, сада је постала мали ресторан. На углу је продавница хлеба, као некада, пекара, продавница новина је тамо где је била пре педесет година, хотел на углу није више хотел, на том месту, у истој згради се налази кафана, као некада. Затим се оштрина мога вида смањује, нема нових зграда, баште, месара, кафане, фризера за мушкарце и жене, часовничара, цвећаре, отворених врата зграде, из којих избија воњ мокраће. Опет једна мала улица и високи зид гробљанских простора, трамвај са обе стране улице, аутобуси, којих некада није било или их је било у ближој прошлости. Бележим само оно што личи на онај град о коме морам данас да мислим, сећам се да смо после рата играли као деца нешто што би се могло назвати фудбалом, али није било фудбала, била би то обично нека гумена лопта, мада смо понекада играли и са крпењачом, али ја се данас тога не сећам јасно, друге игре су биле, што је изгледало. Сада скрећем десно, мали сквер је преда мном, упамтите да је ту био сквер и пре педесет година, дакле, десно улица је иста, дуго година нисам знао зашто је имала име једног војводе, ходам, знам ићи ћу до броја седам, то је четврта кућа са леве стране улице, прва кућа је висока, приземље и два спрата, једина је имала лифт у нашој улици, врата од кованог гољђа, брушено квалитетно стакло, мермерно степениште. Друга кућа је имала, такође, приземље и два спрата, гледала је на две улице, треба упамтити име друге улице, Далматинска. Висинска разлика између две

улице била је толика да је кућа у Далматинској улици имала приземље и три спрата, затим је била трећа кућа, приземље и сутерен, а у сутерену су становали некада давно Руси, наши Руси. Они су једне далеке године отишли за Аустралију, стизала су писма из далеке Аустралије за целу улицу. После се писма проредила, а затим је дошла на ред кућа са бројем седам, дакле, то је кућа у којој сам се ја родио и у којој сам провео првих 27 година свога живота, високо приземље и три спрата. Наша кућа је била легенда у нашем крају, дуго година после рата се преносила легенда о црвеном тепиху, који се постављао за велике празнике низ наше кућно степениште, којим су се пели гости власника зграде, који је становао на другом спрату, гипсирани зидови, данас изгребани и нагорели, светло плаве и светло чоколадне плочице, не, није било мермера, високо приземље, врата десно, два улаза, квака, патент брава, болно сећање на родитеље, реконструисан стан, који више не препознајем. Никога више и ништа не препознајем, двориште које се смањило, улазна врата која су се смањила, купатило које не личи на оно од пре педесет година, затим се налази једна мала соба, два пута три метра, прозор, не, на том прозору никада није стајала било каква завеса. Нагињем се и гледам на његову десну страну, видим приземну кућу, околу куће засађени јорговани, љубичасти и плави, један испад, видим један испад на згради, стаклена улазна веранда из улице која се зове Далматинска, рекао сам већ да запамтите то име, кров на четири воде, сложен, мали димњаци, зграда је за наше данашње појмове мала. Прозори нису претерано велики, птица, не сећам се да је било птица, било је голубова на небу, доле испод мога прозора четири куће су своје ограде сутицале у једној тачки, сећам се времена рата и првих година после рата, у две куће су држали свиње, у склепаним

оборима, у једној кући су имали повртњак, у малој кући нису држали ништа, код њих је цветало цвеће, руже и јорговани, можда и нешто ниско, уза зид њихове ограде, али то ми са друге стране нисмо могли да видимо. У тој кући је становао Мата Милошевић и ја данас знам да све оно што сам овога дана видео, као део једног пролетелог времена, јесте све то видео и Мата Милошевић, усправан и витак, у дугом зимском капуту, са танким шалом около врата, не, не сећам се више да ли је носио шешир, свакако шешир. Далматинска улица, стаклена веранда, улаз, силази лаким кораком, скреће лево у правцу непокретног Рузвелта, у колицима, са ђебетом на фотографијама, лагани корак, не провлачи се између зидова и аутомобила, није тада било аутомобила, био сам дете које није знало да постоје глумци, усправан, тога се сећам. Видим како гледа све оно што сам и ја имао прилике да видим, лагани наклон неком човеку у мимоилазу, нешто као поздрав, тога се сећам, затим се сећам његових лаких ципела, које као да су стигле из неког другог времена и као да је лебдео над земљом, глумац Мата Милошевић.

Ова друга реченица биће она реченица у којој ће се завршити моје путовање да се, кроз време, вратим у Далматинску улицу. У тој улици су постојале рушевине из рата, у приземљу је била нека јеврејска радња, ситна бижутерија, мала огледала, то је било ископавано када су, крајем педесетих, чистили терен за неку нову изградњу, знам, поред тих ископаних рупа је свакога дана пролазио високи, витак човек, у дугом црном капуту, кораком некога ко нема времена да се осврне на трагове прошлости. Од свињаца у нашим двориштима остали су само ободни зидови и сада су се ту налазиле канте за ђубре, препуне пепела у зимским данима, мирис свињаца се лагано губио и ја знам да је то исто осећао и тај витак и затворени човек. Затим би долазило

пролеће и он би излазио са дугим маказама, са којима је сређивао изцигљало растиње дуж невелике ограде мале куће, прозори су били отворени, завесе су се таласале, под ударима пролећног ветра, са околних балкона и веранди чула би се песма штиглица, тада су то биле птице певачице у домаћим кавезима, липе би цветале и јоргован. Кроз отворене прозоре мале куће чули би се звуци клавира, једнога дана постао сам свестан ових звукова и тада сам већ знао да се у тим звуцима крије велики склад нечега што јесте јединство целокупне материје у којој постојимо. Звуци су понекада били узбуркани, престижали су један другог, као слапови неке далеке реке и као да долазе из неке болесне руке, која осећа да јој се приближава крај. Некада су били развучени, дуги као јецаји, знао сам да иза свих прозора постоји понеко људско биће које ослушкује звуке тог великог инструмента, који се оглашавао из неке од просторија, чији распоред нисам познавао. Кроз отворени прозор истицао је један свет за кога се дало претпоставити да излази из неке чаробне кутије, чију помамну ручицу окреће нека спретна рука, истовремено чулна и моћна, танана и снажна, бела и препланула, вртећи то чудо природе, за које сам стекао слику тек много година касније, када сам видео ту праву чаробну сандучину, са смешном малом столицом са механизмом на окретање. Иза завесе, управо због свега овога и причам ову гломазну причу, повремено би се појавио, као сенка, човек, нешто као наслућење, у преподневним сатима, а када би сутон почео да осваја пределе Булбудера, када би замрло цвркутање птица, ниски летови ласта и скакутање врабаца, онда би светлост из мале куће бацала сенку једне мушке главе, из профила, на покренуте завесе. Не, не би се чули гласови, само звуци клавира и један мушки профил, који би покретао своју браду и који би тамо, у кући, нешто говорио, повремено нестајући,

губећи се, а затим враћајући се и настављајући оним својим гласом, кога нисмо никада чули. Мислим да је једном приликом и његова рука показала своју сенку, била је дигнута у висину очију или нешто више, дуги прсти, нисам тада разумео значење дугих прстију, нисам сигуран да ли су му уопште на тој сенци прсти били дуги. Када сам једном приликом, после неколико десетина година, седео у тој соби, вероватно у тој соби, када је човек који је био Мата Милошевић седео насупрот мене, када је био већ старац, ја сам видео да су прсти свакако морали бити дуги и пре неколико десетина година, када сам их видео у једној вечерњој представи сенки, коју сам посматрао иза једног малог прозора на кући у суседству, где сам рођен и где сам провео своје детињство и младост. Глас Мате Милошевића, кога тада нисам чуо, сада сам слушао у слаповима, како се спушта низ године које су остале иза нас, а више нисам могао да разазнам где смо се сусрели и када, у овим одломцима времена, која се обрушавају на наша плећа као да желе да нас отерају. Нећу покушати да реконструишем тај наш сусрет изнутра, ја ћу рећи да њега није ни било, фотограф је обављао свој посао, мој знатижељни пријатељ је постављао нека питања која ја нисам слушао, нисам слушао ни одговоре старца који је седео испред мене, ја сам покушавао да запамтим изглед малих завеса на малим прозорима, који су били окренути према дворишним деловима куће, а које сам имао прилике да видим пре неколико десетина година, када је овај стари човек, усправан и витак, стајао испред њих. Светлост је бацала сенку његовог профила на те исте завесе, које су биле преграда вечности, између једног света изнутра и једног света који је постојао споља. Када су прошла времена, постало је могуће веровати да је цео његов живот био са друге стране, а да је сада, када га више нема, само остао један

бледи траг на завеси, од његове некадашње сенке, један бледи траг. Зато када сам у кући мога детињства, када вечерњи сати падају на оштре линије предмета и бића, када их ублажавају, када се све губи у једном шуму, у коме се више не распознају звуци клавира, ја немам снаге да погледам на онај прозор, јер се плашим сазнања да се тај бледи траг сенке можда више неће видети. Можда су људи били груби и неосетљиви и завеса је скинута и бачена, као стара крпа, можда је прозор зазидан, у некој неодољиво прагматичној реконструкцији куће, а можда куће уопште више и нема, јер шта је дух једне куће према духу једног људског бића, које се кретало кроз живот усправно, окренуто према светлости, само бледи траг једне сенке...

Стаза живота Милована Данојлића и телефонски разговор са Мићом Поповићем

Гледам како Милован Данојлић силази низ стрму падину, која се наместила између села Ивановци и села Моравци, у качерском крају, посматрам његово окрупњало тело, у односу на оно какви смо били пре четрдесет година. Главе нам више нису мршаве и стешњене, сада су округле, косе је понестало, удови су се подвалили под тело, мислим на ноге, руке су се опустиле. Вододерина којом се спушта не изгледа баш као прометна стаза, ја мислим да само он њоме пролази, када се из великог и миришљавог света враћа у наш мали и смрдљиви свет. Видим да преко рамена носи торбу, у торби су књиге и новине, лагано заостајем и видим како се пусти и усамљени Милован Данојлић сусреће са неким својим земљаком. Гледано издалека изгледају као два човека која припадају истој раси, не претерано гломазни, не ни претерано ситни, без великих гестова, поглед увек некако спуштен према земљи. Не чујем речи, не видим очи, не распознајем гримасе, вероватно разговарају о здрављу, о остарелим родитељима, можда о мајци, коју Милован Данојлић више нема, о браћи, о стоци, о усевима, ко зна шта могу да разговарају два човека, од којих је један светски човек, а други небески. Какав је тај човек који сада у мојим мислима стоји поред Милована Данојлића? Милован Данојлић креће својим опрезним кораком низ стрмину, његов земљак већ граби уз стрмину, не није уопште важно о чему је било речи, било је речи, то знам и мислим да је за Милована Данојлића било најважније да је било речи, оних

округлих и углађених, каквих је пун наш језик. По ивици брда види се креста подивљалог дрвећа, код нас је увек дрвеће подивљало, модро небо стоји иза те назубљене линије, понеки облак, није ни важно да је уопште био неки облак, не, није било додире руку, није било загрљаја, није било љубљења, ничега није било, само једна мала станка, заустављени покрет, Милован Данојлић који срља надоле и земљак који граби нагоре. Сећам се једног другог сусрета са Милованом Данојлићем, било је то пре неколико година, изгубљено време, прохладно, лето, било је лето, „Код руског цара”, видим Милован Данојлић ми долази у сусрет, усправан, поглед оборен према земљи, знам да ће то бити непријатан разговор. Сећам се свих својих непријатних разговора, о чему бисмо могли да разговарамо непријатно, не, нећу да говоримо о политици, над нама је београдско небо, пред нама је један ужасан живот, социјални експеримент, неко је хтео да види како изгледа то када се изгубе сви ослонци у животу, како то изгледа када човек изгуби веру у сопствени народ, не, није уопште важно када се нешто десило. Конобари заобилазе наш сто, тон наших гласова у том разговору био је тон као када се ломи камен и када пуца дрво. Милован Данојлић и ја одмотавамо клубе судбине нашег народа, које је неко замотао, тај неко је измислио хладна и топла оружја, динамит, подморнице, мислим у том тренутку и авионе, бомбе. Када сам био дете, прва реч коју сам изговорио била је бомба, шестог априла 1941. године, негде између Вуковог споменика и Каленићеве пијаце, не, ја се данас не сећам где је то било, само знам да је то било поред једне срушене куће, из које се дизао дим, дима се сећам. Гледам у лице Милована Данојлића и проклињем дан који ме је довео до овог непријатног разговора, у коме слушам речи које се односе на мој народ и чије значење болно продире у моју душу. Знам да

не могу да поднесем да Милован Данојлић више ни мени не верује, јер човек који би могао да изгуби веру у свој народ би морао да почне да верује неком другом народу. Не, ја не мислим да је Милован Данојлић изгубио веру у оно што му кажем, ја га то питам, отворено, као што човек може да пита некога за кога зна да је из истог народа као он сам. Гледам његове сиве очи, Милован Данојлић, вероватно, нема сиве очи, гледам његове руке, његове прсте у грчу, видим његову српску душу, јер какву би другу душу могао да има Милован Данојлић него српску. Ослушкујем хук његовог удисања ваздуха, видим топле трептаје његовог издисања и чујем његов пригушени глас, који изговара речи потпуног поверења. Затим ми на очи пада измаглица, боје се губе у сивом, линије постају вунасте, времена постају отровна, растанци постају неминовни. Нешто сам тада рекао Миловану Данојлићу, нешто што би могло да личи на изразе братске љубави, у овим лудим временима, када је нашем народу покушано, као у некој врсти социјалног експеримента, избијање свих темељних вредности на којима почива снага људског трајања. Деца, сећам се сада, била су у питању деца, која су у једном напуштеном и далеком граду била остављена да умру без кисеоника. Не, нисам сигуран да ли сам спомињао ту анђеоску децу, која су била одстрањена из живота само зато што су српска деца или се то десило касније, више није уопште важно када се десило. За сатане не постоји никакво оправдање, али да ли за Милована Данојлића постоји? Знам да ће он пронаћи праву реч када, из понора белог света, буде, опрезним кораком, силазио низ вододерину своје стазе живота, која је започињала на једној страни између качерских села Ивановци и Моравци, а која се завршавала на тој истој вододерини. Гледам га како се диже од стола „Код руског цара”, шта да му кажем, мислим шта да

му кажем? Затим се узимамо у загрљај, као што то могу да учине два брата који знају да ће, вечито, остати браћа, поред осталог, зато што та два човека, које изненадно и јасно видим, измакнут неколико корака, личе један на другог, имају сличан торзо, главе су им слично насађене, преко моћних вратова, на четвртаста тела, данас већ помало остарела. Руке, видим им руке, њихове руке показују склоност ка занатима, видим у њиховим очима оно, овом народу тако урођено, поверење у људе. Када сам то видео, знао сам да ће тај човек, Милован Данојлић, у животу бити преварен од једног лажног света, у кога је, такође, веровао, а који ће му, својим ужасима, срушити једну велику илузију, илузију о правди, слободи и једнакости, климаве реквизите велике обмане. Нема више Милована Данојлића „Код руског цара”, само постоји телефон којим се, из Париза, јавља Милован Данојлић, онако узгредно и са пола гласа. Чујем његов глас, а поред осталих тривијалности којима обилују телефонски разговори, понекад ми се чини да је телефон, као справа, измишљен да би увео невиђену количину тривијалности у наш свакодневни живот, чујем глас Милована Данојлића који ми говори о томе да када дође у Београд се спакује и оде у своја села. Спушта се стрмином која се налази близу његове родне куће, уколико уопште постоји још увек његова родна кућа, спушта се као што се сваком човеку живот гаси са годинама које пролазе.

Узимам телефонски именик, окрећем његове странице и видим све већи број људи за које знам да су нас напустили, неповратно. Некад ми се чини да јс довољно знати позивни број онога света, затим би требало окретати број који је записан у мојој књизи телефона. Лудо, мислим да је то лудо, па ипак окрећем, замишљено окрећем тај позивни број, мук, невероватни мук, сада само треба бити уверен да ће цела

ствар функционисати, треба окренути онај некадашњи број, али никада немам снаге да то учиним. Моје лудило има неку врсту границе, ми у стану имамо два телефона, један је са бројчаником на окретање, други је са бројчаником на притискање, два типа цивилизације, са ког телефона треба звати људе који су нас напустили? То је само прва половина овога тешког питања, на које треба да пронађем одговор, друга половина почиње са осећањем нелагодности када се са друге стране чује познати глас неког човека који је мртав. Да ли је то исти глас, да ли је то исти човек? Знам или можда само верујем, телефонска слушалица биће хладна, из слушалице ће избијати нешто намирисано, нешто што би могло да личи на заустављено време. Било је то пре неколико година или можда прошле године, прошле, он је све више лично на мог покојног оца, упали образи, светле упале очи, боја гласа, клецав корак, затим покрет којим је завлачио руку у џеп, тај тако познати, уз свест достојанства живота. Силазио је низ степениште, тако га сада памтим, код моста у Бранковој или можда није силазио низ степениште. Он и Вера су ишли да посете њиховог сина, неколико конвенционалних речи, које ништа не значе, нешто као испирање грла, Савета и ја одлазимо на једну страну, он и Вера одлазе улицом према центру града. Тако га памтим, а сада би требало чути његов глас са друге стране жице, не, ја то не могу учинити. Шта му рећи, како смо преварени, шта друго, како смо ужасно преварени, политичке вође су изгубиле разум, све је, заправо, почело када су нас убедили да је политика, да је власт над људима, да је власт над животом питомих кестенова, угојених свиња, шарених посуда од пластичне масе, са разумне тачке гледишта, једнака власти над капиталом, над људским телом и над људском душом. Било је то у оном тренутку када је облик и карактер

власништва надрастао људско тело и људску душу, власт, као облик постојања. Онда је стотине хиљада људи изашло на улице, узело је пиштаљке у уста, узело је шерпе у руке. Постајем постепено свестан ситуације, то ја седим за својим столом, држим телефонску слушалицу у рукама, то ја говорим једном муку, кога чујем са друге стране жице. Не, нико ништа не говори са друге стране жице, али ја знам да ме он чује и да ја овога јутра морам све изговорити, чујем ударање у шерпе, нарочито чујем оне ударце које изводи моја снаја, са свога балкона на Топличином венцу, упорно, а онда слушам политичке говоре, мислим на претходне деценије, када нам се чинило да ћемо пуно осећање људскости постићи тек са правом да свако може да држи политичке говоре. Ту смо преварени, ту смо невероватно преварени, наравно, неко је организовао ту превару, неко ко жели да изгубимо свако осећање реалности. Гледам их како стоје као хор на уздигнутом платоу, са кога држе говоре: „опрости ми”, кажем тихо, готово скрушено, „што сам уопште ишао да слушам те говоре”. Ни пре нисам ишао да слушам политичке говоре, ми смо мислили, тога се тако добро сећам, да се политика мора повући са доминантног подручја људског живота, нека, буде нешто мало и споредно. Политиком се иначе и баве мали и споредни људи, никада ниједан филозоф, а и када би се десило била би то трагедија људске мисли, нешто тупо и глупо. Мислили смо да је много важније пећи хлеб, крпити ципеле, зидати куће, гледати у облаке, него смишљати уредбе, прописе, наредбе, подзаконска акта, боже, кажем то у слушалицу телефона, која ми одговара хладним муком некога који слуша, подзаконска акта, амандмане, допуне, све је то посао за један осредњи људски мозак, који није способан да има неки други узлет у духовне пределе људског трајања. Наравно, само данас, као једини облик постојања, укидање

историје као људске обавезе, стојим у маси људи која повремено звижди, гледам њихове очи, које светле сјајем рушитеља и сјајем градитеља, као и онај хор који стоји на платоу и слушајем речи које ме ужасавају. Они најчешће говоре о Њему, кога, наравно, мрзе, говоре о Њој, коју, такође, мрзе. Она је његова жена, увек сам мислио да је непристојно говорити о нечијој жени, о њеним кратким ногама, о њеној коси, о Цвету, Боже, увек сам мислио да је то непристојно. Сада слушајем речи о његовој деци, да ли то добро чујем, они говоре о његовој деци, зашто о деци, мислим, зашто децу не оставе на миру? Они спомињу затвор, затвор у име демократије, увек смо мислили да су затвор и демократија неспојиви, не могу сада да се сетим тих безбројних потписивања апела да се људи пусте из затвора, које сам потписао током ових претходних деценија мога живота. Сећам се да је Твој потпис увек био ту негде близу мог и када год бих видео Твој потпис ја бих се сетио колико си све више лично на мога оца, исти упали образи, исти клецав корак. Када сам ове зиме стајао на тргу и слушао изливе мржње, претње, гледао народ, мој народ, који пати, знао сам да смо преварени, од једног света, који нас, можда, не мрзи, али коме није стало до наших живота ништа више него до живота кукаца у једној од књига које су биле написане у Прагу, од стране оног нежног бледог, са црним веђама, крупним очима и модрим устима. Знао сам да се никако нисмо могли одбранили, јер на платоу су стајали људи који су мрзели половину свога народа, а другу половину нису волели. То су људи којима се не може веровати, као што човек човеку мора веровати, јер речи су продужено постојање људског тела, људи који су спремни да угрозе другог човека, којима ништа није свето, ни човекова жена, ни човекова деца. Нећу сада говорити о милионима мртвих, који су умрли а да нису

имали могућности да осете људску љубав и поштовање од оних људи које су свакодневно сретали на улазима зграда у којима су становали, у продавницама, где су куповали хлеб и млеко, на пијацама, где су гледали у прљаве, готово црне, руке некога ко обрађује земљу, у аутобусима, када су нам људска лица тако близу, на десетак сантиметара, када видимо сваку пору, сваку длаку, сваку заосталу мрву од доручка. Сада смо сви изгубили свако осећање заједништва, ништа више не припада свима, постоје само Наши и Њихови, а више нико није у стању да верује никоме. „Не знам”, говорим тихо у телефонску слушалицу, а желим да ме мук са друге стране жице не чује, „какве ће последице проистећи из тога неверовања, можда ће последице бити такве да ће се веровати у све, можда ће облик мржње бити природан облик људског постојања”? Мржња се прво исказује речима, затим се организује у колективној терапији, у сеансама, потпомаже се вокалним и инструменталним колективним чиновима, затим се ритуал дограђује обликовањем простора у коме се ритуал догађа, затим се обликују правила, затим се деле улоге. Постоји улога вође и постоји улога онога који учествује, онај који учествује не може никада да дође до речи, значи, речи су недостаци магијског дејства ритуала. Онда се појављује нешто што би могло да личи на веру, не, више се не налазимо у подручју политике, покушавам да јасно видим и напрежем своје очи, у ком се то пределу налазимо, можда је тај предео вештачка стварност, нешто што би могло личити на вештачко цвеће, али није цвеће. „Боже, какав ће то живот бити у коме неће постојати историја, у коме неће постојати природно цвеће, само ће постојати речи које се, као у виду старог Борхеса, претварају у слике једне стварности која нигде не постоји”. Говорим ово у телефонску слушалицу и одједном постајем свестан да онај мук на другом крају жице јесте мук

једног непостојања, да се овај разговор води између мене и онога што је остало у мојој глави као сећање на Мићу Поповића, да је веза успостављена технолошком грешком, да је немогућа. Моје лудило опет улази у нормалне границе, вероватно опет надвлађује невероватно и више немам снаге да говорим у телефонску слушалицу, јер више на верујем да ме мој саговорник чује. Како је мало потребно да се то немогуће деси, само мало вере. Док спуштам слушалицу на своје место, док је моје ухо још увек близу овала из кога излази звук, чујем нешто што би могло да личи, али није, знам да није, на хладан додир смрти, која нам је намењена, као свим смртним људским бићима.

(за Зденку Аћин, Интервју, 1997. године)

Коља Милуновић је Човек

Коља Милуновић је Човек који је склон да се упути кроз Капију. Наравно, у питању је Капија времена. На задњем обронку, високом једва који метар, изнад уљастих протока Дунава, Коља Милуновић је поставио једну од својих капија. Кроз њу, повремено, у тешким тренуцима великих депресија, пролазе мртви Срби, који се распоређују по невидљивим рововима Задње одбране Отаџбине, спремни да, по ко зна који пут опет погину, бранећи своју Децу, своје Жене, свој Кућни праг и своја Гробља, да опет погину, како би, у далеким шумама и на врлетима, остао жив неки Гавриловић, неки Петровић, неки Јовановић, да нам се семе не затре. Коља Милуновић има модерно занимање скулптора и његова рука извлачи замишљену линију људских судбина, која се, у даљинама прошлости, губи у просторима наших предака, тако суморно лелуја у пределима наших потомака. Коља Милуновић има веселу нарав, која је тако неодговарајућа ономе што нам се дешава. Можда Коља Милуновић и не зна шта нам се дешава. Он то осећа. Гледам га како се његова усправна појава лагано сагиба под теретом година. Шта се налази иза Капије времена, питам се и знам одговор? Иза Капије времена налази се Море времена. Коља Милуновић већ тридесет година, на хартији различите величине, исцртава један велики Брод, огромну и бремениту форму, у сва три правца, са вртовима, терасама, балустрадама, свечаним степеништима, пирамидама, без једара, без ветрова, са милионима јединичних, људских пребивалишта, Брод за цео један народ. Пре тридесет година један Дубоки

глас је изговорио своје речи, у лавиринтима Милуновићевог уха, а тако је настала ова невероватна наруџбина, да се нацрта изглед једног огромног Брода, у коме ће моћи да се смести читави један народ. Река Дунав од тога дана лагано дуби своје корито испод Калемегдана, руши своје обале, да сагради велико Пристаниште, а кроз Капију времена, по гласу који ће доћи од Бога, кренуће читав народ Срба, да се укрца у свој Брод, којим ће кренути у један други свет, у коме ће постојати могући живот за њега. Знам да свакога дана Коља Милуновић затвара своје очи и иза спуштених капака гледа један необичан Ментални простор, очекујући да се у њему почну окупљати сви Срби који су икада живели, да се ухвате за руке и да почну да отичу из овог суманутог света Новог поретка, са својом Децом, Женама, Очевима, са Људима који нас воле, са Животињама које нас воле, са Биљкама које ће проhodати само да би биле са нама. Читав један народ, носећи судбину Ноја на својим плећима, отпочеће своје отицање, са својим Крстовима и са својим Говором храстова. Тамо на обали ће стајати велики Брод храст, довољно велики да са собом понесе и легенде које нам припадају. Да им не оставимо ниједан траг. Тај Брод неће лутати ни лево, ни десно по ходницима времена и лавиринтима простора, карте његовог путовања су исцртане на већ пожутелим хартијама, у атељеу Коље Милуновића, а Брод ће тога апокалиптичног дана, који ће бити дан без ветра, задрхтати целим својим бићем, јер Брод ће бити Биће, силом своје воље, почеће да се диже, остављајући само пустош у сећањима оних које смо некада случајно додиривали. Брод ће отићи пут Сунца, носећи у својој утроби један широки звук срца, дубоке тонове његовог понирања и узлетеле тонове његових вапаја. Гледано очима историчара, на цртежима Коље Милуновића се ови бродови претварају у

партитуре небеских хармонија. Један нови нотни систем, са хиљадама хоризонтала и само са једним инструментом, који подсећа на сам Брод, који је у ствари сам Брод, јесте небеска хармонија, коју цртежи Брода Коље Милуновића наслућују и изводе у својим небеским узлетима. Док се ова небеска арија разлива тим огромним срцем, Птице ће летети око смиреног народа, на путу свог Избављења, птице исто толико грубе као што су груба лица Срба, која нас посматрају из сваког отвора Брода. На далеким путевима, Србе ће дочекати велики бременити коњи, који ће на својим плећима моћи да понесу читав један народ, по прозачним јутрима небеских предела. Коњи грађевине, испуњени животном енергијом, која се само из легенди и Снова може створити. Гледам те Коње на цртежима Коље Милуновића и мислим како су то Коњи који својим ликом припадају свету коме припада народ Срба. Здепасти коњи, чије сам облике сагледао некада давно, када сам, као дете, лежао на травнатим обронцима планина и када сам у своме оку, за цео свој живот, забележио вунасту и бремениту форму облака, који су се ваљали небесима изданим од посрнутих богова. Знам да је на некој другој планини исто тако лежао на својим плећима и један други Човек, који се звао Коља Милуновић, који је гледао у исте облаке. Цртао их.

Владимир Придић у пределима своје душе

Гледам га како силази широким белим, каменим степеништем, у дугом узаном капуту, усправан према небу, руку припијених уз тело или можда лежерно стављених у џепове, кораком који је спор, у једном касно јесењем пејзажу, без птица, без кретања ваздуха, у дугом кадру, који ме подсећа на Маријенбад, са каменим колонадама, окренутим према рекама. Гледам га како силази кораком који је мекан, да не подигне прашину векова, који је заобљен, као што би морао бити и његов глас, бело угласто камено степениште, сиво непрозирно небо, сложено у монолит, светлост која извире са свих страна, пригушена млечна светлост, коју може видети само путник који је кренуо путем без повратка. Утихнуле су траве, инсекти и дивље птице, утихнуле су ватре на речним обалама, крај којих су се, у истеклим временима, грејале хорде дојачале из азијских црних рупа. Гледам га како клизи кроз време, брижно окренут ка фотографији своје мајке, која га прати као сенка. Лелујају праменови његове косе, около трећег, четвртог и петог његовог ока, симетрично распоређених на његовом лицу. Тражим погледом друга уста, на руци покушавам да видим шести прст, две зенице у једној очној дупљи, скривени језик, са којим води свој непрестани унутарњи дијалог. Само чујем његове крике и само видим његова мала уста, како, у грчу, добијају облик кружног отвора, у којима се назире оштри зуби дивље звери, која живи у његовом телу. Гледам га како силази широким белим, каменим степеништем, бројим кораке његовог силаска и осећам дубоки уздах времена, које учествује у његовом

животу, уздах који допире из једног огледала, које скривено у његовом џепу јесте директна веза са другим светом. Тако силази низ степениште мој пријатељ песник Владимир Предић.

За округлим столом, у просторији чији су зидови обојени љубичастом бојом, без слика, са високим вратима и са једним трокрилним прозором, који гледа на један од градских мостова, на цветном столњаку, седећи на белој тонетовој столици, са минијатурним дрветом као бекграундом, са једним мртвим телевизијским екраном, као са случајно присутним грађанином, покушавам са својом женом да чујем глас, његов глас, који само за нас пева велике оперске арије. Затим гледам у његове руке, које, лебдећи испред његовог тела, описују кругове и стварају обле хармонијске облике пред мојим очима. Пратим њихове успоне и падове, памтим она полустања која су тако карактеристична баш у периодима промена и видим како постоји једна невероватна сличност између оних облика које су руке исцртавале у својим ходовима и облика уста кроз која излазе вокалне хармоније Гуноове *Аве Марија*. Питам се како ли изгледају његове гласне жице, кроз које пролазе гласови његових стихова, оплемењени хармонијским низовима, а затим се питам кроз који то мозак пролази то мало чудо записаног импулса? Одговора нема, на његовом лицу само подрхтава шарена чекињаста брада, мада његов глас има интензитет минијатурног пиана, гледам ивицу једне кристалне чаше и очекујем сваког тренутка да почне да се круни, тако је певао мој пријатељ песник Владимир Предић.

Годинама се спремамо да посетимо Сремске Карловце, „Карловце”, каже Владимир Предић, а када затворим очи видим нас двојицу како ходамо улицама Карловаца, између високог дрвећа, које је, свакако, памтило и неке људе који су

стварно били у Карловцима. Нас двојица ћемо то тек учинити, једнога пролећног дана, у следећој години, а данас ходамо само у мојим мислима, између дрвећа, поред високих ограда, од кованог гвожђа, са шиљатим копљастим врховима, са опалим лишћем, које се лепо за наше кораке и које нас успорава у кретњама. „Као некад”, мислим, док окрећем поглед према крововима, улазимо у неке од палата и дворова, ослушкујемо брујање времена, ходајући каменим ходницима, у модерним меканим ципелама, где звуци нашега хода ничим не кваре оне тајанствене звуке који су остали из прошлих времена. Отварају се безбројна врата пред нама, неки мени непознати људи нам прилазе са осмехом, рукују се са нама, приводе нас љубичастим фотељама или оним фотељама које су покривене црним сомотом, попрсканим са сребрним звездицама. Спуштамо у њих своја уморна тела, знам да је заморно ходати и у сновима, испијамо разне еликсире, који су нам принети, на непцима осећамо укус милихброта, гледамо како се округле капљице светлости котрљају низ жуте дрвене подове барокних дворана, како се њихове ивице, осветљене дугином бојеном шаром, лепе за наше очи. Затим се спуштамо на тло карловачких цркава, где нас очекује мирис тамјана, мирис упаљених свећа. Окружени том светлошћу, уносимо своје душе до оних висина са којих се све види боље и јасније, затим очекујемо да се сунце приклони западу, да почне нагло да пада. Тада хитамо уз стрме улице, да бисмо одозго са висине, видели, сунчевом пламеном светлошћу осветљене, карловачке кровове и торњеве карловачких цркава. Док та раскошна светлост пред нашим очима отвара свечаност духа, осећамо како се тама спушта са високих небеских сводова и постајемо свесни да је лепота слична само додиру светлости. Док депресија тмине осваја наше душе, у мојим мислима мој пријатељ песник

Владимир Предић нестаје у тминама карловачких улица. На ниско покошеној енглеској трави, у Мериленду, опруженог тела, окренут лицем облацима, видим га како пада у сан и видим његове снове, у којима широким откосима полеже планинску траву, чујем металне ударе, којима се сечиво доводи у стање пробуђене глади, ковањем метала, неки давни алхемичар, у његовом срцу, откуцава зов земаљске утробе, магму, усијани слој по слој, ужарени дах по дах, млаз крви по млаз крви. Видим га како, престрашен, отвара очи, те ноћи када се у Мериленду пробудио на трави, после лутања по постојбини предака, мислио је да је то над њим небески свод затворио рајске крајолике, од раширеног пауновог перја, али са тамних дубина небеског свода допирали су само параноични крици унезвереног пауновог бића. Његово бекство од предака завршило се повратком, чује се глас његовог оца, соноран на скалама православних литургија, види се рука његовог деде, која извлачи линије пејзажа његовог лица, види се његово лице и виде се његова уста, његове ноздрве, његове усне шкољке, из којих до мене допиру сонети некада давно испевани, на дубровачким зидинама, међу кипарисима, под будним оком маслина, са мирисом Одисеја, који се по тим крајевима већ миленијумима повлачи, од камена до камена, од капи крви до капи крви његових предака. Те ноћи у Мериленду, када се дигао са топле земље, ушао у пријатељски дом и сатима покушавао да, са сапуном, опере крваве мрље, које је видео са друге стране своје коже, песник Владимир Предић, Мериленд, земља обећана.

Слободан Манојловић: и/или

Поштовани пријатељи, данас осећам потребу да Вам се, као човек који се приближава заокруживању свога животног искуства, на прелазу два, несумњиво, бурна, рекао бих револуционарна века, обратим, као неко ко Вам жели да се у временима која су пред Вама снађете са достојанством једне нове професије, чији сте Ви заступници. Истовремено, желим да ове моје речи мој млађи колега, Слободан Манојловић, схвати као облик пријатељског дијалога, нешто као стисак руке, којим се пријатељи растају.

Век који је за нама, сем тога што је драматично повећао насиље и феномен рата повећао до глобалних размера, тако да је више готово немогуће говорити о локалним ратовима, истовремено је снагу компанија издигао изнад снаге некадашњих империја, а морални императив је ослободио обавезе да штити опстанак људске врсте. Следствено томе се некадашња чедна наука претворила у осиног произвођача оних знања која се могу одмах искористити у војне сврхе, на било којој тачки ове планете, насељене људима. Тај век за нама је, ипак, само коренито изменио људска искуства, стечена у предходним вековима, која се могу означити као четири поља на којима се појавило дрво, чијем узгајању смо посветили своје животе, дрво једне нове уметности, графичког дизајна.

Прво поље тих великих промена десило се у првој половини двадесетог века, свет који је у претходној људској историји био непрозиран и чврст, као нешто што је било саграђено од камена, претворио се у прозирну, а затим у

провидну конструкцију, потпуно транспарентну, где се истовремено могу сагледавати читави nizovi слика, у невероватном склопу, измењеног садржаја и форме. Линија коју је, као коначну, открио антички човек, у својим монументалним и продоховљеним скулптурама, изгубила је у новом свету било коју функцију. Свака сличност са реалним светом се померила и више није било могуће препознавати порекло врсте, било да је оно из света материје, из биолошког света живе материје или из света људског живота. Настао је један нови свет, транспарентан у својим појавним облицима, свет водене прозирности. На том пољу новог људског искуства, вода, која је преовлађујући елемент људског суседства и саме масе људских тела, освојила је огромне масе облакодера, мале и велике екране телевизијских инсталација, графеме скенираног људског тела и представе употребе нових детерџената, на гигантским билбордима, у новим вавилонским градовима, који су се проширили по свим континентима.

Друго поље тих великих промена у људско искуство увело је појам бескраја. Људски свет више није ограничен на моћи људског ока, људске очи су добиле своје моћне продужетке, које почињу, брзином светлости, да освајају космичка пространства и пространства микро света. Све се изменило, више није било могуће јасно и недвосмислено разликовати искуства која су људима долазила из различитих области људског сазнавања и људске радозналости. Слика света је постала енигматична и мистична по своме пореклу, а људско знање је постало парцијално, специјализовано, без онога компаса на етичким просторствима људског постојања.

Треће поље тих великих промена обухватало је феномен времена. Време је изгубило своје основне карактеристике,

које су биле уграђене у целу историју људског бића. Време је, техничким справама, изгубило своју непоновљивост. На телевизијским екранима можемо посматрати један те исти гол, у узастопним пројекцијама, снимљеним из различитих позиција, што је било некада, у људској историји, незамисливо. Затим, велики ратови, као велики тренуци људске историје, понављају се у безбројим варијантама, а људско искуство ратних погибија бива умножавано у безбројним варијантама, тако да укупан број људских насилних смрти се претвара у цифре које превазилазе број живих људских јединки. Виртуелна смрт је надишла стварну смрт, а људско искуство, људски мисаони апарат, људски мозак, није у стању, у својим емоционалним операцијама, да разликује стварну смрт од виртуелне смрти. У људској глави то је сама смрт, неподељена на своје порекло, а сетимо се оних тренутака када смо заплакали пред биоскопским или телевизијским екранима, јер нас је људска патња додирнула до дна наше људске душе, без обзира што се она десила у временима која су виртуелна и која су одавно истекла из рога времена.

Четврто поље задире у промене изазване великим бројевима. Свет је постао једна бескрајна плоча, на којој се, у великим бројевима, исказују посебне његове особине. Више не постоји једно дрво или једна дивља животиња, постоје само збирне именице, умножене, а зато су са изгубљеним карактеристикама, које припадају само појединачним случајевима. Људско познавање света изгубило је карактер стварног доживљаја. Сви људи су све видели и све знају, а да ништа од света нису видели и да ништа стварно не знају. Све што се дешава око људских бића не дешава се појединачном човеку, већ је то нешто што постоји само у речима које су други изrekli, као да се свет из Библије, те свете књиге,

остварио. Постоји само реч којој се мора веровати. Изгубила се некадашња благотворна прусутност скептичног човека. На виртуелним столовима, у једној ноћи, милијарде људи се налазе пред богатим трпезама, храна која им није доступна у стварном животу, задовољава, у почетку, њихову радозналост, а затим имају варљиву наду да ће, можда, осетити мирис и укус хране, која је тако живописно ушла у њихов живот. Затим губе осећај привида и стварно почињу да осећају мирис и укус те хране, која никада неће бити на њиховој трпези, никада, јер и оно до чега би могли да дођу ће имати своје технолошко порекло. Мирис хране ће бити мирис хемијски вештих комбинација, укус ће бити изазван минералним склоповима, који нису прошли кроз било коју биолошку прераду, месо неће бити месо, већ његов сурогат, начињен од пластичне масе, биљке неће бити заступљене семенкама, зрнима, корењем, већ неким сурогатима, чије се порекло не зна, јер припада државним тајнама.

Поштовани пријатељи, у великим дворанама, пред елитном публиком, одевеном у реалном животу никада заступљеним тканинама, звуци једне музике одјекују својим складом, пре него што је створен виртуални свет медија, та музика је припадала само изабранима, које није бирала никаква демократија, јер она у тим временима није ни постојала. Њих је изабрала једна моћ, која је убедила људску врсту да она мора постојати. Онда је дошло време наших живота, када виртуелно можемо присуствовати једном животу који није наш живот. Све изгледа као да је стварно. Но, људи нису стварно на томе месту. Бетовен и Моцарт звуче у нашим ушима као да су стварни. Међутим, звуци нам стижу из једне кутије, која је увредљива за наша људска бића. Да је дворана празна, да је демократија узела свој данак...

Поштовани пријатељи, драги Слободане Манојловићу, гледам мапу графичког дизајна, који је настао у временима која сам покушао да наслутим, била су то времена мог живота и Ваших живота, наравно, гледам једно **и/или**, једно **and/or**, гледам жуте звезде, гледам црне крстове, исламске полумесеце, воду и ватру, знакове питања и узвика, гледам алфу и омегу, гледам читав низ невероватних тривијалности, из једнога света који је већ ишчезао. Гледам тај свет, а у ушима слушам музику једног Бетовена и музику једног Моцарта, који су у вековима наша прошлост, исто тако као и Ви, драги моји пријатељи, за један свет, који је био одабран свет, покушавали да створе слику која неће бити слика оних људи који су већ прошли кроз врата историје, већ који ће бити људи новогa виртуелног света. Људи са свим новим особинама, које нам је донео тај преломни, величанствени, очајни свет двадесетог века, са својим играма и игрицама, са својин ратовима, са својим рекама људске крви, са својим преварама, са својим обездушеним и нељудским компанијама, са својим газдама, чија моћ и богатство превазилазе све некадашње моћи и богатства. Живот је некада био ограничен у просторном и временском смислу, египатски фараони су градили пут до свог вечитог станишта, своја тела су покушавали да продуже у вечност, неки други су у животу покушавали да пронађу пут до царства небеског. Нама се чини данас да је пут ка небу пут са више достојанства, него пут до блага овоземаљског.

Данас је фебруар 2010. године, покушавам да пронађем још неку реч коју бих Вам упутио, јер знам да се Ви налазите пред временима када ће се од Вас очекивати одговор на битна питања људског опстанка, не, нисам Вам говорио о томе да ћете морати у том свом одговору да покажете једну своју упитаност, коју сам открио на последној страни мапе мог

пријатеља Слободана Манојловића. На тој страни се налази једно располућено лице, препознајем његов лик, десна половина лица је на левој страни, лева половина лица је на десној страни, на средини се налази текст **and/or**. Ни боље слике, ни бољег текста.

(текст за каталог изложбе,
Галерија Графичког колектива, фебруар 2010. године)

О Анушки

Покушавам да у своја сећања призовем лик Анушке, не, не постоји никаква тешкоћа да је препознам на некој од ретких фотографија, које ми понекада дођу под руку, али ја сада не желим да се присећам њеног лика, можда за то постоји неки скривени разлог или је разлог, можда, у томе што смо у прошлости живели на неки други начин. Данас осећам своје пријатеље као моју проширену породицу, они пролазе испред мојих очију, одевени у складу са временом у коме су постојали, као део мога целовитог живота, једна дугачка поворка људи, који су дошли из различитих времена, одевени у складу са преовлађујућом модом, у којој се огледа дух тога времена, ципеле су биле различите, сукње од твида, са капама или без капа, зато сам то оставио за крај, углавном су били одевени у џемпере. У тој колони која сада пролази кроз моје сећање налази се и Анушка, у своме џемперу, малог и ситног корака, ко зна, можда јој корак и није био ситан, ужурбана као неко мало биће, гласа сличног њеном изгледу, замиче у један велики стаклени излог, у просторе који су обложени дрветом и на чијим се зидовима налазе изложене слике, цртежи и графике, нестаје као да одлази у други свет, било је то на лакту улице Обилићев венац, којим улица нагло скреће из своје србијанске историје и којим се упућује у своју римску прошлост, било је то примерено место за боравак Анушке у годинама њенога живота у уметности, облога зидова, која је од жутог меког дрвета, пресвученог танким слојем воска, временом је мењала особину светлости, претварајући се постепено у окерасти топли тон ливадског меда, затим

скривена врата, са стрмим степеништем, која је Пеђа Исус поставио и коначно нога би ступила на галерију, то заносно место, где би за малом писаћом машином седела Анушка, а у излогу би седео посетилац, гледајући у правцу хотела Мажестик, њен живот је био везан за ову галерију и за Леонида, за слике и графике, које су се смењивале на тим дрвеним зидовима и који се и данас смењују, пошто је Анушка одавно отишла из живота и пошто наша сећања неодољиво бледе у нама, можда је отишла у своје малом аутомобилу, који је био толико природан за њу, нисам имао никада неку жељу да уђем у тај аутомобил. Леонид и ја смо обично ишли пешке, у нашим џемперима, пошли бисмо из Галерије, никада у римском правцу, тамо иза угла су се налазили велики грифони, на зиду од црног малтера, већ у другом правцу, према Дунаву, који се називао на крају Француске улице, која би падала према дорћолској обали, затим бисмо скренули поред Зоре. Била је то кафана наше младости, кувано црно вино или чај са румом, затим бисмо ходали у правцу *Полиџике*, пресекли бисмо Влајковићеву и Палмотићеву улицу и дошли до Таковске. На углу, преко пута апотеке, која и данас постоји на истом месту, у једном малом стану, дељивом, становали су Леонид и Анушка, слике по зидовима, затим скрећемо према Пошти, идемо ногу пред ногу, а постоје само две теме о којима водимо нашу деценијску дебату, о сликама и о демократији. Прелазимо преко Булевара, идемо сада левом страном улице Кнеза Милоша, никога не видимо, нико ни нас не види, свет који пролази овом улицом није свет коме ми припадамо, мали државни службеници, са својим пословним ташнама, неке старе жене, са трајним ондулацијама, понеки човек са периферије. Прелазимо улицу која спаја Славију са Теразијама, не желим да споменем име улице, мада данас

чујем себе како изговарам то име, у вези са том улицом, прелазимо Немањину улицу, поред Добровићевог Генералштаба, данас стоји само рањена зграда, коју је погодила, данас ми одвратна, демократија. Долазимо до угла Бирчанинове улице, ближи се три сата, наш разговор о белим Леонидовим сликама добија неочекиване обрте, сада се okreћемо и крећемо назад у правцу Таковске улице, Леонид покушава да доспе до Анушке, а наравно ту су и наши разговори о демократији. Не, ја се више не сећам никаквих детаља, речи су избледеле, рекао бих да више не памтим ни боју Леонидовог гласа, тамо горе, мислим на трећем спрату, Анушка очекује Леонида, нисам сигуран да ли је то било на трећем спрату. Неколико година раније, једнога децембарског дана, падао је мокар и кашаст снег, који се претварао у водени талог, који се неодољиво увлачио у моје ципеле, покупила нас је државна служба безбедности, јер наши разговори о демократији нису остали незапажени. Хапсили су нас у раним јутарњим сатима, у Београду, Загребу и Задру, непримерено нашој политичкој наивности и нашој потпуној неспремности, седео сам у колима са тројицом полицајаца. Стижемо у Централни затвор, степениште, претрес, гвоздене решетке по ходницима, наоружани кључари код сваке преграде, високи прозори у ходницима, метална врата на самици, самица, сто са две столице, нешто што би се пре могло назвати хладноћом, него пријатном топлотом, затим разговори, дуги и непријатни разговори. Сазнајем за имена људи који су ухапшени са мном, непријатна вест у новинама, са пуним именима и презименима, претреси по становима, претрес моје мале собе у улици Војводе Бране 7, где сам становао са својим оцем и сестром, претрес фијока мога писаћег стола, један од полицајаца проналази моју кореспонденцију у дубини једне фијоке, као да је он у њу

ставио цео комплет писама, копије мојих одговора. Саставља се записник о одузетим стварима, стављам свој потпис на записник, своје потписе стављају и моје комшије из зграде, као присутни грађани, цео тај дан протиче у узнемирујућим сликама. Леонид и Пеђа су у једној од суседних самица, у вечерњим сатима бивам пуштен, у улазном холу видим Марију Чудину и Младена Србиновића, који су такође приведени. Видим их на великој удаљености, па не могу да им било шта кажем, а поред мене хода један од агената. Излазим у ноћни мраз, који покушава да стегне каљугу и то чини са успехом, моје ноге су хладне и мокре, ходам до дубоку у ноћ, срећем неке од људи, који ме не препознају, постајем свестан да ће током сутрашњих дана то постати уобичајено понашање људи којима смо желели да донесемо демократију. Мали смешни људи какви су били Леонид, Миша, Зовко, Ивин, Јоро, Пеђа и ја, занети демократијом 1966. године, покушавају да кажу своју сопствену реч. Идем улицом у следећим недељама и месецима и видим како моји познаници, неке од њих сам сматрао својим пријатељима, када ме угледају прелазе на другу страну улице, како замичу у неугледне улазе у мрачне зграде, како нестају у тмурним двориштима, како пажљиво осматрају прљава стакла излога у којима није било ништа изложено и који су давно били напуштени. Никада, ни раније, ни касније, нисам осетио толико усамљености као тих дана, уз мене је остала жена која ме је волела и са којом ћу провести цео свој живот, један далеки пријатељ и један блиски колега из моје професије, а уз све нас је храбро стајала и Анушка, мала и ситна жена. Стајала је уз нас са толико уверења у исправност нашега геста, не одајући никада, ни једним дрхтајем гласа, да би нас могла оставити, они гласнији, који су, на неки начин, изгледали и храбрији, полако су се топили са снегом, који се,

такође, топио у долазеће пролеће, али Анушка је стајала уз нас, из неког дубоког уверења да постоји нешто што човек мора поклонити своме народу и да то нешто не може бити само задовољство и радост, да то нешто човек мора дати, без обзира на последице које из тога могу проистећи. Знам данас да је иза великог излога мале галерије на углу, где нагло скреће Обилићев венац, седела Анушка, храбра жена, чујем понекада њен глас, који је храбрио, видим њене живе очи, онда је дошло време говора, студенти су изашли на улице, цела комунистичка палата се потресала из темеља. Леонид и ја смо ходали улицама, слике су под Леонидовом руком постале беле, Анушка је мислила о њему, Анушка је мислила и о Марији, вина која смо пили била су црна, хлеб који смо јели био је бео. Данило би узимао гитару у руке, он и Леонид би певали руске песме, а ја сам постајао свестан да је наш живот једино могућ ако су уз нас биле оне племените жене које су веровале у наше дечачке снове, који су се претворили у снове одраслих мушкараца и који су из снова изашли на улице и тргове, а одатле зашли у наше судбине, али истовремено и у судбине оних племенитих жена које су стајале око нас. Умро је Леонид, погинуо је Јоро, Пеђа хода улицама, Миша станује у једном сутерену на Обилићевом венцу, можда стотинак метара далеко од Галерије, Ивин и Зовко, ако су живи, живе у другој држави. Умрла је Анушка, а ја, док ходам оном страном улице на којој се налази хотел Мажестик, гледам у правцу Галерије и видим једну малу и ситну сенку, која се креће иза готово непрозирних стакала тога храма, који је обележио наше животе, а знам да је то њена сенка. Анушкина сенка лебди у временима која теку око нас, да нас посматра, нас који смо још живи, те да верује у нас, са истом оном снагом као док је била жива, док је живот, тај прошли живот, више припадао нама и њој него данас, када

више нисмо у пуном броју. Пролазим другом страном улице и нешто ми не дозвољава да пређем на ону страну где је Галерија, да отворим врата од Галерије, да станем на сред крстате просторије, да погледам горе на горњи ниво, да угледам неку другу особу, а не Анушку, како ми маше својом малом дугопрстом руком...

(6. фебруар 2005. године)

Живот у двадесетом веку је био изложен неочекиваним променама

Живот у двадесетом веку је био изложен неочекиваним променама, неке од тих промена нису биле безазлене, последице које смо у првом трену осетили као шок трајаће дуго, рекао бих трајно, а оно што осећамо као треперење људске душе мораће да се помири са тим делом своје судбине. Као и увек, судбина није била благонаклона према меком и повредама склоном људском бићу. Пре свега, живот је престао да буде спор, некадашњи ритам и некадашњи праволинијски развој догађаја се променио, сплетови историје врло често личе на замршено клубе, које треба распетљавати, а и то се чини тешко, јер у великим променама и експлозијама остаје мало времена да се смисао историје истера на разумљиву чистину. Појединац, усамљени појединац, кога су и Орвел и Кафика узели за свога јунака, осећа се беспомоћним и остављеним од других људи, који у новој виртуелној стварности покушавају да ухвате последњи воз свога сопственог живота. На улицама великих градова, између полуделог саобраћаја, јаука аутомобилских гума и комичних вапаја разних сигурносних и алармних уређаја, човек покушава да, макар, својим погледом потражи помоћ, од Свевишњег, узалудно дижући главу. Са неба допиру само звуци далеког хука суперсоничних летилица и лепет птичијих крила данас личи на пренемагање песничке душе, на далеки романтичарски сан. Друга промена која се десила у целости је пореметила човеково осећање да је свет у коме он постоји чврст, стабилан и спреман да му дозволи да се са

целом својом тежином може ослонити на њега. Не, тај свет више не постоји. Електронска слика је пореметила сва наша чула и она је постала само један транспарентни привид, у коме се истовремено може на истој слици видети све, спаковано и измешано, невероватно сугестивно, али истовремено и збуњујуће нематеријално, корак који сваки човек чини, а тиме је постао несигуран, јер више нико са извесношћу не може да спусти своје стопало да зна да ће закорачити на нешто чврсто и тако присно, сигурно.

Огледала, која су некада била само песничка метафора, коју је у давним временима антички писац приписао животној игри Нарциса, постала су део нашег свакодневног живота. На великим градским трговима су огромни мастадонти обложени огледалима, отворили су метафизичке дубине простора који не постоји. Облаци плове и нашим животима, не само плавим небом, него и сликом тога неба. Непостојање се измешало са постојањем и имао сам већ искуство да посматрам људе који пред тим фантастичним сликама стоје изгубљени, у замршеним токовима простора и времена, не схватајући где је граница између онога што постоји и што је само привид. Постоји још једна промена која се десила у двадесетом веку и која није, такође, ни најмање безазлена. У претходним вековима је човек, да би опстао, морао да живи у складу са својим временом, није постојала никаква могућност да се неко, својом вољом, упусти у токове времена и да се искрца на оним обалама које су његов далеки сан. Не знам како је дошло до тога да се човек у овоме веку може упустити и у ту нову пустиловину. Укрцавања су била некад наговештај одласка, човечанство се укрцавало у кочије, на бродове, у аутобусе, укрцавало се човечанство на авионе, затим се путовало. Гете је путовао у Северну Италију, Марко Поло је путовао у Кину, Колумбо је мислио да путује у

Индију. Пuteви, таласи и облаци су чинили ту невероватну магијску слику да се човек помера кроз простор, дрвеће је остајало за покренутим путницима, од свега тога су остајали путописи и понеке заборављене кости некога путника, који би на своме путовању умро у туђем свету, коме није припадао. Једино што је било недоступно људима било је путовање кроз време, изузимајући онај мали број литерарних дела која су, у потрази за занимљивом темом, покушали да измисле машину која ће човека носити кроз време. Наравно, таква машина још увек није измишљена, али су литерарна дела написана. Тај сан, који је био само литература, у двадесетом веку се постепено претвара у слику која је готово стварна.

Силазим Копитаревом градином и гледам лица зграда, знам, иза сваког прозора налази се по једна соба, у свакој соби постоји четири зида, на сваком зиду постоје по једна врата, у свакој соби постоји светлост и у свакој соби постоји по једна људска душа. Знам, у свакој соби постоје ствари, један случајан одбир тегова из ближе и даље прошлости, које смо добили од наших родитеља, које су они, можда, исто тако наследили од својих родитеља. Тај свет великих дрвених ормана, стаклених преграда, ораховог и ружиног дрвета, испуњен стакленим посудама и порцеланским тањирима, сребром, алпаком, неким дамастом, месинганим сликама, чипком, тај свет који одише старошћу и сентименталним траговима сећања на детињство, није ништа друго до пролаз кроз капију времена. Када је измишљена капија времена нисам могао да ископам у мојој глави, једино што сам сигуран јесте да се то десило у овоме веку и да је у томе постојала улога Ничеа. Постоје вешти мајстори, који у својим тајним радионицама, од пуног дрвета, граде копије старог намештаја, столице и столове, крденце и ормане, комодe,

сандуке, полице, конзолна огледала, врата метафизике. Лаганим покретима и оштрим ножевима, алатом сваког правог и посвећеног заната, гладе равнине, које се затим премазују лаковима и емајлима, лаганим и кратким потезима четака, разних величина и дебљина, различите длаке, са љубављу, са вештином, која се стиче самим посвећењем, а тако настају путокази за човеков пролаз кроз капију времена. Затим долазе ткаље, влакна од руноносних оваца, малих алпских коза, влакна од влакоплодних биљака, затим долазе предења и ткања, бојења, која су читава алхемија измешаних милерама и сокова исцеђених из биљака и животиња, излучевине неких скривених жлезди, неких живих створова, чији је смисао живота да управо буду, у својој коначној судбини, само боја једнога света, који се може тек видети када човек прође кроз капију времена. Иза свакога зида постоји по једна соба и у тој соби постоји једно човеково биће. Живот је у прошлим временима био округан и сваки човек је могао да живи само у своме времену. Живот је био једно. Двадесети век је, прошавши кроз капију времена, препустио сваком човеку да се у току времена, на своме узбудљивом путовању, може зауставити у било ком сегменту времена. Наравно, постоје људи који, на изванредан начин, јесу вође тих чудноватих каравана, који се крећу кроз време. Иза једног од ових зидова, у згради која гледа на Копитареву градину, живи једна прелепа жена, која је цео свој живот посветила да се можемо кретати кроз време или да поверујемо да је једно такво путовање могуће. Знам, ускоро ћу чути њен глас, угледати њено бело продуховљено лице, њену црну косу и слушати једну узбудљиву историју о световима које можемо остварити у својој соби, заустављени у времену, на једном узбудљивом путовању, на којем можемо очекивати све и на којем можемо изгубити све. Улазим у зграду са неколико

степеника, скрећем десно, не, скрећем лево, притискам звоно, чујем звук, затим се чује метални звук, који ме подсећа на старе равенске браве, знам, у питању су модерно осигурана врата, са металним шипкама и челичним еркерима укуцаним у бочне зидове. Затим се чује лавез пса, весели и оспокојавајући, затим се врата отварају, плафон је висок, скрећемо десно, неколико степеника, удобна седиша, фразе, трагови наших претходних разговора, љубазан муж, интелегентна ћерка, фразе, гледам по зидовима, по поду, покушавам да чујем хук времена, да наслутим путовања. Разумем да се чудо не мора догодити, затим, покушавам да видим на лицу моје пријатељице оно што нам нуди њено осећање себе, постајем свестан чаролије, она подстиче, она открива, она је тај штапић у нашим рукама, ми смо тај штапић у њеним рукама, када једна соба постаје слика света. Не, нећемо узимати никакав пртљаг у руке, нису нам потребне визе, никакви пасоши, немамо потребе за чековним картицама, ситнином у џеповима, нису нам потребни џепови, ово путовање, које ћемо обавити, ће бити путовање које ће се одвијати у соби, нашој соби, иза некога зида, иза неких зидова, путоваће само слике, као што се то на сваком правом путовању и дешава. „Где ћемо кренути?“, питам своју пријатељицу, она се загонетно осмехује и затим говори о томе где можемо стићи: „У романтичне пределе снова, у комбиновану собу промена, у осећање сигурности, у расцветане пределе, у јапански свет прочишћености, у надреалистичка сновиђења, у топлу обичну собу, у свет удобности, у свет рада, у собу под сунцем, у собу која је окружена морским таласима, у дане празника нашег детињства, у собу снажне рустике, у собу са префињеним стилем, можемо имати рационално осећање, у собу где ћемо наша чула укуса изложити велим представама. Можемо се

изложити пословним трансакцијама, музичким доживљајима, можемо бити креативно подстицани, можемо бити у паметној соби, у двострукој, симетричној, ноћној, хендикепираној, спортској, као да смо у раму, у домаћинској соби, у соби која нестаје, прабакиној, сајамској, купатилској, стакленој, ружичастој, шареној, мајмунској, егзотичкој, ловачкој, златној, склоној одмарању, псећој, отвореној, Ботичелијевској, бoемској, сутеренској, у соби са средњовековним камином, у просторима илузија, у соби која има своју сопствену кишу, ускршњој, финској, у соби рајских вртова, Матисовој, у соби за усамљеног човека, у соби од папира, у женској, дечијој, грчкој, у соби где се у пет сати поподне пије чај, у постмодернистичкој, кинеској, Тонетеовој, славној, телевизијској, Шагалоовој, њујоршкој, кухињској, и ко зна још каквој”, говори ми моја пријатељица, док пролећемо кроз капију времена и док покушавам да се сетим ко сам, шта сам, куда сам кренуо, из кога времена и у које ћу се време вратити. Само што чујем јесте њен глас, који звони, а само што видим јесу њене руке, које ме гурају из једног света у други и једино што знам јесте да се ја томе не одупирем. У орманима, иза кристалног оловног стакла, звоне стаклене чаше из прошлих векова и на њиховим оштрим бридовима, тако ми се бар чини, видим ливреје и кринолине, читав један свет, за кога више нисам сигуран да ли постоји или је само постојао. Са отвореног телевизијског екрана гледа ме лице последњег француског краља, кога управо моле да сагне своју главу, како би му је одсекли на опште одушевљење светине, док се зидине Бастиље у позадини обрушавају. Гледам један свет који више не може постојати како се, једним волшебним гестом двадесетог века на измаку, успоставља у свакој појединачној соби, сваког појединачног човека, зависно од његове жеље и воље. Гледам у своју пријатељицу, гледам кроз

врата суседне собе, како се види њен цртаћи сто, видим, назирем, њен прибор за цртање, њене шестаре, те ђавоље справе, које умеју да исцртавају кругове, затим њене провидне троуглове, размернике, бојене оловке, хартију, гледам хартију. Затим бацам поглед на волшебно мало сунце, које постоји на њеном столу и које се укључује у свој временским ритам, једним малим притиском на нешто што само личи на дугме, затим замишљаам светлост која се распростире, то мало сунце, које је једна цивилизација довела у сваку појединачну собу, слике, затим чујем њене речи, знам све је то чудо, једно неизмерно чудо, које може изменити наш цео живот. Можемо бирати свет Едгара Алана Поа, можемо бити Робинсон Крусо, продукт маште Хермана Хесеа, саговорник Томаса Мана, друг Орвела или са Алисом отићи у свет иза огледала. „Све то у својој сопственој соби”, каже ми, уз осмех, моја драга пријатељица, док јој пружам руку, осећам њен стисак, врата се за мном затварају, излазим на светлост дана, омађијан, слуђен, заслепљен, изгубљен после свога повратка кроз капију времена. На Копитаревој градини, у центру Београда, испред мене се види неколико већ снажних стабала, а над њима се виде птице. Хвала Богу, још има птица, у овом узнемиренем двадесетом веку, који се разликује од свих других векова, а који је истовремено и век нашег јединог живота.

(Радмили Милосављевић, 28. септембар 1997. године)

Андреј се пење уз степениште

Андреј се пење уз степениште, пре тога сам чуо његов глас преко интерфона, доноси са собом своју дечију игру, седимо, затим, у нашој дневној соби. Гледам његово лице, на столу, у једној кутији за видео касете од 8 mm, налази се колекција патуљастих полароида. „Зденка је са Стефаном у Торонту”, каже Андреј, гледам његове очи и мислим, све оно што је био део његовог живота, као нека скрама, покрило је његове очи, све оно што је видео, током сада већ више од десет хиљада дана, јесте један бескрајан низ слика, које се транспарентно слажу једна на другу. Његова данашња искуства, да ли искуства, јесу поглед кроз све те слике, којих он никада неће моћи да се ослободи. Знам, овога тренутка он ме посматра и истовремено види све оно што је некада раније видео. Вероватно, ту постоји нека селекција, ако се нека од слика заборави, да ли се њена скрама брише са очију? Схватам узалудност свога питања, знам да животиње памте све оно што им се десило, неки од људи који су склони научном мишљењу, покушавају да упамте невероватну количину појединачних, они мисле научних, чињеница. Не, никада, нећу заборавити онај, прилично нејасан, парадокс да је мање више, редукција, можда је судбина јасног виђења у редукцији, смањити и учинити површним свако искуство. Као у некој метафори, гледам пластичну кутију, Андреј је отвара, замотани у једној танкој пластичној кеси, провидној, такође, као производ модерног доба, налазе се два мала паралелопипеда. Андреј разматава кесу, вади две мале коцкице, имају димензије од 4 x 3 cm, слаже их на нашем

стољњаку са безбројним малим цветићима. „Мале полароиде”, каже Андреј, „то чудо сам видео код Вука у Паризу, знам да је у питању дечија играчка, али истовремено знам да се ово откриће десило у неком високотехничком процесу израде погодног апарата, који би могао да снима документа. Компанија која је то произвела испоручује робу сличног квалитета Џејмс Бонду, категорија 007”. Онда је Андреј говорио о томе како је снимио једну малу бебу у првом дану њеног живота, како је откривао практичну страну те невероватне справе, која је полако постајала део његовог живота, пејсажи, артефакта индустријске епохе, степеништа, прозори, осмех пријатеља, рука, једноставно, слика се у апарату помера покретом руке и цепа, из спојене траке малих полароида. Мислим: „ово мора да је стигло из земље Лилипута”, кажем: „Андреј, направићемо у суботу један мали плакат за твоју изложбу, на том плакату биће сви полароиди који се налазе у овој кутији”. Гледам ту кутију за видео касете, гледам ту пластичну кесу, у којој су опет спаковани мали полароиди, видим, пре бих рекао замишљам, Андреја како хода Паризом, покушава да сними, том играчком, оно што трајно остаје као скрама у његовом оку. Метафора, можда је цео тај пут којим су се једно око, Андрејево око, и једна слика Париза из његовог живота лагано приближили, у својим димензијама. Као што је Киклоп имао треће око да би на њему могао да слаже сву скраму онога што је у животу видео, а што су људи током милиона година изгубили, можда и нису изгубили, него је скрама дугог и узалудног гледања постала, у међувремену, толико непрозирна да је почела да личи на кожу, исто тако, можда се налазимо на путу да ћемо једнога дана, желећи да снимимо једно своје искуство, један тренутак свога живота, бити оспособљени, као Киклоп, да своје око извадимо из

очне дупље и да га уградимо у неки фотографски апарат. Тада више неће бити потребе за фотографијама, у нашој глави биће сложене све слике које смо видели, исто онако како овога тренутка стоје сложене у овој одвратној пластичној кутији, у овој непријатној пластичној кесурини, са тако људским садржајем, коју је Андреј снимео на обалама Сене или на неком другом месту, а које ће изложити на степеништу, у малим рамовима, мале шнитове свега тога, на коме су забележене слике његовог живота.

Едвард Чеховин и нови језик

ЕЧ је дошао једнога дана и говорио ми је о новом језику. Било је то у оним годинама када се код нас ретко говорило о новом језику. Био је млад, одевен у меку одећу, која је комотно облетала око његовог витког тела. Вертикално формирана глава одавала је човека који је способан да се усмери у правцу изузетно интелектуалних дисциплина, езотеричних, за кога сам одмах знао да је способан да, без великих размишљања, отпутује у било који део земљине лопте и да тамо, сам без игде икога, проведе године. Седели смо у моме атељеу и ја сам гледао његове чудновате прсте, који су описивали одмерене лукове, потврђујући једну општу одмереност, која је била читљива на његовом лицу. Спадао сам у људе који су знали да људска бића међусобно комуницирају на разним језицима: разумео сам језик звукова и речи, говор тела није ми био баш потпуно стран, говор бројева, говор боје, говор знакова, говор симбола, говор топлине. Насупрот мени, те вечери, седео је млади човек, не овај данашњи ЕЧ, који покрај телефона очекује да му јавим да сам завршио овај текст, кога управо куцам на мојој црвеној „Валентини”, него онај некадашњи ЕЧ. Опет слушам његове речи о једном новом језику симбола, кога је он открио на своме вечитом путовању. Нисам имао снаге да му кажем да је његово путовање започело још онога тренутка када је његова рука повукла прву линију на једном цртежу, који је означавао значењско језгро једне симболичне поруке, која међу људима изазива увек исту асоцијацију, на неку употребну вредност или на неку делатност или на неко стање. Нисам имао снаге да му

кажем да су његови сати на великом часовнику Судбине већ одбројани и да он већ спада у онај мали број посвећених који ће у своме животу говорити разним језицима. Покушавао сам, у полумраку свога атељеа, да видим да ли је ЕЧ свестан своје посвећености, али нешто, што би се могло назвати резом времена, тога тренутка је прелетело једном замишљеном косином, повученом од плафона у правцу улазних врата, а ја сам постао свестан да није пожељно даље изазивати. Отпратио сам га до врата, помало хладан додир руку, неколико конвенционалних речи, затим окретање кључа, звук лифта који је стизао до степенишног подеста на коме га је ЕЧ очекивао, нелагодни шумови када је ногом нагазио на под и звук који је означио његово пропадање наниже. Седео сам у полумраку и покушавао да видим оно што је остало од њега, пошто је отишао, нешто као обрис и потези руку кроз ваздух. Но, то је бледело у мраку који је освајао.

После неколико дана, неколико месеци, неколико година, ево где покушавам, на неком другом месту, да изазовем ону прву слику, јер знам да је моје сазнавање ЕЧ почело управо тада. У међувремену, ЕЧ је наставио да иде својим путем, на коме га је гурао прст Судбине. У језику који је настајао иза његових потеза оловком постојала је једна коса раван времена, која је спајала различите језике људског споразумевања у један јединствени језик, чији је творац био ЕЧ. Живот је постојао око њега, са свим својим појавностима, живот људи, живот духа, живот мртвих твари, живот биљака. Међутим, та коса раван, на којој се појављивала слика света како га је видео ЕЧ, протезала се у два своја бескраја, снагом која је надилазила витке удове и нежне прсте ЕЧ-а.

У своме животу срео сам неколико посвећених људи. Неки од њих су прошли поред мене као да ме нису

приметили, ништа их није одало, ни један мали дрхтај на лицу, никаква аритмија у корацима, никакав скок у температури тела, ни поглед, који би само случајно скренуо у моме правцу, неки други су ходали као у сну, долазећи да ми пруже руку. ЕЧ је био неко ко је знао за своју посвећеност или се то мени чинило. Замишљам себе како листам једну велику књигу, у коју је уписана историја руку ЕЧ-а. Гледам, дакле, руке које извлаче линије на белинама хартије, као на неким невидљивим фотографијама, гледам како, из неког мандраковског шешира, извлачи крупан тачкасти растер, којим обележава границу свога менталног простора. Излазак из система било је оно поље на коме је ЕЧ волео да борави. Излазак из система паралелних линија, излазак из система једнако распоређених знакова, доиста, често армираних, али зато узнемирујућих у своје протезању, залазак у други закон, као у нешто што се појављује изненада и што захтева да буде уважавано. ЕЧ је све то видео око себе, у равни времена која се тако изненадно спустила између нас, када смо се по први пут срели. Верујем да на тој менталној косој равни времена ЕЧ види цео свет и све оне светове који се само могу осетити, а који се не могу видети, као нешто јединствено. Ничеанско питање о вечном враћању истога не постоји у тако косом постављеном ЕЧ свету. Вечно је код ЕЧ-а оно промењиво, што лагано клизи испред његових очију, за шта он није сигуран да ли је у питању клизање света на ниже или његово покретање главе на више. У овој вечери, данас, ја видим ЕЧ-а како, насупрот слике света као неке велике сфере, стоји са својом вертикалном главом, мало нагнутом на десну страну, како је лагано подиже у вис. Знам да је то судар двају замишљених величина, које, сведене на својој менталној умишљености, постоје паралелно. Цео свет сведен на величину обичне људске главе и обична људска глава увећана

на величину целог света. Гледам их, данас, у полумраку, како се нежно љуљушкају једна насупрот друге, у неком комплементарном кретању међусобног уздизања и спуштања, као два створа која се ослушкују: менталну слику планете која ослушкује дисање ЕЧ-а и ЕЧ-а који ослушкује менталну слику планете. Између њих промичу, као сенке и тренови, читаве људске егзистенције, миленијумске промене на стенама, варљиви ликови ковитлаца и само по који отегнути глас, који означава оне уздахе који обележавају велике, људске катаклизме, провучене кроз стотине година болних сећања. Све то узима сама рука ЕЧ-а и вуче своју линију. Ако је ЕЧ посвећен, онда је то линија на којој се могу прочитати све људске ритмије, оне срчане и оне мождане, а ако ЕЧ није посвећен, онда је то само случајна линија, повучена на белини хартије, са које се не може ништа друго прочитати. Осећам у овом тренутку симпатију за ЕЧ-а. Окрећем број телефона 341 595. „Драги Едварде, она ствар за тебе је управо написана...”

(1. фебруар 1990. године)

26. новембра 1962. године

26. новембра 1962. године, дакле, пре скоро 33 године, у улици 1. маја, број 78, у скоро ноћним сатима, са почетком у 20:00 часова, био сам међу људима које сам познавао, али чијих се лица данас, готово, не сећам, међу људима који су били узбуђени због једне провокативне ситуације, створене телевизијским наступом Јосипа Броза Тита. Он је напао апстрактну уметност, коју смо гледали на црно/белом екрану, знам, међу нама је био Зоран Христић, сећам се и Зорана Глушчевића, били су присутни и уредници програма, Ђорђе Кадијевић и Владимир Розић, разговор је био бучан, била је присутна и Медиала, али ја данас не видим слику како су они изгледали, не чујем речи које су биле изговоране, ја данас то видим као неки облик немог филма. Сећам се једино тога да је Зоран Глушчевић спомињао Гетеа и готово сам сигуран да сам, иза неких недефинисаних глава, угледао Ољу Ивањицки, затим се сећам дела, малих формата, таласастог картона. Када сам, пре неколико дана, дакле после 33 године, опет угледао та дела, нисам се могао отети утиску, а нисам ни могао то рећи Новаку Коломану, да је моје сећање та дела повећало, у протеклим годинама, до титанских размера. Међутим, то су била мала дела, нека од њих нису била већа од једног хвата руке, сећам се како смо се трудили да, гледајући искоса, видимо две слике у једној, затим се сећам Новака Коломана, увек је имао крупне отворене очи, ја га таквог памтим још из тих година, као студента Примењене академије, у неком дугачком зимском капуту, недефинисане боје. Сличан капут је имао и Влада Величковић, можда и није било тих дугачких

капута, али ја их се тако сећам. Коломан је имао крупне очи, које сам видео пре неки дан у његовом атељеу, у подруму зграде у улици Маршала Бирјузова, у згради Синагоге. На себи је имао плаву јакну од цинса, то је била једина промена, очи су остале исте, из гомиле папира је извадио фото копију једног текста, то је био текст његовог пледоајеа, кога је прочитао те далеке ноћи, у ликовном салону. Нисам сада сигуран да ли га је прочитао или усмено интерпретирао, ипак мислим да га је прочитао, текст је затим био објављен у оном броју *Видика* који сам ја уредио, под црним заглављем, тих далеких година. Знам, поуздано знам да Новак Коломан те вечери није више ништа говорио, говорили су други људи, били су узбуђени и били су занети, били су у спору, тога се сећам, сећам се и нечега другог, што мислим да је можда од највеће важности за ову ноћ, која је изменила, на неки начин, неке од наших живота. Наиме, на једном лаком картону, не већем од двадесетак цм, налазила се правоугаона композиција, нека врста рељефа, направљена од хартије. Испади, троугаони и квадратни, без неког посебног система, градили су композицију вертикалних сегмената, промена утиска је наступала са променом видног поља, изазваног променом положаја очију у односу на рељеф. Кинетички карактер сензације био ми је близак, јер то је било време када сам, као млад човек, откривао покренутост простора Николе Добровића. Но, моја фасцинираност није била искључиво везана за променљиви карактер Коломанових експеримената. Наиме, на странама вертикалних поља налазиле су се исликане квадратне форме, подељене са две уцртане дијагонале, на четири троугаоне форме, које су градиле пуну форму квадрата, понекад правоугаоника. Те троугаоне форме су биле наизменично обојене контрастним бојама, градећи неку врсту знака, а тада, 26. новембра 1962. године, тога се

добро сећам, ја сам се питао шта је то нагонило Новака Коломана да у једној чистој конструкцији, заснованој на оптичким претпоставкама, уцртава знак, неку врсту тајне поруке, један отисак духовне руке, који је у тим годинама преврата, естетичких завера, фасцинираности Хајдегером, побуњеном и пробуђеном Медиалом, обележавала своју присутност тим унакрсно обојеним троугловима. Тога се добро сећам, мада нисам сигуран да ли сам само то умислио, да су и на сликама Леонида Шејке постојали ти исти квадрати са унакрсним границама, а сећам се да сам помислио, онако изненада и без икаквог разлога, да би било изузетно занимљиво да Новак Коломан направи велике рељефе, које ће исликавати као што се слике исликавају. Када сам, пре неки дан, био код Новака, у Синагоги, у подруму, седели смо поред једног отвореног прозора, на коме је била разапета једна густа мрежа, сунце је обасјавало њену површину и два лепа и умиљата мачета су се играла, пењући се уз мрежу. Слика је била пуна неке унутарње радости, гледао сам у Новака, док су његове очи блистале и иза његове главе угледао сам један такав рељеф, великог формата, рељефна поља су испадала, можда, чак и својих 10 сантиметара, поља су била осликана grubим потезима четке, није било никакве педантности, коју су нам у наслеђе оставили протагонисти Нових тенденција и коју су заљубљеници сматрали природним стањем једне технички супериорне естетике. Сад сам разумео зашто је Коломан Новак увек са неким правдањем говорио да он ништа није доносио у својим пртљазима, када је стизао на београдску железничку станицу, са загребачких и других изложби, рељефи су били сензуални, праве линије нису биле праве, додири боја су били напети, дрхтави, боје су биле неконтролисано топле или неконтролисано хладне, а није их било мало. Не ништа нисам

рекао Новаку, али он је имао потребу да ми каже да је насликао неколико десетина таквих објеката, мислим да је споменуо број од осамдесет, а да их никада није излагао. Чини ми се да је рекао реч „никада”. Када бих имао сопствену галерију, мислио сам у себи, ја бих направио изложбу Новака Коломана, од тих објеката, то нису објекти који припадају кинетичкој уметности, то нису објекти који припадају оптичким експериментима, не, у њима нема ничега од систематских пластика, насталих уз помоћ машина, али у њима има нечега што је Коломан Новак увек имао у својим отвореним очима, у својим суспрегнутим гестовима, у своме осмеху, што је, вероватно, наследио од свога оца, Франца Новака, грађевинског инжењера, помало архитекте, произвођача дечијих играчака, кога је живот гурао, као што је наставио да гура и његовог сина. Када би дошло време за отварање те изложбе, ја бих на њу позвао мога кума Јерка Денегрија и позвао бих Новака Коломана, а онда бих у празним просторима, без посетилаца, гледао објекте које је Новак Коломан направио у своме животу, које су људи гледали и које људи нису разумели, који су дрхтали у жељи да буду вољени, али који никада нису могли да буду вољени, јер оних који би их волели није било. Затим бих упалио рефлекторе и рекао да ће нам Новак Коломан, само за мене и мога кума, читати своје стихове, а то ће бити стихови са укрштеним формама, истим оним формама где су се боје мешале. Постоји у тим стиховима њихова лева страна, постоји у тим стиховима њихова десна страна и постоји могућност да се ти стихови читају помешани, по хоризонтали, то су они стихови које је Коломан објавио у истом броју *Вигика* у коме је био објављен и његов пледоаје. Сада видим Новака Коломана како стоји пред упереним рефлекторима, како нас гледа својим отвореним очима, у

којима тек данас видим, по први пут, да су то очи уплашеног и прогањаног човека, „ОЧИ”, кажем то полутихо, тако да ме само мој кум може чути, ослушкујем, у белој просторији замишљене галерије, како раде наша срца. Гледам у објекте које нико до сада није видео и чујем речи које нико до сада није слушао, знам да то из понора једног времена проговара један те исти дух, који је нестао са одласком Леонида Шејке, који се настанио у очима Леонида Шејке када је Шејка дошао ко зна одакле, а који сада борави у очима Новака Коломана, који је такође дошао ко зна одакле и који на сваком делу оставља свој тајни знак, две дијагонално укрштене линије, четири троугаона, наизменично обојена, поља, која чине један деформисани квадрат, који нам преносе своју духовну загонетку. Знам да ћу морати да учиним много тога, да спојим те речи, исписане у једној малој зеленој свесци, коју сам понео од Новака Коломана, из Синагоге, овога 20. јуна 1995. године, негде око подне, у којој се налазе стихови Новака Коломана. Отварам прву страницу те омање свеске и читам текст „Новак Коломан/Стегокрило обзорје”, окрећем следећу страну и читам текст „Источно од раја” и даље ништа не чиним, јер знам то у моје руке долази једна загонетна порука, коју нећу моћи да одгонетнем, али која ће покренути једну нову енергију, која је почела да се одмотава пред мојим очима далеког 26. новембра 1962. године, а коју, можда, само ја могу одгонетнути. Но, ту речи, можда, неће моћи ништа да учине. Моје речи. Довољно је толико рећи.

(20. јуни 1995. године)

Ово моје писмо

Ово моје писмо јесте писмо упућено песнику, а пише га човек који осећа неодољиву потребу да свакога дана послушају звуке песничког говора. Другим делом свога бића сам окренут сопственом оку и слици коју оно види. Наравно, видим Твој пут, са обе стране Твога животног пута уздижу се стрме литице, понеки жбун се надноси над Твоју стазу сунца, прескачу бљештаву сиву траку изнад Твоје главе, низ стрмине се спуштају млазеви ваздушних уздаха. Гледам Те како корачаш кроз ту пустош, не, ја не верујем да је могуће стати на томе путу. Можда то и није уски кланац наших живота, видим на литицама правоугаоне отворе и људска бића која се нагињу, сада јасно видим да сам у ствари у једној стрмој улици, послушкујем глас човека који хода по њеном дну, високи зидови зграда, можда бетон, стакло, огледала, мемла, која избија из свих пукотина, сунце, које више пута на дан прелази са леве на десну страну. „Боже”, мислим, „како ће песник проћи својом животном стазом”? Чујем његов глас, који одзвања, гледам људе који га слушају. Видим његове руке, пратим његов корак, знам, он се појавио случајно у моме видокругу, сада већ замиче из њега, видим његову главу, која се клати у том смешном људском поступку, који се назива корачањем, лева нога иде у искорачај, затим десна нога иде у искорачај, тежина тела се забације унапред, глава прави кретњу уназад. Но, речи које чујем не говоре о тој кретњи. Песник узвикује једну другу причу, за коју знам да потиче из једног другог света, који се налази у сликама осликаним са унутрашње стране коштане куполе и које он може видети,

само он, једним унутрашњим оком, којим гледа поезија. То унутрашње око нема другу могућност да изађе из мрака, него да пође путем онога другог говора, који личи на обични говор, а који је у ствари говор поезије. Слушам тај говор поезије, у једном дубоком уверењу да ћу у томе говору чути онакве и оне речи које нам је творац дао када смо створени и да се као огледало поносимо његовим ликом. Зато верујем да свако људско биће мора говорити језиком поезије, чак и у оним временима када, изгубљено у лавиринтима живота, не зна да поезија, уопште, постоји. Међутим, нешто, ипак, постоји, нешто што је провучено кроз токове наше крви, кроз нити наших осећања, кроз ритам удара нашег бића, кроз наше срце, кроз пулсирање наше душе, то нешто припада свима нама и то нешто извире преко гласних жица као говор. Верујем да је свакодневни говор само скривена порука, која одзвања у нама, као нека врста опомене, коју нам је Творац изрекао на самом почетку. После тога је настало све друго: прво су настали људи, затим се покренуло тло и стрме литице су шикнуле пут неба, затим су настала неба, онда је настала боја небеска, затим су настали небески путеви, потом се појавила светлост, затим се указао прст Божији, затим се родило камење, изникле су биљке, појавиле су се питоме и дивље животиње. Онда је човек, који стоји на пространом пољу, окружен светом, запевао из пунога гласа, запевао је од радости и туге, певао је тако све док је ишао за браздом изроване земље, окопавајући биљке које је узгајао. Затим је кренуо путевима своје стрампутице, пред њим се, уместо широких пространстава, отворила уска животна стаза. Са обе стране животне стазе налазили су се високи зидови, са бројним отворима, кроз које су помањале главе људских несрећника, који су изгубили своју првобитну пространу пољану живота. Тада је човек који корача пустио свој дах

преко гласних жица и тада је одјекнуо глас поезије. Ово моје писмо, које је упућено песнику, има само једну сврху: оно жели да му каже да постоји, увек, постоји оно једно људско ухо које ће чути његов глас, Твој глас, које ће у Твоме гласу чути ону скривену поруку, коју нам је наговестио онај човек који је, јашући на магарцу, ушао у Јерусалим, згрожен над оним што су људи учинили од сопственог живота, а Творац је имао тако узвишену и племениту намеру. Ово моје писмо, истовремено, говори о томе да сваки песник има довољно разлога да истраје на своме песничком путу.

(Братиславу Магдићу, 3. октобар 2001. године)

Цепање стена или улога љуљања тек олистале зелене гране

Та просторија је личила на неки високи ходник, са једне стране су били високи прозори и ветар је љуљао тек олистале зелене гране, одозго је продирало светло, загасито сиво светло, на белим зидовима су боравили прикачени цртежи или нешто што је личило на њих, низови белих подлога, са умонтираним фрагментима, нешто што би се могло назвати колажом, мада, морам признати да ни реч „мозаик” не би била далеко од истине. Чуо се звук птица, који је личио на ударање звона, строго ударање звона, које се лепило за тростубичну структуру хармонија, које су извирале из белине листова. Када би се затвориле очи прикази на листовима би добијали антропоморфну силуету, увек је на врху листа постојало нешто што би се могло назвати главом, нешто што би се прецизно дало назвати главом, затим се лик ширио на сва три ступца, као три велике вертикалне колоне, чврсте као ред, снажне као поредак, моћне као хармонија, трепераве у својим појединачним сегментима, настале неком вољом која би могла да подсећа на цепање стена, у судбоносним тренуцима када се лик земаљске коре мењао. Уколико се затворе још више очи, у ушима је могао да одзвања болни урлик стена које се цепају, њихов дијаграм је била треперава линија појединачних сегмената тог тростубичног тела, које би се могло сматрати и дијаграмом људског тела, на тој антропоморфној представи, која извире из ока, са дна душе, из дубоких понора прошлости. Онда се спајају појединачне тачке, графемама сила које их покрећу, затим се губи сваки

смисао, само остаје траг једног безмерног хаоса, као нове матрице нашег мишљења, привидни хаос, који нас опомиње на скромност и на то да морамо знати где нам је место. Затим се опет јавља звук цепања стена и један издужени елипсоид креће, као бели траг, који пресеца централно поље и који се кида на једном месту, ослобађајући један свој мали фрагмент тортуре затвореног облика. Распоређени по законима равнотеже, на суседним и блиским пољима бораве трагови нечијих интервенција, одмерени језиком сећања на прво људско писмо, више подсећајући на знак и логос, а мање на звук и низ. Док моје око клизи одозго на доле, нешто што би се можда могло назвати падом или што би се можда могло назвати усправљањем, видим, кроз прозоре ове високе просторије, који су се сместили високо, зелене гране како се љуљају на ветру. Он уноси један хаос у ову неизмерну жељу, која нас је приморала да поверујемо да више нема никаквог реда, да је цивилизација идентичних облика изгубила битку и да су серије постале само далеки ехо једне мере. Она нас је притискала и покушавала је да нас убеди да иза једнога следи, такође, једно, да би се на крају, такође, нашло опет једно, са безброј истих таквих једних, који су се сместили на пољима која се налазе између првог и последњег, ако последњег уопште има. У једном таквом низу, смештени по распореду хаоса, ови знаци ме подсећају на једно херојско време раног Егеја, када су богови били људи, када су речи откривале прве законе људске мисли, када су људске руке клесале прве камене стубове, прве кентауре су видели ти скромни људи, који су се хранили са неколико маслинки на дан и са малом лепињом првог узгајеног жита. Затим су клесали прве канелуре, на високим стубовима, па преко њих разапињали прве архитравне греде, били смртни људи, а знали да је смрт једино могуће превазићи са мудрим говорима, које, из те

удаљености времена, никада и никако не можемо данас чути, али које можемо наслутити, из оних покрета руку који се дешавају без наше воље, када у рукама постоји нешто чиме остављамо траг или када узмемо црно безмерје хартије, па, уз неки инструмент равнања, цепамо хартију на уске траке, као што се стене цепају, покренуте подземним силама, па када их, према сећању, које нам долази из дубине времена, ређамо да подсећају на неку врсту примордијалног реда. Никада нисмо сигурни да ли нам је инструмент правилно одабран, да ли нам је рука била сигурна, да ли нам је око било на месту, али у скривеној нади, верујући да је све то што је било на почетку могло да изгледа управо тако како је изгледало, у тој просторији где су се, ударајући у стакла, љуљале тек олистале зелене гране.

(запис у атељеу Вјере Дамјановић, мај 1996. године)

Поштовани господине Стојков

Поштовани господине Стојков,

Ово моје писмо, које је настало из два дуга писања, сада се завршава. Можда је тако и најбоље, што се десило. Моје прошло писмо, које је само било слично овом писму, било је круто, било је такво као да је написано само са једном сврхом, да се уз њега пошаље фотокопија једне пословне понуде, која ништа не значи. Само привидно изгледа као да припада модерном времену, али на тој фотокопији се не налази никакав духовни трептај, који мора постојати између нас, јер наш сусрет није био само сусрет обичних и незанимљивих, људи који су везани једним послом, ми, уосталом, нисмо везани никаквим послом, глупости, какав би то посао могао да буде између нас? Ми смо везани речима, које су некада давно изговорене, а везани смо и сликама, које откривамо да ничу из речи, олиставају и оцветавају се. Као што ништа није случајно, не знам одакле смо дошли, видим само, када затворим своје очи, неке високе планине, неко модро небо, нека гола стопала, видим нека огромна мора, која се претежу дуж неких, рекао бих, небеских и бесконачних пространава. Видим један гигантски цвет, који се расцветава, у том далеком пределу, чујем брујања ветрова, чујем ходања далеких и гигантских планета, која нам преносе своју небеску хармонију, гледам своје претке, који се спуштају низ те стрме обронке, тих невероватно високих планина. Знам, то моја прошлост силази са небеса, то ја из прошлости напуштам области вечне хармоније, да бих учествовао у

једном походу, којим ће хармонија освојити станишта неких бедних и ситних људи, који само споља и површно личе на мене и моје претке. Силазим лако и снажно, негде у дубинама Азије, док ме посматрају људи се три ока и људи са три руке, људи са четири ноге, људи, Боже, где су нестали сви ти људи, на које више не личимо ни у ком погледу. Силазим низ облаке, који одзвањају небеским звонима и брује небеском хармонијом, затим, узјавивши на хрбат читавог једног предела, хитам преко целог континента, личећи на тело бика, на тело минотаура, хитам преко мора песка, преко океана звезданог млека, преко сливова планинских и равничарских, у правцу онога царства људског духа које се налазило на ситним изрезбареним егејским и јонским острвима. Тамо су боравили мали, ситни, коврцави, мишићави, ефеби, за љубав рођени, пркосни, жестоки, свирепи, мудри и луди, који су себе називали Грцима, који су пловили на смешним и малим лађама, дуж великих и невероватних река, трагајући за Златним руном, чије значење тек треба да се открије, који су се покривали овчијим крзнима и који су са високих стена скакали када би били осуђени на прогонство. Човек сам који долази одозго, из предела који немају земаљске називе, гледао сам их као неко ко долази да споји дубине и висине Азије са лепотама и мудрошћу Европе. Из своје торбе, пребачене преко рамена, начињене од крзна изгубљених животиња и њиховог времена, животиња које су биле заборављене, из времена потопа и Господара Ноја, са златном копчом, којом се спајају два далека и непремостива времена, вадим дарове, које сам донео овом патуљастом људском роду. Вадим суве смокве, за које они нису знали, вадим зреле маслине, које их опијају својим укусом, вадим, из малих посуда од непрозирног стакла, од стаклених пасти, неку течност, која се добија из винових бобица, на које, у касним јесењим данима,

налећу птице, које после зобања лете у пијаним круговима и поломљеним спиралама, суновраћујући се у издубљене левкове, које у морским пространствима изазивају упорни ветрови, а над кућама њиховим, тако жалосно шареним и лудим, где се око зидова мотају антигоне и пенелопе, играјући жмурке са есхилима, платонима и аристотелима. Боже мој и њихов, из својих торби вадим мале камене скулптуре, тако прекрасно извајане, које сам донео из своје постојбине, вадим беле коцке, затим неке шиљате пирамиде, свинге вадим из својих торби и нештедимице разбацујем по свим путевима људским. Гледам залутале путнике, који по први пут гледају трагове мога доласка, слушах грчки језик и гледам грчка слова, у којима препознајем један други језик, тако звонак, препознајем ону виталну смену самогласника и сугласника, која ми говори о моме завичају, где не постоји само једно сунце и где се листови биљака расцветавају у људске руке, облике, који се још једино могу сагледати на смоквином листу. Небом промичу облаци, над људима постоји само лик Бога, који се провлачи преко сводова Божијих храмова, Плава, Плаво, Плав, над свим понорима злата ова се боја простира, на њеној треперавој основи појављују се Птице, високо, раширених крила. Гледам свога брата, који лети, људи су му накнадно измислили име, гледам свога оца, који више није жив, гледам своју мајку, које више нема, чујем ударе чекића, које мој деда тако ревносно удара о наковањ своје ковачнице, на размеђама континената, људских раса, климатских појасева, области биљних врста, над оним просторима где се сударају питоме и дивље звери, као два појавна облика једног те истог света, кога сам тако једноставно омеђио својим телом. На средини света стоји мој пупак, на вертикали духа стоји моја глава, на десној страни стоји моја десна шака, на левој страни моја лева шака, на

дубинама света стоје оба моја стопала. Крст сам око кога
круже залудне планете.

То је та слика, коју видим када затворим своје крмељиве
очи, када спустим своје отежале капке, када замрем у своме
унутарњем дрхтању.

(Драгану Стојкову, 17. фебруар 1997. године)

Министарству културе државе Србије

Поштована господо,

Ово моје писмо упућено је са намером да подржи предлог да се господину Бранку Белићу, уметнику фотографске уметности, призна право на националну пензију.

Поштована господо,

Вероватно постоји неки дубоки разлог зашто поједини народи живе на одређеном тлу, нешто што би се могло назвати судбином народа на том тлу и што чини нераскидиву целину са самим народним животом. Док су други народи своје животе везивали за мирна станишта, уз крајеве чврстог тла под ногама, српски народ је своју судбину препустио у руке великој капији народа, где су проласци, ратовања, робовања и снови о слободи, били свакодневна појава, где су сви припадници нашег народа имали тај исти сан. На том тлу, где су се дотицале две велике цивилизације, оне која се назива античком грчком и европском, римском, где су се додиривала два континента, Азија и Европа, где се трагало за Златним руном, где су наши преци баштинили, као народ, оба та вида људског израстања, у речима и сликама, у сновима и тврдоглавој упорности да стојимо чврсто на својој земљи, израстало је једно племенито осећање о своме и једно скромно осећање према туђем, које се не може желети, са заједничким животом са нашим дрвећем и биљкама, по речним долинама и планинама, са дивљим и питомим зверима, које су биле део живота наших предака и које не

желе да се одрекну истог тог заједничког живота у временима која су пред нама. Надам се да се наши потомци неће одрећи таквог заједничког живота.

Поштована господо,

Ова истина о животу у нашој прошлости оставила је дубоки траг на лицима наших предака, на лицима свих припадника нашег народа и лицима свих будућих наших судбина. На тим лицима могу се видети сви трагови времена које је прошло, све оне мале издаје, које смо у прошлим животима учинили и сви велики узлети људске храбрости, часности и дрскости, које су украшавале пролазак нашег народа кроз историју. Надарени појединци, са посебно обрађеним стаклима, са црним кутијама тајних знања, трајно су обележили нашу присутност и пролазак нашег народа кроз историјско време. Они који су међу нама то учинили речима, у песмама и своме приповедању, учинили су то да је наша реч говорила из дубине душе нашег народа, они који су то учинили сликама створили су слике које се налазе у дубоким тамама нашег ока, а они који су учинили да се сликама могу видети стварне слике судбине нашег народа, учинили су то са својим сећањима, које ми називамо фотографијама. Човек који се зове Бранко Белић оживео је свој живот, гледајући како да се продужи живот српског народа. Тиме је његово учешће у нашем националном животу постало незаобилазно.

(3. октобар 2012. године)

Медиала

Стајао сам пред степеништем, пружало се високо између два паралелна зида огромних зграда, над њиме се превлачила трака тамно модрог неба, облаци су прескакали са једног зида на други, а паралелни степеници, можда, широки два метра били су оштећени на безбројним местима. Низ степениште се сливала јесења киша, на врху степеништа стајао је један човек, у кратком хаљетку, са којим сам имао намеру да се нађем, на његов предлог. Одозго, кроз узани тунел између два зида, пролетела је једна одоцнела птица, гледао сам њена раширена крила како нарастају и прелећу преко моје главе. На сваком зиду постојала су улазна врата од тврдог дрвета, из отворених врата гледала је хладна тмина, уместо брава зјапиле су црне рупе, на зидовима су били постављени прљавим стаклом затворени прозори, никаква светлост се није могла наслутити иза њих. Из рупа на зидовима сијале су ситне живе очи гуштероликих кадиса, а повремено се чуо топот њихових ситних ногица, док су у галопу претрчавали из малих рупа десног зида у исте такве рупе левог зида, њихова тела била су у грчу и њихови покрети нису одавали само да су звери. Човек који је стајао на врху завуче руку у свој леви џеп и изваду омањи замотуљак, пажљиво поче да га одмотава и указа се један предмет, који нисам могао, због удаљености, јасно да видим, али сам јасно видео да је предмет био окачен на два танка и јака канапа и да је висио на њима. Човек сада управу своју справу на тачки која се налазила негде између његових ногу, справа је очигледно била пуштена у погон, после неколико тренутака

чуо се уздах, који је можда могао да личи на уздах неког бића, затим један нагли удар покренутог ваздуха дохвати моје лице. Збуњен, посматрао сам чудну промену која се дешавала око мене, небо се отворило и црвена сунчева светлост осветлила је цело степениште, зидови две огромне зграде, који су градили теснац степеништа, одједном су добили особине живих бића, почели су да трепере као кожа и из њихових пора, уместо крви, почела је да истиче у млазевима бела ситна, пешчана маса. Занет призором, нисам ни приметио како се небо нагло затамнило, човек који је био на врху степеница почео је да пакује своју справу, замотуљак је десном руком сместио у свој леви џеп, кишне капи су постајале све гушће, крај је био пуст. Иза мојих леђа велика река је још увек имала довољно светла да се види њена тамно зелена вода, са моје десне стране видео се сачувани стуб порушеног моста у Великом рату, а на другој обали неколико великих стабала још се могло назрети у речној измаглици. Окренуо сам главу и управио свој поглед ка врху степеница, никога није било горе, само трака већ потамнелог неба и киша која је падала све гушће, иза мене се чуо звук долазећег трамваја, моћно су клопарали његови точкови, чули су се јасни удари његовог звона, које је опомињало неког непажљивог пролазника да му се иза леђа приближава опасност, затим су се чула звона Саборне цркве, јасна и једра, у овој вечери коју је опрала киша...

Иза зграда на стрмој обали реке, човек у малом хаљетку ишао је испред мене, ка масивној згради, никада раније нисам улазио у ту зграду, улица је била покривена крупним облим камењем, која су пре неколико векова била доведена на воловским колима, из корита неке брзе реке. Између њених облина текли су мали потоци, понека мачка би, у скоковима, излазила из једног и улазила у други подрумски отвор, а јато

крупних црних птица летело је високо над нашим главама, пуштајући своје грлене гласове да злослутно одјекују под небеским сводом, из кога се цедила јесења киша. Насупрот широко постављене куће налазила се рушевина из Великог рата, из које се још увек ширио непријатан кисео мирис спаљених књига, стајали смо пред улазом у ту масивну зграду, врата су била отворена и под шкиљавим светлом високо подигнуте сијалице видело се широко степениште, које је водило до подеста високог приземља. Лево и десно се пружао широки ходник, који није био осветљен, а где су се више наслућивали него видели велики дрвени сандуци, из непознатог правца се ширио мирис куваног киселог купуса, што ме подсетило на руске романе из прве половине двадесетог века. Један широки лук завршавао је слику улазног дела масивне зграде, касније када бих долазио у ову зграду никада га више нисам видео, изгледа да је отишао са другим јунацима овог догађаја, један човек у белом оделу прошао је широким ходником пред нама. Чуле су се неке његове речи које су примерене за овакву прилику, мислим да смо му одговорили на исти начин, чуо се лавез неког пса из некога дела зграде, а високо при плафону чуло се ударање крила невидљивих Анђела и чуо се њихов весели кикот, на неком нама непознатом језику. Када је свелост наједном грунула из свих отвора и када је са спрата низ степениште ступала једна прелепа жена, обавијена дугачким провидним белим веловима, њен корак је био лаган и лебдећи, није додиривала тло и неодољиво је наговештавала своје блиске односе са божанствима античког Пантеона, чији су становници били истовремено и богови и бића блиска боговима, херојима и обичним људима. Њене су руке биле подигнуте и испружене према нама, она је нешто говорила, вероватно су то биле речи нама упућене, али их ја нисам

разумео и мени се чинило да их не разуме ни мој сапутник, осмех на лицу те жене био је један од оних осмеха које је насликао Леонардо, било је то пре неколико стотина година. Сада је силазила уздигнуте главе, са уверењем да свет није коначан и да светлости никада није доста, човек у белом оделу прошао је ходником у другом правцу, опет неколико љубазних речи, обострано, а затим, иза прозора, при врху степеница, направио се рез у овој капији времена и кроз тај рез почеле су да пролазе легије римских патриција, у својим црвеним одорама. Ми смо могли да видимо одушевљено лице младе жене, која узвикује речи поздрава, затим су почеле да се убрзано смењују сцене из прошлих векова, да би у једном тренутку млада жена на себе навукла одору бића које је дошло из звезданих пространстава. Док се чула потмула бука, која је допирала из подрума, само један поглед је био довољан да сам постао свестан да смо управо закорачили у масивну зграду, да смо тек ступили на први степеник и да се okreћемо ка вратима која су и даље широм отворена...

Онда су нас, једнога дана, похапсили, оптужба је била опасна, радили смо против народа и државе, била је касна јесен, лапавица, моје ципеле су, као и увек, пропуштале воду, ја сам тада радио нешто око неке књиге и рано сам одлазио у штампарију. Агенти, смештени у два атомобила, целу ноћ су провели испред мога стана, нису ме ухапсили ноћу, пратили су ме све до штампарије, када су ме ухапсили, у Београду су ухапсили Леонида Шејку, Предрага Ристића и Јору Баровића, у Задру Михајла Михајлова, у Загребу Данијела Ивина, Фрању Зенка и Батинића. Одвели су ме у Централни затвор, пошто су претходно извршили претрес мога стана, невероватно је како су тачно знали где се шта налази од моје преписке, тај дан сам провео у самици, то је једино моје затворско искуство, искуство од једног дана. Исте вечери сам

био пуштен, опет сам на степеништу затворског улаза, у чијем дну стојим и видим Марију како силази, у малом капутићу, она се одевала на дечијим одељењима робних кућа. Марија је била Леонидова жена, прошла је поред мене, а да ме није ни видела, мислио сам да је то сасвим природно да се пред полицијом не поздрављамо. После неколико недеља и Леонид је изашао из затвора, сећам се нашег предходног сусрета, Михајлов је био ухапшен, Леонид је преузео улогу вође, стајали смо на углу великих булевара и ја сам рекао Леониду да ћу увек остати уз њега, без обзира која се цена мора платити. Не, није Леонид био склон политици, али није могао да остави Михајлова на цедилу, било га је стид, да је Леонид отишао у затвор на дуже време ја бих преузео одговорност вође, јер би ме било стид да то не учиним. Док смо стајали на раскрсници, постао сам свестан да смо Леонид и ја постали браћа за цео наш живот и да ће све оно што будемо учинили у животу бити везано за судбину и историју ових случајних људи, који су пролазили око нас и који ништа од нас нису очекивали. Стварни живот, саграђен од низа случајности, а покретан неком енергијом космичког реда, није ништа друго него једна велика случајност, покренути ту случајност и дати јој језик, који ће бити разумљив сопственом народу, јесте онај корак којим се из света случајности прелази у свет остварене воље, да се свет уреди према култури једнога народа. Биљка која би могла сама од себе да израсте није довољна за један пуни живот, мала је била снага Леонидова, али довољна да на своја леђа преузме терет стварности. Сада када њега више нема, када више нема ни Марије, те дивље мале животиње нашег заједничког живота, када је умро Милић Станковић, Милован Видак, Светозар Самуровић, када је умрла Марија Чудина, када је умрла Долорес Ђаће и њен брат Титко Ђаће, када је умро Илија Савић, када је умрла

Анушка Чолак-Антић, читава једна стварност је нестала. Само по неко од оних који су остали живи, у својим пећинама, покушавају да на своја плећа преузму терет судбине, ништа се није променило. Низ степениште силази Оља Ивањицка, одмахује рукама и шири истину, пред степеништем стоји Влада Величковић, своју судбину покушава да избегне сликајући косу раван, Љуба Поповић слика скривена степеништа небеса у распадању, мој пријатељ Миро Главуртић живи у изгнанству, мој пријатељ из младости Коста Брадић долази ми у сну, у белом оделу. Да ли сликају или можда виде неку другу слику, него што се обичном оку чини, можда је то што се десило са мојим пријатељима била цена којом се плаћа виђење друге слике? Прво стекнете треће око, затим испружите руку у правцу друге људске душе, затим узмете тамну петролеј боју и покријете цео свет, можда је то судбина наших живота, који се ближе своме крају, црна боја на сликама Медиале...

(10. септембар 2006. године)

Спојени судови

Пре неколико месеци, један мој поштовања вредан пријатељ донео ми је необичан рукопис, са молбом да га прочитам и да напишем неколико речи, као неку врсту препоруке за једног малог издавача, из једног провинцијског града. Окупиран неким породичним и здравственим проблемима, одлагао сам усредсређено читање овога рукописа, све до друге половине месеца априла. Пролеће је било сушно и први прави кишни дан сам искористио да прочитам овај рукопис. Наравно, ово читање је пало у време када сам интезивно читао Шпенглеров *Проиасиј Зајјага*, почињући три пута да читам ово обимно дело од његовог почетка. Прошлого лета, на каменим терасама моје куће под Рудником, на сунцу, које је под јаким летњим светлом осветљавало јасно сваки појединачни знак ове књиге, која ће, вероватно, оставити најдубљи траг у моме разумевању света, коме сам припадао од своје ране младости. Дакле, света који допире из прошлости и који није свет који постоји, већ свет кога је створио људски мозак, као једини могући људски свет, а у том свету, који је неумитно умирао пред очима Шпенглера и који је у мени, од тих силних читања, почињао да умире, као слика света који сам доживљавао. Пред рукописом, који ми је послат из провинције, био сам управо човек који је пропаст културе и уметности доживљавао као природну судбину, оног чудноватог бића, о коме је тако надахнуто размишљао и писао Шпенглер.

Овај рукопис је читао неко који је веровао да се европска култура налази пред трагичном судбином некога ко ће у

блиској будућности животно усахнути и чији витални процеси више неће дејствовати. Мој пријатељ, у своме рукопису, под позајмљеним насловом од Бретона, *Сјојени судови*, наставља своју потрагу за животом идеја у сликарском делу Владимира Величковића. Немам снаге да набрајам све оно што је мој пријатељ до сада написао о овом изузетном делу, овога кишног дана то свакако није ни потребно, једино што могу рећи јесте да се ради о односу који постоји између литературе и слике света, према записима који се налазе у пределима сећања, у глави мог пријатеља, у његовим прочитаним књигама и виђеним сликама, које је скупљао у себи за себе, са неким себичним уверењем да ће једнога дана, из тог упоредног разумевања, изнићи нешто значајно, што се може другима саопштити. Он, ма колко био посвећен својим трагањима, као сваки човек који је опсесивно везан и за литературу и за слику света, никако се не може ослободити уверења да је свака мисао, а поготово свака идеја, нешто од трајне вредности. Наше трајање, које обухвата само један трен у животу целокупне материје, а човеково присуство, вероватно, представља само још једну од заблуда, којима је тако склоно све што не може доспети до разлога свога постојања. Имао је и сам заблуде, у које је више веровао него што би било упутно за један дух који трага за тако жељеном истином.

Човек, наравно, верује да је његов живот испуњен смислом једног континуираног одмотавања, које назива својом судбином. Па, ипак, морамо веровати да постоји велика вероватноћа да је тај контуитет пре неконтролисано кретање, у свим правцима, него успињање или силазак низ стрму раван људског живота. Пре бих рекао да је та представа само још једна од заблуда људске лењости, али сада лењости човековог ума. Мој пријатељ, писац овог занимљивог

рукописа, верује да све зависи од сликара и песника. Он мисли да они бирају оно о чему ће да сликају или певају. Да ли је баш тако? У њиховој глави неко бира, уколико се то уопште може назвати бирањем, та муњевита смена тако запањујућих сензација, од којих смо тек једним малим делом свесни њиховог пуног значења, уколико неког значења уопште има и уколико се то значење уклапа у пуни смисао једне конструкције, коју смо стекли током нашега дотадањег живота, који је већ одлутао у неповратну прошлост. Као што је наш живот састављен од неповезаних процеса, исто тако смо случајно стекли и нека уверења, која су истргнути делови нечијих туђих уверења, који су делови нечијих ранијих заблуда, за које не можемо знати када су се десиле и који су разлози да су залутале у нашу главу. Једино у шта можемо бити сигурни јесте тај невероватни ред, који ми називамо хаос, зато што су димензије тога реда тако далеке од наших кратких живота, да смо, самим тим, осуђени на једино извесну површност. Ма колико нас то чинило несрећним и изгубљеним.

У чему је пуни смисао потраге мога пријатеља за мотивима слика Владимира Величковића? Шта је стварно видео мој пријатељ у тим његовим сликама, у његовој слици света? То могу разумети једино на тај начин ако покушам да се сетим шта сам ја видео на раним сликама Владимира Величковића, чије сам слике видео на првим октобарским салонима, око шездесетих година. На једном платну била је огромна глава, на чијем сам лицу видео минерално њихово порекло, у једној тамној несветлости, за коју сам знао да је само привид једног стања, које више не постоји. Током деценија које су од тада прошле, још носим то заустављено време, које је побегло од истине низа промена и које је заустављено садржало све будуће слике једне руке, која их је

сликала, а да смо све време били у заблуди да то ради једна глава и једна воља. Оне су биле само попреште једног хаоса, који је, како би рекао Шпенглер, „живео крај свога живота, да би неповратно падао у заборав”.

У чему је пуни смисао Величковићеве слике света? У потрази за смислом, ми нисмо у стању да уђемо у оно што је претходило слици. Наше речи су немоћне да разумеју порекло онога процеса који се дешава у глави и руци сликара. Ми смо у стању једино да трагамо за смислом који се налази у нашој глави. Међутим, тај смисао можемо да износимо на светлост дана људског духа једино речима, које су, у ствари, само један далеки привид, из којих се ништа не може видети. Речи се чују и ту је крај њиховог дејства.

Постоје неки људи који доводе у заблуду човечанство, говорећи да они виде оно што означавају речи. Само наивни људски дух може им веровати на тако речену лаж. Но, зар није пут људског духа кроз капије времена само један привид, који постоји у људском сећању, за кога не можемо утврдити где се стварно налази. Као што не можемо утврдити где се налази оно ја које вам у своје име говори ове речи, које допиру као звук до вас. У једном измишљеном свету све што је добро и све што је лоше не налази се у томе свету, већ је нит судбине, која говори из нашег сопственом мозга и његовог сећања, да ли сећања, ако се наш мозак уопште било чега сећа? Све дефиниције су резултат рада наших осећања, наше вере и наше наде. Где би нам био крај када бисмо имали моћ да покренемо наша осећања, да ослободимо нашу веру и да уздигнемо нашу наду? На сликама Владимира Величковића све је то присутно и ипак недодирљиво. Мој пријатељ у својим намерама поново покушава да покрене точак времена. Као да је то могуће. Није Владимир Величковић зауставио точак времена зато што је то хтео, точак времена има судбину

да стане кад год чује своје име. Зато је реч моћна, она учествује у заустављању времена.

Да приведем крају ово виђење ствари. Мој пријатељ је у своме спису покренуо једно могуће разумевање различитих облика измишљене стварности. Тај језик новог склопа, који се открива у овом спису, јесте говор два људска бића, која постоје на истом месту, у два различита времена. Једно је биће које влада радом руке и које је изникло снагом стваралачке воље, а друго је биће које нам преноси митску поруку, о ходу кроз време, из кога нема повратка. Само је једна слика света могла да одзвања једним језиком, у коме постоји осећање судбине, на другом месту би такав спој био нешто друго. Мој пријатељ, који лута пољима духа, пронашао је своју духовну судбину, из које, такође, нема повратка.

Зашто ја мислим да овај рукопис треба да буде објављен? Не, наравно, због Душка Матића, не ни због Владимира Величковића, не због Аристотела и Платона, не због Бретона, не због људских чула, не због истине и заблуда, већ зато што у залуталој вукојевини, у којој живи један народ, коме припада мој пријатељ и коме припада моја скромна душа, постоји једно струјање духа, у хаосу општег постојања. Она има неодољиву потребу да корача једним невероватним путем, који не иде ни горе ни доле, ни десно ни лево, над којим нема облака, над којим не сија сунце, јер су све то само тренутно животи нечега што ће нетрагом нестати, у једном времену које је пред нама. Цео тај пут мога пријатеља има смисао у самом путу, који је наша судбина. Судбина људи залуталих у један мали језик и у једну малу слику.

(17. април 2014. године)

Поводом једног младог писца и поводом једне литерарне појаве

Поштовани пријатељи,

Данас осећам потребу да напишем ових неколико речи, поводом једног младог писца и поводом једне литерарне појаве. Наиме, овај писац, Венислав Џидић, рођен 1974. године, у Мостару, припада оном кругу нове европске литературе која је, на измаку другог миленијума, изгубила и задње споне које су некада спајале људски живот, у нераскидиво јединство животног искуства и осећајности, којом се литература бави, у јединство политичких и идеолошких опредељења, са оним верским заносом којим се некада дичио средњи век, а чији су се трагови појављивали још и средином овога века. Онда се десило нешто што се не може лако објаснити. Распад и трулеж су освојили целу планету, језици који су били примитивни и неспособни да се изражавају страним метафорама освојили су све шупљине људског материјала, грлени гласови и речи које се међусобно не спајају, у нераскидиве и логичне целине, својим псећим карактером, привели су човечанство псећем начину живота. Пазолини је о томе снимео филм, а неколико деценија раније, Рембо је побегао у Етиопију. Климава уверења престала су то да буду, нико више није веровао ни у шта. Опет као некад, када су се повратници враћали са Запада, изговарајући ону реченицу којом је Ремарк завршио свој профетски роман *На Зайагу нишија ново*, из суманутих времена ратова и смрти, враћају се млади људи, изгубивши све што су поседовали.

Генерација младе литературе, у томе повратку гради своју нову артикулацију крика, тој генерацији припада и млади Венислав Џидић. Појава нове литературе почиње свој нови почетак у распаду речи, појмова и синтагми, на језику који је у стању да издржи резолутни распад на слокове, на гласове, на уздисај и на издисај, као на егзистенцију која претходи говору. Зато се у делу младог Џидића налазе речи које никада у свесном стању не изговара један људски мозак, а које се данас чују као одјечи његове присутности у овом великом граду, који је изложен свим ужасима новог светског поретка. Са речима се појављују редови гласова, проговара луталачка природа. Сада је Венислав Џидић у неком далеком сну, где сања један глупи живот, на чијем се језику не може разумети његово мумљање. Он је само медвед на једном великом градском тргу, где је иначе, из разлога заштите животиња, забрањено да медведи играју. Боже, ова литерарна појава издробљеног Венислава Џидића, вероватно, жуди да се врати у родни крај, да се баци у загрљај својој мајци.

(1997. године)

Ово моје писмо није обично писмо

Оно се заснива на дубоком уверењу да је читав свет око нас једно јединствено поље, које, стицајем чудних околности, не можемо једноставно сагледати. Као и увек, разлог се не налази у спољним околностима, него у нашем мозгу, који поседује једну необичну неспособност да може осетити само оно што је већ неумитно прошло. Цела наука се искључиво бави прошлим, подразумевајући употребу свих компликованих система анализе, било да припадају свету који има способност осећања или оном другом свету, коме се таква способност одриче. Ако бисмо покушали да видимо равну слику света који нас окружује и ако би наше поље имало јединствено простирање, преко земаљског пејсажа, преко камена, који изниче из равни земљине коре, ако бисмо као њен јединствени део видели дрвеће, које се устремљује према висинама, кожу животиња које се крећу по земљиној опни, ако бисмо могли као једно да видимо облаке, у својим променама и воде у токовима или у привидном миру, ако бисмо све то видели као једно поље, онда бисмо негде у дну видели и људску кожу, као њен саставни део. Изненађени, можда изненађени, видели бисмо да је све то састављено од минералне мешавине, из које, по неким пукотинама, избијају биолошке енергије, уклопљене у невероватан број различитих развлачења времена, од којих се само један мали број може назвати људским временом, док су остала времена спој неких других димензија, које тек можемо да наслутимо. Па, ипак, негде у дну наших страхова и нашег олаког прелажења преко неумитних катастрофа, које ће се десити

човечанству, постоји једна људска радозналост да се у том јединственом пољу изгледа света сагледа она треперава људска кожа, коју иначе у обичној људској историји називамо људским лицем. Наравно, људско лице није никада исто, али оно истовремено није никада ни дефинитивно различито. Зависи од нашег мозга када ћемо бити способни да га видимо, као исто или као различито. Његов минерални састав је идентичан, али на површини наше коже огледа се цела историја појединачних људских судбина, сво камење које су наши преци сусрели у својим лутањима, све биљке које су додиривали, чак и оне које су додиривали само погледом, затим све животиње које су ти исти преци сретали, у периодима дивљих животиња и у периодима питомих животиња. Затим све животињске длаке, претворене у заштитну људску кожу, дакле, све тканине и сва одећа, сва оруђа којима се човек служио у преобликовању света и сва оружја са којима су људи водили међусобне ратове, као трагична историја или као невероватни осећај лебдења у космичким просторствима, које су осетили сви људи последњег века. Мада су само неки и поједини имали тај невероватни сусрет са космичким хармонијама, у које смо потопљени. Не, нећу се усудити да кажем да се цела ова историја може сагледати на тој јединственој слици која нам се открива. Но, усуђујем се да кажем да се то можда може десити. Само је потребно да гледамо једним другим оком и да нам у томе помаже наш сопствени мозак. Свет се већ десио, ми га једино можемо видети. У једном великом временском заостатку. Он, дакле, тај свет, није више исти онакав какав нам се данас приказује. Сутра неће бити исти као што је данас. Међутим, то је наш једини свет. У његовом јединственом пољу можемо видети људску судбину наших живота.

Мој пријатељ Бранко Белић, човек са фотографским апаратом, цео свој живот је посветио да буде на трагу изгледа људског лица и његове коже, код оних људи који су у своме животу осетили националну судбину српског народа. На тим лицима се види оно дуговечно кретање, којим су наши преци усмерили своје кораке и да се наслутити један део наше судбине. Можда је данас тај историјски тренутак када се вечност може сажети у један бљесак, из кога се може прочитати све оно што нас очекује у будућности, уколико хаос уопште има будућност. Можда се из свега овога може видети дејство космичких хармонија и моралних хтења, која су тако опсесивно окупирали све наше претке и све наше савременике. Можда нико од нас који смо данас живи није у својим прстима осетио трептаје смрвљеног пролећног листа, којим се оглашава наша далека прамајка, која нас, кроз еоне, прати у нашим лудим и узалудним животима и која на сваки начин жели да отисне на нашој кожи израз своје мајчинске љубави. То зрење којим настаје људско биће, које изниче из мајчине утробе, истовремено је та јединствена слика, на којој можемо да видимо све оне промене које су се десиле и које се дешавају на нашем људском лицу, које је током протеклих деценија, кроз објектив свога фотографског апарата, сусретао Бранко Белић. Он је стицајима околности оставио, као сад, већ ванвременски траг једног заустављеног света, па самим тим, у својој заустављености, један нови људски свет, који је проистекао из живог света, у коме постоји наш живот, али у коме не може да постоји запис у нашем мозгу, који је запис једног већ умрлог света. Из тог света, можда, постоји пут којим се заустављено може вратити у живо. Но, тада ћемо изгубити у људским меморијама било који вид сећања. Само, једнога људског дана, у космосу не постоји дан, ови записи Бранка Белића, који су зауставили живот, биће по својствима

људског лица и људске коже, коју ћемо можда једнога људског дана, ипак, прочитати, биће једини путоказ о једном путу који смо прошли. Тада више ништа неће бити исто, минерали ће имати своју историју, биљке ће имати своје нове епохе, животиње ће имати своје нове еоне, нека друга Троја и нека друга Атлантида ући ће у људску судбину, наравно, насилно према нашем људском осећању, али потпуно ненамерно и потпуно незаинтересовано према нашим људским стрепњама. Уколико нам људска историја уопште тада буде потребна, она ће се моћи видети на овим записима о људском лицу и људској кожи, које је снимао са намером Бранко Белић, а које је случајно открила његова фотографска камера.

Нисам у стању да искажем било шта друго него захвалност онима који буду помогли да се ова необична књига о људском животу објави. Пре свега, њу су створили они који су снимили и видели овај пут, којим се ређе иде, Бранко Белић и Слободан Машић, затим су учествовале познате издавачке куће „Службени Гласник”, са уредником Слободаном Гавриловићем и „Клио”, са уредником Зораном Хамовићем. Свима би било велико задовољство да се и „Цептер” придружи овом духовном низу.

(Цептеру, 20. април 2011. године)

Батиница

Поштовани господине Батиница, данас имам велико задовољство да могу, овим скромним поклоном, да увеличам Ваш Светосавски шаховски турнир. Знам да постоје људи који сматрају шах игром која смирује људске страсти. Међутим, спадам у оне људе који у шаху виде човекову никада угашену потребу за борбом, до коначног уништења свога противника. Дакле, овај мој поклон је поклон оним људима који у шаху покрећу своје фигуре док њихов црни краљ не буде сатеран на оно задње поље, на коме ће бити нападнут да се не може одбранити. Наш народ је мали народ, наши пешаци су побегли у заробљеништво, наши официри су постали професионални војници и продали су своја дијагонална умећа противничком краљу, који их је боље платио, наше коње смо, од глади, сами појели, артиљерија је престала да бљује ватру, по хоризонталним и вертикалним пољима, значи да се истрошила. Краљица нас је издала, ми више немамо пешака, да би смо на задњем реду обновили њену моћ, дакле, нашем краљевству остао је само краљ, који хита, својим старачким и изнемоглим кораком, по пустој табли нашег Косова. Дакле, шта нам је једино остало: да верујемо да ће наш противник одједном онемоћати, услед срчане капи или можданог шлога. Наш црни краљ стоји на своје последњем пољу, у своје последњем боју, чека тај судбоности удар, који ће срушити сваки смисао у игри белог краља, који заступа игру новог светског поретка. Цео један народ посматра ову игру и гледа како падају очни капци на лицу власника белог краља, како се криве његова уста, како

се грчи његово тело и цео црни народ зна да је Бог, ипак, на крају био на његовој страни. То је онда када је свака игра била изгубљена. Дакле, овај мој поклон је поклон црном народу, који верује у свога црног краља, који бије битку за његову част и за његов образ. Ако још било ко разуме значење ових речи.

(Душану Батиници, Земун, 24. јануар 2005. године)

Увод у једно читање

Постоји несумњива веза између онога што чини наш свакодневни живот и онога што је историја. Постоје они који сматрају да је прво постојао живот, а да се историја појавила изненада, када су сазрели услови за њену појаву. Они мисле да није све у животу историја, те да се неком врстом вредновања историја издваја из свакодневног живота, као неки облик живота од већег значаја за наше колективно постојање. Наравно, постоје и они који сматрају да постоји први дан у људском животу и да све оно што се десило у првом дану јесте прво постојање, па је самим тим од незаобилазног историјског значаја. Сем првог дана, постоји и прва слика људског живота, која је ушла у људско сећање преко појединачних људских глава и која је, са временом, постала заједничко добро читавог човечанства. Затим, постоји реч, која је у том нашем мозгу отворила питање временске и просторне димензије наших живота. Међутим, нису све речи једнаке, нити су сва времена иста, нити су сви погледи на људски свет слични. Постоје људи који живе на брду и они који живе у мочварним пределима, затим постоје они који су одрастали на огромним масама водених пространстава, који су били загледани у птице, у дивље животиње, а постоје и они који са уздигнутим рукама, окренутим према сунцу, као велики храстови, пружају своје руке ка претећим висинама и дозвољавају да им се прсти разгранавују, из олисталих шака. Онда када су прошли еони времена, из једног грла, на било ком месту наше планете, појединачни човек, из разлога који се не може лако објаснити,

проговара једну људску историју, у којој препознајемо животе својих предака и у којима препознајемо оно узнемирено ударање наших људских срца, пред изненадном појавом историјских токова времена и просторног омеђења, који је својствен нашој људској судбини. Постоји више људских заједница које имају ту изненадну судбину да могу у једном говору, у једном току мисли, у једном склопу свих сећања, оних наших, појединачних, као и оних колективних, да препознају бескрајну нит историје, која нам долази у походе и која нас опомиње да постоји нешто што је ред ствари, који нам је дат и према коме се морамо равнати. Они који су идиоти међу нама мисле да је то живот кога су измислили случајни и споредни људи, који нам обећавају све оно што се не може никоме обећати, јер наши животи нису нешто од данас и нису нешто што ће се завршити са сутрашњим даном. Они који живе у том свету, у коме се живот завршава у једном вечерњем сутону, нису достојни тог чудноватног догађаја у коме постоји наш живот, о коме можемо мислити као једина мислећа материја, која се љуља и лебди у космичким дубинама и пространствима. Но, изгубљени у речима и заборављајући било који облик захвалности за чудо које нам је даровано, они који виде само оно тренутно нису део људске историје, већ само један промашај, који је иначе својствен свему што постоји само по себи, без икаквог циља. Да ли историја има циљ, није питање на које се може одговорити било, како сем сопственим одговором сваког појединачног људског бића. Одговор има свог значаја само за то исто појединачно људско биће, у оном делу времена у коме постоји, у коме удише ваздух наше плаве планете, у коме се дружи са биљкама и животињама, са ветровима и камењем, које нам даје чврстину нашег усправљања и снагу да пуштамо урлике нашег живота.

Не, ја не спадам у оне који виде даље од својих испружених руку, видим сунце како ме додирује, ако су моје руке испружене у његовом правцу, мислим да је његова топлота управо она коју осећам на својој кожи и да је његова светлост онолико снажна колико продире кроз моје спуштене капке, када је цело моје тело окренуто ка њему, а моји су капци нежни и танки, без помоћи неке добронамерне и више силе не би могли да задрже тај топли удар на моју главу. Кажу да понекад разговарам са Сунцем и ја верујем да је то тачно, јер зашто би неко говорио да је то тачно, ако то не би било тачно. Када сам, пре неколико десетина година, чуо глас Николе Брадашевића, из прекодринских српских земаља, нисам очекивао да ћу га препознати када ми се буде јавио у наше данашње време. Знао сам да то мора бити човек који послушкује историју. Наиме, верујем да сваки прави човек послушкује историју и онда сам очекивао да се тај глас историје појави у моме животу. Не, није ме изненадио тај срчани глас, у коме сам препознао читав низ гласова, којима у овом моме обраћању нећу придати никакав други значај до тај да је Никола Брадашевић човек чија је судбина одређена и да он очекује да му се деси. Никаква погодба није могућа са Николом Брадашевићем, јер он није спреман ни на какву погодбу. Његов ће живот, можда, проћи у миру, јер ће га судбина, можда, мимоићи, али, можда, негде на крају уобичајеног људског живота, доћи ће гласник са само једном поруком. Можда ће успети да се опрости од жене, уколико жену уопште има, можда ће погледати у правцу удаљене деце, која се играју у травнатој кожи наше планете, уколико уопште има деце, а онда ће, кораком којим се крећу одлучни људи, кренути путем једне од судбина коју је описао у својој *Српској историјској поеми*. То, у ствари, није поема, она не говори нити о прошлости, нити о историји, у овој поеми

Никола Брадашевић је дао свој сопствени завет, на шта је све спреман, ако гласник његовог народа буде стигао једнога дана у његов мали и случајни живот, који се могао завршити као што је и почео, кретањем из ничега у ништа, али који ће можда, ако гласник буде стигао, кренути једним од путева који је историја већ насликала, у сећањима сваког појединачног човека мога народа. Осим, наравно, код оних који су одрасли на пустарама, преко којих не дувају ветрови, где нема камена под нашим ногама, где не расте големи храст, наш рођак из давнина, где вепрови не језде жировитим шумама и где се њихов живот не умножава, као што се то дешава код оних људи мога народа који очекују гласника.

Желим да се Николи Брадашевићу све деси што је он у своме обраћању своме народу обећао, можда ће његове муке бити страшне и бескрајне, али ја знам, када ми се, у следећих педесет година, буде јавио преко телефона, или на неки други начин, јер изненађења у нашим животима су све чешћа и све чудноватија, да његов глас неће имати никакав други призив, него призив човека који је испунио свој завет.

(25. април 2011. године)

Ово моје писмо упућено је моме другу из младости

Ово моје писмо упућено је моме другу из младости, са великим закашњењем. Оно не припада овом времену, које се уплиће у наше седе косе и у наша тела, која се лагано смањују, оно истовремено покушава да, на једном дугом путу, повеже дане, воде, небеса, птице, дрвеће, псе, да повеже неке, у времену изгубљене и мимоишле, људе, који нас, понекад, гледају са неба. Гледају наше издужене сенке, у вечерима наших живота, када се наше сунце спушта над огледалима река, када постајемо свесни да долази време када ћемо почети да пакујемо своје путничке торбе, са сновима које нисмо никада досањали, када ћемо кренути небеским стазама, стрмим, пут небеског свода, где ће нам душе наћи своје стално пребивалиште. Ово моје писмо, које ће стићи у руке мога друга, написано је у једној тихој ноћи, када сам, опредељен да ми је дошло време да променим свет, стајао нагнут над својим животом, чуо ударање птичијих крила или можда крила анђела, чуо кораке оних који су већ кренули и који су се већ уносили пут неба, чуо сам глас мога друга, који изговара речи опроштаја. Не, није он опраштао било коме његове грехе, био је то говор човека који се, пред путовање, опрашта од кривудавих улица, од миришљавих процветалих липа, од познатих паса, од старих трамваја, који се спуштају широким булеваром, од једне младости, која је одједном долутала из далеких деценија и која се спустила на остарела плећа, већ полупрозорних људских бића, која су изашла из фотографија наших некадашњих школских успомена. Ти остарели људи већ су ходали неколико педаља изнад земље,

иза њих су ишле њихове жене, иза њих су скакутала њихова деца, затим су ишле кокошке, предвођене петловима, понека коза, уколико је није уништио терор модерног доба, штајерски коњи, који вуку велика кола, са свим успоменама наше младости, да би се на крају, из мрака, појавио и мој друг, са свиралом у рукама и са гласом који је говорио речи које је сакупљао по прашњавим улицама, између Булевара и Каленићеве пијаце, између Храма светог Саве и речних обала. Кажу да су то речи једног дубоког осећања и љубави према животу, у чију смо се реку улили у овом времену, које нам је за живот дато, али река у коју смо се улили јесте река из искона, њене воде нису обичне воде, које се као киша спуштају са неба. То је вода која памти у људским главама протицање хиљада година, памти читав низ људских бића, чији смо потомци, памти почетак и наслућује крај, то је вода која дрхти на нашим длановима, као запис о нашим судбинама, која се појављује увек када нам се живот отима, то је она вода која нас је крстила, када смо некада давно улазили у воде тек покренутих река, које су се покренуле да бисмо могли да будемо крштени. То је вода којом је пловио огроман брод, кога је, по Божијој вољи, начинио један човек, натоварена са целим животом и са намером да се живот настави када брод буде пристао. Знам, на томе броду је био мој друг из младости, ја то видим из његовог ока и чујем то у речима које ми вечерас одзвањају у моме уху. Видим, у овом мраку који ме окружује, како је мој друг у нашим животима препознао онај некада давно створени свет, његову судбину, а слушах његове речи, узбуђен, у мислима облачим своју одећу, отварам прозоре свога стана, слушах узнемирани глас своје жене, која ме пита куда сам кренуо, гледам низ висине другога спрата и хитам погледом до угла моје улице, видим једну велику колону људи из моје младости, која се успиње ка

небу, према небеској капији. Видим свог друга, који на свирали и својим гласом постиже небеску хармонију, покушавам да, у његовим речима, видим оно што ми се у животу и времену изгубило, покушавам да дозовем оне које сам препознао, нико се не осврће, ни сам не чујем глас из сопственог тела.

(Владимиру Марковићу, 3. март 2009. године)

Господин Роберт Вилсон допутовао је ове јесени у Београд

Господин Роберт Вилсон допутовао је ове јесени у Београд, вероватно, авионом. Покушавам да замислим како је то путовање изгледало. Господин Роберт Вилсон је необичан човек и његов боравак у авиону мора, такође, да је био необичан. Но, авион није необично превозно средство за човека какав је Роберт Вилсон. Наиме, Роберт Вилсон је човек који је опсеђен серијалним карактером модерног доба. Његово естетско осећање подразумева да лепота може само постојати у великом броју истоветних јединица. Серија је нешто без чега Роберт Вилсон не може замислити лепоту. Авион спада у оне модерне производе који се једино производе у серијама. Дакле, сасвим је природно да је господин Вилсон стигао у Београд авионом. Међутим, све оно што се догађало у авиону било је свакако исто толико занимљиво као што је занимљива историја авијатике. Мислим све ово седећи на седишту 137 Битеф театра (опет серија) и гледам у правцу катедре, која је постављена да са ње Роберт Вилсон говори о свом позоришту. Знам, Савета ми је сведок, да ће Роберт Вилсон говорити о историји човечанства, јер цело његово дело је једно ново тумачење историје. Историја као серија. За трен, на сцену излази Јован Ђирилов, изговара две реченице, како је издржао да каже две реченице? Онда долази пауза. Излази Роберт Вилсон. Без кравате. Бела кошуља. Прстен на домалом прсту леве руке. Обрве које се још нису ресцветале. Онда започиње представа. Он говори само о серији. Гледам његове очи и видим у њима

оне безброје прозорских стакала на вертикалним нивовима облакодерских вештачких биљака, које су израсле на Менхетну, дуж обала Хадсона, видим серије малих очица, које се стапају у велики екран једног новог живог организма и знам да он, господин Роберт Вилсон, када затвори своје очи, види своју цртаћу таблу, за којом је, на студијама архитектуре, исцртавао серије истога. Тај пут његовог мишљења је временом постајао, од маргиналног, онај магистрални, којим се креће његово људско биће. Гледам ове вечери то људско биће, које ту пред мојим очима игра свој ритуал серије, а сећам се свих серија које сам већ раније видео на његовим представама, овде у Београду, сећам се онога воза који нас је неповратно и дуго напуштао, бескрајно, понављајући исти звук, исти покрет, исто. Знам да господин Роберт Вилсон јесте једна несрећна људска јединка, која у свим тим понављањима види само ону људску неспособност да постигне савршенство истога, знам да он увек види ону малу разлику која је довољна да га учини несрећним, јер у тој разлици види људско несавршенство. Очекујем да ће се господин Роберт Вилсон позвати на источњачка искуства јапанског традиционалног позоришта, у коме не постоје те несавршености, никада појединачно и никада непоновљиво, то је онај траг за којим корача имагинација господина Роберта Вилсона. Висина руке увек до истог удаљења од земаљског тла, висина главе увек на истом удаљењу од небеског свода, Боже, замишљам колико муке има господин Роберт Вилсон, када мора да замишља да је небески свод само метафора и да се од те непостојеће метафоре ништа не може одмерити. Верујем да у ту глупост да је небески свод метафора господин Роберт Вилсон уопште не верује, како у ту глупост може веровати човек који је на својој цртаћој табли исцртавао организацију света, која је бујала у његовој

глави? Мислим када ће та слика света коначно бити приказана ове вечери у Битеф театру и господин Вилсон узима нешто што оставља црвени траг, вероватно, док хитрим покретима руке извлачи основне питагорејске теме, у његовој глави одзвања једна, само њему знана, организација света, један прапочетак серије, низ, само почетни низ. У његовој руци нема никакве недоумице, ни у том тренутку, када смо тако близу једног почетка. Мислим, сада ће говорити о речима или можда само о оној једној речи која је била на почетку. Тада почиње прича о разбијеном стаклу на витражима једне мале, можда, сеоске, цркве, о једном детету које је било у стању да изговара саму ту прареч. Међутим, како је то изговарао господин Роберт Вилсон, тако је могао само да говори Заратустра, ако је веровати Ничеу. Знам и он је нама веровао када је покушао све то да нам каже, у тих неколико сати, који су се тако неумитно намотавали у време које је прошло, а који су се исто тако неумитно одмотавали у времену које је истицало. Онда сам рекао у себи: „а сада ће се говорити о страховима, надама и стрепњи”.

Господин Роберт Вилсон је на крају говорио о сновима. Наиме, постоји само једно поље на коме људско биће може да оствари своју праву природу, то поље је сан, а постоји само једно место у коме се тај сан може десити, то место је позориште. Тада, усправан, за проповедаоницом, у шта се претворила једна склепана катедра на сцени Битеф театра, са главом подигнутом и окренутом према протоку времена, са рукама чврсто ослоњеним на рубове тамно сивог паралелопипеда, опет једна Питагорејска форма, са надом окренутом према истоку, са бићем изниклим из запада, господин Роберт Вилсон је изговорио реч сан, а ја сам био свестан да он Види оно што изговара. Пред нама је стајао човек који је имао способност да види Сан. Човек Роберт Вилсон.

Изгледа да је суштина у говору

Изгледа да је суштина у говору. Неко је створио инструмент, дугачку цев, распоредио је жице које су биле способне да вибрирају, а затим је било потребно измислити струјање флуида. Остало је требало препустити времену. Милионима година. Тај процес још увек траје, у животима биљака и камена. Човек је био, на неки начин, бржи на истом путу којим се креће цела материја. Да ли та брзина значи било шта друго него, можда, неку врсту узлета или пада, зависи од положаја главе која то посматра. Небо које је над нама за неко постојање је нешто испод, упуштено. Бића, тај виши облик координације, слепо хрле своме крају. Протезање, спона која нас спаја са оним постојањима која немају ни прошлост, ни будућност, јесте изум у коме смо могли да сместимо историју. Историја је сан и нешто што више не постоји. Питање које данас постављамо јесте да ли је она уопште постојала? Постоје неки међу нама који тврде да она није никада постојала. У својим заблудама, они покушавају да нам кажу да је наступило време у коме ће историја бити укинута. Време људи без историје. Све што се морало променити јесте промењено. Истина и правда су успостављене као планетарна судбина, појединци више и не постоје, постоји једна моћ, која је у правим рукама, постоји једна воља, која је у правим рукама, а постоји и један начин живота, који је прави и који се више неће моћи мењати. Све остало су само мала померања, нешто као дрхтај коже изложене наглим променама. Но, промена више неће бити, облици флаша су већ измишљени, етикете винских напитака су већ

направљење, виноград је омеђена, лоза је засађена, болести лозе су откривене, хемијски препарати су употребљени, чаше су напуњене, здравице су написане, гости су пристигли, враг је однео шалу, неће бити никаквих изненађења, само можда, на једном острву, горе две високе зграде, а из њих искачу људи, покушавајући да на брзину науче да лете. Наравно, без успеха.

Ми смо једна мала група случајно одабраних људи. Спаја нас нешто што се не налази тако често у нашем времену. То нешто јесте способност говора. То није она способност која је заснована само на звуку који истиче из наших устију, то је нешто много више, то је истовремено и слика која истиче из наших очију. Ми смо они који имају не само способност да упијају слике, у црне дубине својих зеница, него имамо способност да из тих истих зеница истачемо слике једнога света, који је настао у ковитлацима тамних понора наших мисли и наше лобање. Говор који ми емитујемо јесте онај говор који се не може тако лако препознати. То није говор једне силе, то није говор једне моћи, то није говор укинute историје, већ је то говор кога ће једнога дана разумети биљке и камење. То морамо знати, доћиће и тај дан када ће биљке и камење сазрети у своме ходу ка говору и када ће разумети овај наш говор. Тада ће они, биљке и камење, доносити суд о нашем постојању и ми ћемо тада за њих бити само историја, искључиво историја. Као што нама, данас, камен изгледа готово непромењив, ми ћемо њима изгледати, са нашим брзим променама, као нешто што вечно траје исто. Историја, људско разумевање времена, биће им нешто неразумљиво.

Гледам вас како стојите око мене, гледам ваше руке, чујем жамор ваших гласова, гледам ваша незграпна тела и посматрам њихове кретње. Знам да сте изложени ударима силе и воље, моћи која је чврсто усађена у руке узурпатора и

олигарха, лажне речи представљају правду и истину, знам, док вас посматрам, да сте у јазбинама свога духа организовали побуну, да рушите све склопове слика и речи, који би тако желеле да трајно постоје. Чујем како се ломе стаклене боце, како се савијају и кидају лимене кутије напуњене људским месом, видим како се, ипак, уз вашу помоћ, рађа један измењени свет човечанства, како настају нове слике и како људски дух слободно плови флуидима нове слике света. Ко зна, можда свет уопште више и не постоји. Можда постоји само оно што сте ви у својој завери замислили. Као сан.

(Предговор за годишњу изложбу Art Directors Club-a,
15. фебруар 2004. године)

Кажу да на обалама Атлантика

Кажу да на обалама Атлантика можемо посматрати како се велика водена маса, по некој космичкој намери, ваља према нама или како нас напушта, одлазећи према плавим даљинама. Над нама је небо, опет из неког разлога плаво, не знам како други људи, али ја сам осећао како земља под мојим ногама подрхтава и како се осипа низ неке стрмине, које се, можда, могу сматрати другим светом. Не, никада нисам ни са ким разговарао о том осећању неизвесности и наговештају велике пропасти, до које мора доћи једнога дана. Збрајајући све оно што ми се у животу десило, постао сам свестан да је мој свет једино мој и да не може припадати никада неком другом људском бићу, без обзира колико је оно слично мени и без обзира колико се наша узајамна блискост може сматрати нечим што личи на лик у огледалу. Баш тај лик у огледалу јесте оно што је толико различито у односу на извор прве представе, да се никако не може говорити о истоветности, да не кажем сличности, а затим су ту наша мимоилажења у времену. То никада није исто време у нашим животима, то је милијарда различитих времена, која нам треба само из разлога валидности чековних картица и каматних стопа на имовину богатог света, а за нас сиромашне је то потпуно свеједно. Наша имовина је толико мизерна да се ни на који начин не може говорити о некој битној промени, кажу, да се вратимо почетној теми, да се у лету птице никада не понови исти покрет крила, никада интезитет удара крила у замаху није идентичан са оним који му је претходио и никада се не може препознати да је део неког себи сличног

трајања. Распоред пера је у сталним променама, снага крилних мишића, удар ветра, нешто што допире споља, гласови и крици, кликтаји и крештање, клепет кљуна, све то је увек различито, смувано у неком ковитлацу и непоновљиво, а ако би требало пронаћи неку стилску фигуру која би све то изражавала онда би реч хаос можда била најближа, а истовремено и најдаља за било какво разумевање. Реч метафора би можда означавала једно преносно значење, нешто што се налази између мога и твога живота, уколико се ради о два различита живота, а онда имајући снаге, али немајући разлога, да се упустим у даља понирања, могу једино рећи да ја и ти не живимо у подударном времену и нисмо на истом месту. Над нама није исто небо, под нама није исто подрхтавање камених и песковитих наслага, није исто велико подземно море и није иста усијана лава, која се преваљује преко планинских купа, шупљих, кроз које овај мој свет има додира са подземним светом и кроз које се одвијају планетарне свађе, које ми, људска бића, не разумемо на нашим крештавим људским говорима. Слепи међу нама нису у стању да виде то пламено море, које се у своме бесу прелива преко стрмих падина ватрених чирева ове луде планете, која је наша судбина и од чије смо материје и сами саграђени, у неким давним временима, када је свет настајао, можда у трену или можда у дуготрајној муци, што је само питање мере. Можда није у питању само мера, можда је стварно у питању немогућност да се два људска бића уопште нађу на једном месту и у једном свету. Постоје они који нас уверавају да је цео свет једно, непрекидно и чврсто повезано у исто, они су мишљења да се морамо променити, да се морамо, као да је у питању исто разумевање истог, повиновати оној моћи која се изражава њиховим банковним рачунима, отменим, али и хировитим променама нашег

постојања. У почетку су говорили да је довољно да се сложимо са демократским процесима доношења организационих одлука, али онда се испоставило да то није довољно и да се захтеви постављају увек на нови начин, са истим смислом. Наравно, све је започело са естетиком, били су у почетку незадовољни са нашим естетским уверењима, нису им била довољно модерна, нису припадала духу новог светског поретка, били смо изопштени из победоносног хода новог доба, које је за свој циљ имало успостављање нове империје над целим човечанством: „Само напред”, говорили су они, окренути према будућности, која нам је једном заувек дата, да нам буде на дохват руке, увек на дохват руке...

Можда је превара била направљена у радионицама душа, у које смо пали, срљајући напред, јер тада су нам рекли, а били смо у модрицама и убојима, да је цео свет једно и да је тиме остварен један далеки сан, о томе да смо сви ми, људи, у ствари браћа. Све је изгледало као да је управо тако, одећа је била иста, обућа је била иста, авионске карте су биле исте, храна као да је личила на исто, једнако право гласа, сећање на сиромаштво, мобилни телефони, путовања, Кариби, школе са познатим именима, виртуелна стварност на екранима, књиге, наравно, књиге су биле исте, болести су такође биле исте, осмеси са вештачким зубима, речи које су допирале из света тривијалности су биле исте, можда је једино од истог одударала боја коже, али и на ту различитост навикавалисмо се на исти начин, било нам је свеједно, дакле исто, Coca Cola, Seven Up, Pepsi Cola, Sinalco, све исто пријатно слатко. Затим су ту извештаји са ослобођених територија, где наши храбри момци управо утерују неке изгубљене људе у исто, у демократију, убијајући жене и децу, у име тога истог и јединог, на које се морамо привићи. Можда је превара била направљена у радионицама које су, у првој половини

прошлого века, производеле средства за убијање непријатељских људских тела, која су се изненада појавила широм целе планете. Није било ниједног континента, можда, изузимајући онај смешни континент где ни животиње не ходају нормално, него скакућу и називају се кенгури, дакле, није било ниједног континента без непријатељских људских тела, која је требало, на сваки начин, уништити, у име тога да су сви људи једнаки и да им, као таквим, припада само једно право, да расту, да се размножавају, да служе истом и на исти начин, а средство да се то оствари назива се демократија, владавина већине. Тако је настало уверење да је модел већине једини исправни модел и да је култура узораног поља, на коме расту генетски модификоване биљке, исте висине, исте боје, истих плодова, под истим сунцем, једнако храњена, модел према коме морају да се усаглашавају сви други облици постојања, дакле, стихови који извиру из људске душе, које изговара само један језик, који се већ назире у људској историји и којим је говорио само један острвски и банкарски народ. Дакле, том свету морају припадати све слике света, без обзира из кога поднебља потичу и које су га очи прве угледале. Пред нама настаје свет инсталација, који је изникао из модерног доба, које је доба истог, мада, морам признати да не видим никаквог разлога да сви фрижидери на свету личе један на други, без обзира што се човечанство, поред других разлика, разликује и по величини, као што не видим неку претерану потребу да се ове године сличност између људи лагано приближава потпуној истоветности, нарочито у свету неважних ствари. Овај вапај који вам упућујем данас јесте вапај човека који је уверен да смо различити и да се наше разлике морају поштовати. Ми не живимо на исти начин, ми не живимо у истом свету и ми не живимо у истом времену, зато се наше понашање мора разликовати, хтели ми то или

не, те зато су данас ратови једино средство којим се успостаља јединство света. Један други пут је једино могући пут којим ће човечанство одбранили свој опстанак, то је развијање свести да нисмо у истом времену, да из тога проистиче нова организација људског друштва, које мора развијати паралелне институције, које ће испуњавати сврху због којих постоје. Наравно, треба да се изврши едукација толеранције, као јединог залога људског опстанка. Компаније које су изашле из својих резервата и које су покушале да освоје целу планету морају да се врате у своје резервате, историја коју су покушале да напишу, уместо империја које су пропале у деветнаестом веку, а коју су, под видом демократије, уводиле током двадесетог века, мора да устукне пред новим светом. Он ће се састојати из паралелних светова, али не више сепаратно постављених на појединим деловима планете, него истовремено присутних на сваком месту и у сваком времену наших живота и наше планете. У новом свету ће културе живети на истом месту и у истој људској души, а тада ће питање да ли је неки облик уметности, да ли је неки облик културе, прецењен или потцењен, бити излишно питање, на које се неће моћи добити одговор, јер нико такав одговор неће нити тражити, нити очекивати. То време је започело и милијарде људских бића покушавају да живе у томе времену, времену паралелних времена и истоветних простора, само још једно прошло ужасно време, када су моћ и осионост покретале тачкове историје, покушава да продужи живот једне већ мртве телесине, која се распада и која својим смрадом опомиње да од разума и осећања свих људи зависи какав ће бити живот сваког појединог људског бића...

(5. децембар 2004. године)

Могу ли бродови да плове небом?

Могу! У стриповима и у поезији, када се између небеских хриди, около којих се бесно пене небеске струје и окупљају небески народи птица, летећих риба и људи којима су израсла крила, у ковитлацима непрегледних јата, са звуковима лепета крила и лелујавим пропадањима лаких пера, са ниским сунцима, која се и сама јате на небеским хоризонтима, па усмереним небеским струјама и грандиозним небеским рекама, утичу у велике бескраје, из којих нема могућности повратка, као што се блиске речи, по некој скривеној логици, међусобно лако налазе и спајају у милозвучне низове. Тако исто, у једном току плавих небеса, једна ситна жена, мека, одуховљена и названа именом Ирена, одмахује рукама и вештим увијањем тела ниже словенске речи у мелодије небеских хармонија. Гледам је како хода по небеским сводовима, на сликама плавих византијских небеса, по православним небима умилних рајских птица. Оне, са својим раширеним, пауновим реповима, обитавају на тешким крвавим крововима моравских кућа, покривеним тешким цреповима, које су наши преци донели из својих сећања на вавилонске градове, из блатњавих дворечја, на таблицама првога писма, из глине начињених, са храстовима који су се разгранали над плодним пољима и у дослуху са дивљим свињама и помахниталим медведима, са огромним вуковима, што се спуштају са небеса и високих планина, да подсети народе који живе око моравских река да свака дивљачност може бити још већа и још опорија, да свака крв може бити још кривија. То се да видети у крвавим заласцима сунца,

koji su svakodnevna pojava, kako na nebu, tako i na zemlji, među ovim ljudima, među ovim biljem, među ovim životinjama i među ovim i ovoликим камењем, na коме postoјimo. Jedna sitna žena iz svoje duše pokreće one skrivene vibracije koje nam, kao blagi dodir nebeske ruke, u naše osećanje сопственог тела доводи оно осећање јединствености које нас, као људе, може, понекада, обузимати да нам се сузе појаве у очима, као кристали осећања и болног уздаха. Из тих вибрација настају низови речи неких скривених значења, неког отварајућег механизма, кораци, настају кораци у којима можемо да препознамо оно кретање песника и поезије, као остварење једног закона неbeske механике, по коме се крећу небеска тела, изгубљене комете, мали планетоиди, млечне стазе, црне рупе, у коме можемо да препознамо једну велику истину, са којом не можемо да се сусретнемо у овом овоземаљском свету, заснованом на лажима, глупостима, преварама и законима који се не могу подвести под речи богова. Истина је да цео овај свет, коме припадају сви људи, ипак, није једно, јер постоје два света, свет неба и свет мрачне рупе. На небеском свету владају светлост и светлосна преламања, а у свету мрачне рупе владају научне истине, логични системи и здрави разум. Ако би човек данас морао да се определи између једног и другог света, ако би као песник морао да се усправи, као појединац, онда би човек кренуо са малом, ситном Иреном, у неbeske продавнице и рекао да би желео да у своме детињству игра игру бродова који плове небом, ако у небеским продавницама таквих бродова има!

(Лудус, Феликс Пашић, 12. октобар 1996. године)

Бели град на глави бика

Постоје она чудна места на човековој планети ка којима хитају појединци, породице, ка којима се упућују племена и сродници, ка којима срљају читави народи, она чудна места обележена наборима планетарне коре и сменама минералних талоба, она чудовишна места, до којих су некада, у легендама, долетала јата змајева, до којих су пловили бродови и људи који су били почетак историје, дуж река које су запљускивале обале тих мистерија географије и поред којих су пловила златна руна. Постоје таква места ка којима хитају сви обележени међу људима, покренути разлозима који остају крајње загонетни, о којима би, можда, понешто могли рећи само континенти или океани, покренути из својих летаргичних мировања речима које нису обични гласови, већ, протегнути кроз хиљаде и милионе година њиховог непромењеног постојања, више личе на дуги отегнути хук, него на гласове који могу да допру до људског уха, а кроз њега до људске мисли. Кроз људску мисао да допру до људске душе, на таквим местима и помешаним временима, изникли сами од себе, стижу гласници као појединци, натоварени уштављеним кожама, на којима се налазе исписане порукe мудраца, краљева и пророка, стижу колоне људи ниског и здепстог тела, са квржавим главама и дугим великим рукама, вичним разним занатима, стижу кораком уморним од вишевековног кретања, спуштајући се низ падине којима је Азија кренула Европи у походе и које се, као поносно чело Балкана, уздижу над обалама Саве и Дунава. Стижу и са друге стране, покренути из хладноћа Севера и Балтика, са

ковачким знањима оних који су се спустили до паклених дубина земље Титана, где су открили тајне Алхемије, тајне биљног корења и подземних плодова, лековита својства топлих подземних река и извора. Стижу кораком вечних путника, увек ходајући Великим Булеваром, који се протеже од стена Великог Гребена, ка дубинама и даљинама Азијских црних рупа. То је онај тајанствени правац, који их све покреће да управо на њему направе онај судбински најважнији последњи корак, којим се једно Велико Кретање претвара у човеков трајни починак, не, нису они дошли да би се њихове кости смириле, после векова кретања њихових предака, нити су дошли у некој намери да им се крв смири, да им се кожа опусти, да им се очи угасе, не, нису они дошли ни са једном другом намером већ да дуж тог Великог Булевара свакога дана посматрају дневни ход сунчевих сенки и излазак Великог Месечевог круга, распоређени по људским стаништима, која су се протезала са његове обе стране, као две стране света, као два континента, у судару помахниталих таласа, као Азија и Европа, које се хватају око појаса, у борби за примат у вечитом ратовању, чији нам звуци допиру из најстаријих легенди.

Када дневна светлост почиње да се гаси и када тамне сенке птица почињу да слећу на високе платане, када њихов жамор почиње да се смирује, гачци или вроне или можда нека друга летећа бића окрећу своје очи у правцу подужне осе Великог Булевара, очекујући да се у хармонији кретања планета појави Велики Месечев круг, као знамење тајних порука, које нам планете, у своме промишљеном кретању, шаљу, опомињући нас да нешто нисмо учинили што нам је некада давно дато у залог, а што смо, као ветропирасто човечанство, заборавили. У очима гачаца или врана израња Велики Месечев круг, огроман, а својим ликом покрива целу

ширину Булеvara, израња исто онако како је некада из морске пене, морских таласа, израњало огромно тело бика, са роговима који су се завршавали са великим златним куглама, низ које су клизили остаци морских трава и тела ситних морских риба. Израњало је кроз светлост мудрости, која је одабранима довољна да све виде, што се може видети у хаосу живота коме припадамо. Омађијани тим изроном, послушкујемо ми, птице, нека непозната летећа бића и неки залутали инсекти, затечени у аури нове светлости. Очекујемо да нам се очи испуне тим кругом и да, занети, доживимо откровење. Иза спуштених завеса, у малим својим кућама, одакле су се спуштали до самог средишта земље, долутали појединци, сведоци разних чуда, долутале породице, у својим тајним мисијама, изгубљена племена, у својим вечитим лутањима, последњи остаци неких заборављених народа, чија се имена са страхом изговарају, послушкују хујање времена и очекују да се Месечев круг прошири на круг Целог неба и да све опет, као некад, постане само једна реч, звучна и довољна да у своме значењу и звуку сажме искуство Богова и људи, дефинитивно и једном заувек. Но, тада, када је тај знак требао да овлада сумрачним небом, кретање Месечевог круга почиње да се из раста преобраћа у смањивање, небеска механика, из неког непознатог разлога, решила је да промени ток ствари и игра, која се почиње приближавати своме свакодневном завршетку, укида у људској стрепњи онај крешендо који је већ постајао неподношљив. У ваздуху би се тада осетио онај уздах олакшања, птице би опустиле своја крила, кљунови би направили свој последњи дневни клепет и за тај дан утихнули заувек, људи би спустили своје очне капке и шум тог спуштања би личио на благу кишу, која би само исписала своју молитву на танком прашњавом слоју, којим је био покривен цео Булевар. Ветрови, који би се појавили,

носили би опало лишће, ако је било време опадања, а својим налетима покушавали би да развале подупрта врата. Димови, који би извирали из широких димњака, спуштали би се према земљи, изражавајући своју скривену жељу да се у земљу врате, само би једно мало дете, румене коже, са леђима обраслим дугом црном длаком, са широко отвореним очима, свесно своје мисије, испуштало из својих напетих плућа звукове срџбе и беса, дозивајући јахаче са великим црним косама, да се спусте са Алпа и да начине предсказани Danse Macabre.

Постоји једно предање у које је тешко поверовати, оно говори о томе како градови расту. Наиме, по том предању, људи би дању градили градове, а моћне силе би их ноћу разграђивале. Кад затворим очи видим једну другу слику, из утробе земље извире камење, то се отворило тело земље, које порађа своју децу, ломе се оштри бридови камених квадара и чује се глас оштар, који изазива језу. Можда то није глас, можда је то звук којим се земља оглашава, нити људи граде градове, њихов је век тако кратак, према вечности градова, њихова воља је тако скромна, према тежинама градова, њихова смрт је само тренутак, према вечности којом умиру градови. Да ли је смрт градова аналогна смрти људских бића? Један од великих генија међу људима, човек који је живео недалеко од нас, у једном граду у коме су наши преци подигли своје храмове и своје убоге домове, који је обрађивао мали комад земље и хранио се плодовима које му је земља узвраћала, који је видео далеко и који је доживљавао велике громаде времена тек као тренове, пренео нам је поруку да камење има обичај, понекад, да полети. Ту слику узлета камена видим од свога детињства, верујем у ту слику коју видим, из земље извире камење са белим крилима, чујем њихов лепет и видим њихово тегобно узлетање, не, није то лет птица, мада има неке сличности. Она јата птица која

живе у високим платанима дуж Великог Булеvara јесу рођаци, неки далеки рођаци, камења које је породила утроба земље, оне, те птице, осећају сродство са камењем које је имало способност да полети. Чујем брујање небеских жица, које прати узлетање камена, видим низове који се слажу, малтере којима се повезују, а у којима су умешани жути сокови змијских и птичијих јаја, као и неколико капи људске крви, тако се ваља када градови расту, они људи који се на грађевинама налазе нису људи, већ су чувари небеских камених птица. Они их, невидљивим узицама, приводе њиховом вечном тамновању, гледајући да се нека од камених птица не одметне и не упусти се у слободан лет, као онај паранојом опхрвани човек који је са моста скочио на тврду обалну плочу, остављајући за собом крвави траг. Затим стижу мали и кротки патуљасте ковачи, долутали из неке далеке легенде, у џеповима својих кожних ковачких кецеља доносе прегршти тек искованих клинова, којим се крила камених птица прикивају једна за друга, добијајући изглед зида. Међу тим искованим клиновима налази се, изгубљен у мноштву, клин којим је један од пророка био прикован за крст, на једном сличном Гребену, на коме је објављено откровење. Тај клин је онај разлог због кога су појединци кренули из далеких сеоских ковачница, са других континената, да саграде град на Гребену између континената, на леђима бика који је изронио из морских таласа, на челу његовом, које је украшено са две велике златне лопте, на врховима његових рогова, а којима су мудраци дали два чудна имена, леви се зове именом Сунца, а десни носи име Месеца. Оба људима даривавају светлост и белину и име граду, који је саграђен од тела птица, од звукова који се чују када камење полети и њихових крикова, када их веште руке ковача прикивају.

Када ноћна светлост превлада дневну и када се глава бика, на којој почива овај Град, окрене тако да Месец обасјава његову белину, из праваца некадашњих шума, чују се чудни звуци. Личе на јауке искасапљених људских тела, која се растају са животом. То велики храстови са брда из Моравске равнице покрећу своја горостасна тела и хитају да се прикључе своме народу. Једном сам иза својих затворених очних капака видео како се њихово корење, са тегобном муком, извлачи из масне и плодне земље, како му се гране померају, да би одржале равнотежу његовом огромном телу, да остане усправно, његови кораци су огромни и спори, храст који хода има способност да свуда стигне и да се са сваког места врати. Иза његовог хода остаје дубока бразда, која је путоказ одоцнелим путницима куда се морају упутити, на небесима остаје његово расуто лишће и мирис његових кора, свакога јутра по тим траговима могу се видети трагови шта нам ваља чинити, где се треба усправити и где утонуту у себе. Када су немирна времена и када страхови овладају народом, храстови се узнемире и готово сваке ноћи напуштају своја станишта, приближавају се кућама људи, у страху да их ови не напусте и да не крену у болну своју сеобу, храстови знају да овај народ са којим живе, пре него што се у њему пробуди дивља звер, покушава да побегне од своје судбине, окупљени у збијену масу људског меса, крећу ходом оних који су већ мртви, одрасли људи и одрасле жене, мала тек рођена деца и већ истрошени старци, читав један народ, не, храстови више то нису могли да поднесу. Већ вековима се они тада извлаче из своје укоренеене судбине, усправљају своја тела, са свим птицама које живе у њиховим крошњама, са инсектима и у пратњи дивљих животиња, вукова, медведа и рисова, крећу се са својим народом и народ их доживљава као своје претке. Под њиховим крошњама се рађа, жени и умире, тај народ и

његови храстови који ходају, све док се у народу не пробуди дивља звер, тада се његова уста разјапе, покажу се отровни зуби очњаци и из његовог грла се извије вучији урлик. Тада задрхте све земаљске силе и тада се све жиле куцавице скупе и тада шикне крв, да се цела светлост обоји у црвено. Под том црвеном светлошћу храстови стоје уз свој народ, као што сваки човек припада своме народу, огромни храстови, који су знали да изаберу онај народ који је достојан њихове љубави.

Почетак прошлог века обележен је појавом транспарентности

Почетак прошлог века обележен је појавом транспарентности, ствари су постале провидне, естетика је пронашла лепоту у серијским низовима идентичних форми индустријских производа, човечанство се повећало и постало је гушће, временске дистанце и интервали су постали промењиви и покретни. Комуникација и виртуална стварност су укинули неопходности да се буде на лицу места. Пре своје двадесете године постао сам свестан да слика света, као и сва друга искуства, има неодољиву потребу да у себе увлачи невероватну количину других облика људске свести о постојању. Сећам се 1956. године, када је у Будимпешти, на једном од широких булевара, избезумљена маса људи спаљивала Стаљинове фотографије. У тој игри смрти, један од учесника је, за потребе непознатог фотографа, окренуо један изгужвани портрет, који се тачно налази на средини кадра, праменови дима се провлаче између већ догорелих омота неке грамофонске плоче, између књига. Један човек у белом мантилу, као централни мотив ове историјске збиље, своју десну руку пружа испред себе, видим га као солисту балета у једној представи смрти. Те исте године, у Лондону се појављују теди бојси, са косом која ме неодољиво подсећа на петлову кресту, носе се кошуље са малим крагнама, кравате са малим чворовима, још увек се не носе минђуше, у горњим џеповима сакоа види се дискретно увучена бела марамница. Затим се сећање враћа на Будимпешту, на средини сећања стоји једно избраздано дебло неког дрвета, под њим, у

чизмама, налази се леш неког човека. Гомила људи стоји у позадини, гледају у леш, а испред целе сцене, у зимском капуту, гологлава, са пушком у десној руци и са левом руком подигнутом у висини рамена, стоји жена, упале очи, полуотворена уста, мршав врат, шал, цигарета између другог и трећег прста, вероватно нешто говори. Опало лишће или нешто што личи на то. Она је у мушким панталонама и са њима завршава доњи део мога сећања. Затим следи тривијалан догађај на некој од лондонских железничких станица. Стижу црни емигранти, продуховљена лица, шешири, кратка коврџава коса, мале уши, беле шаке на црним рукама. Испред њих, готово сасвим удесно, стоји лондонски Боби, са прекрштеним рукама на грудима, шлем, гајтан од шлема стоји му испод доње усне, преко пуначке браде. Између њега и њих је жичана ограда, цивилизована, висине од једног метра. Једино што ми је чудно јесте један број црнаца који своја лица заклањају новинама или шакама, да их неко не препозна, сат у позадини показује да је два сата поподне. Сећам се једне црне руке, леве, која је на малом прсту имала златан прстен. Опет у Будимпешти, међу масом људи, види се насмејано лице Имре Нађа, хубертус, цвикери, бркови, обријан, поред њега видим озарено лице једне жене, забрађено у светлу мараму и видим њене склопљене руке. У позадини, гледа у мене једна мушка глава, са мотоциклистичким наочарима подигнутим на чело. Даље се сећам Будимпеште, испред постамента од камена неког монументалног споменика, гомила припадника тајне полиције спремна је да буде убијена, у грчу, нагнута према десној страни. Са леве стране долази опасност, коју у своме сећању не могу да видим, један човек у униформи, три траке на еполетама, високо чело, коса која се дигла увис, подигнуте руке у висини груди, као да бране срце, у првом плану једна

бела агресивна мрља, која личи на пиштољ или на пушчану цев, на позадини сећања хоризонталне и вертикалне спојнице камених блокова, декор смрти. Затим следи пољско сећање, долази из дубине једне улице у Познању. Тенк, совјетски, испред њега су два човека на бициклу, један човек који трчи, у тамном оделу, лево, на тротоару, неколико десетина људи, у првом плану травњак, једна флаша, остали део травњака је празан, штрајк је, ивично шибље око травњака јадно је и запуштено, опште сиромаштво слике, преовлађује сива боја прашине и дима, улицом одјекује звук тенковских гусеница, наслућујем пољска шиљата лица. Те исте ноћи, у кабриолету, насмејано крушколико лице Абдела Насера, подигнуте руке, кравата, бела марамица у малом џепу сакоа, са леве и десне стране двојица мотоциклиста, достојанствено, усправно. На мотоциклима је постављено мало огледало да могу да виде шта се дешава иза њих, аутомобил је амерички, са никлованом предњом маском и са папучицом дуж обе бочне стране, вероватно место за обезбеђење, кога ове ноћи није било, била је то ноћ национализације Суецког канала, затим је започео рат, који још увек траје, затим ће доћи модерна времена, када ће Канал бити приватизован, доћи ће времена денационализације. Моја се сећања сада, као клатна, померају на председничке изборе и на неуспешан покушај Адлај Стивенсона. У позадини тога сећања види се замишљена, помало иронична, глава, која неодољиво личи на Џона Кенедија, његова коса, преко његовог лика узлеће нешто што би могле бити конфете или експлозија пене неке тек отворене флаше шампањца, уколико је такав обичај постојао у Америци пре скоро педесет година. У првом плану је госпођа Стивенсон, бела тока на глави, правоугаони мушкобањаста сат на левој руци, изнад главе људи на сцени стоје канте са рефлекторима,

расвета је још увек скромна и није модерна. Насмејана лица поражених замењују насмејана лица победника: Ајзенхауер и Никсон, са својим женама, на победничком постаменту, у изборној ноћи, када су у Мајамију бирали кандидате за председничке изборе. Има нечега што личи на данашњу Европу, пут којим је историја кренула био је започет у Мајамију. У смени слика одједном видим генерала Гриваса Грависа на Кипру, седи на ниској столици, француска капа, изразити бркови, црни, јакна, кожне чизме, насмејано лице, шумарак, један део света га је сматрао терористом, злочинцем. Около њега су лица људи који су спремни да погину за њега, они га нису сматрали терористом. Виде се цеви аутомата. Прелазимо у 1957. годину. Нехру и Чу Енлај имају неодољиву потребу да се играју на дочеку кинеске Нове године, са наранџастим маскама преко очију и малим сунцобранима. Около њих су две врсте жена државника, са знаком на челу и без знака на челу, имају насмејане усне. Индусове су са крајевима подигнутим нагоре, Кинез има хоризонталне усне, доиста са осмехом, као да су се два различита живота састала у једном неприкладном времену. Остала лица у сећању немају никакав осмех. Када смо већ код осмеха, незабораван је осмех Марије Калас, испред плаката за оперу *Бал њод маскама*, у Миланској скали. Широка отворена уста, огромна, очи, нос са широким ноздрвама, бунда од хермелина, црни шешир широког обода. У питању је 10. децембар 1957. године, оне исте године у којој је млади адвокат Нелсон Мандела још био на слободи, личи на себе из једног будућег времена: сако, кравата, без наочара, у руци држи хрпу хартије, около њега су црнци, у позадини барака, угао високе зграде, ограда од кованог гвожђа, изгледа као да сам га јуче гледао. Сећање понекад изврши померање у времену, 1958. године Елвис Присли је имао мање од двадесет

година, сећам се како су га мерили на прегледу регрута, мерили су му висину и тежину, вага је класична, вертикална, једино што не разумем зашто је у гаћицама, чарапама и ципелама. Иза њега стоји један млади црнац, такође спреман за мерење: гаћице, чарапе и ципеле. Још нешто, такође индикативно, висина се мери у инчима, тежина у фунтама: Америка још није имала идеју да ће цео свет постати глобално једно. Моје сећање у лету одједном хвата једно нормално лице. Керуак на забави, у неком уметничком клубу у Њујорку. Коса му је неуредна, пада преко чела, црни џемпер, лице које је обријано јуче, јакна, очи, поглед човека који гледа својим духом, у рукама држи једну овећу лутку, лутка је, такође, нормална, све личи на крај века. Сукоби, ратови, планетарне несреће... Боксерски ринг, ограда од црвених конопца, црвене рукавице, деформисана глава прилично остарелог Кармена Базилиа, црне гаћице са вертикалном, бочном белом штрафтом. Ударац Реја Робинсона Шугера, левица је спуштена на висину појаса, ударац је задат десницом, у леву страну лица, као да је унутарња експлозија померила целу главу, коса је одскочила, пале су руке, тело се нагло уназад, можда је пало, тога се више не сећам. Около ринга се налазе фотографи, велике камере, блицери, можда ћемо једнога дана разумети политику Америке, када будемо разумели њихову организацију борбе за боксерски примат: елиминације, мечеве кандидата, доминацију изазивача, рокове, комерцијалне аранжмане, походе, сталне победе. Пут води, то је једино сигурно, преко људског мозга, који трпи ударце. Сећам се, затим, потребе за претеривањем, зној мора да буде претеран. Сећам се једног црног глумца, у питању је музички филм, глава је испунила цело моје сећање, ознојена глава, са хиљадама капи зноја, вероватно, претходно намазана уљем, затим прскана

течношћу, затим игра са светлошћу. Постоје два извора светлости која осветљавају. високо чело и теме без косе, једно бочно светло допире са десне стране, одвајајући конфигурацију главе од тамне позадине, са леве стране се види једно нормално уво, мало, мали спљоштени нос, очекиван, очи затворене, у устима писак неког дувачког инструментали, хиљаде капи зноја. Све мора да буде претерано, као што је то било у граду Монгомери, у Алабами, где Мартин Лутер Кинг покушава да белом полицајцу објасни свој идентитет. Мартин Лутер Кинг носи белу најлон кошуљу, светао полувисоки шешир, са широком црном траком, испод носа се протежу танки бркови, сат је на левој руци. Даска пулта у полицијској станици је празна, околу Мартина Лутера Кинга стоје два полицајца, у непосредној близини налазе се троје активиста антирасистичког покрета. Полицајци су белци, активисти су црнци, полицајска станица нема никакво обележје времена када се овај сусрет десио. Била је већ 1959. година, кроз бочни прозор неког великог путничког возила види се профил Никите Хрушчова. Јасно је да се сцена дешава у Америци. Његова глава је мало нагнута напред, оно једно око које се види има изразити пријатељски осмех, кратка седа коса, ухо које је угурано у главу, нешто веће од носа, на левом реверу сакоа значка, на левој страни сакоа, изнад малог џепа, два ордена, у левом џепу сакоа нека хартија вири, са својим увијеним угловима. Нокат на његовом палцу десне руке више је широк него дугачак. Сећам се његовог чврстог стиска руке, са комичним профилем Ричарда Никсана, са чизмастим носом. Околу свуда беле кошуље, беле манжетне, понеко лице има наочаре, а остали људи су неинтересантни. Можда је овај сусрет био почетак „краја историје”, у коме смо данас присутни. Актери су апсолутно испод нивоа онога што ће се десити. Затим се

сећам када је Рус посетио једну фарму у Америци, вероватно је у питању неки виц, нека шаљива прича. У првом плану стоји Хрушчов, гледа у правцу мојих очију, анфас, светло одело, бела кошуља, два ордена, сада са леве стране, сад су две значке на десном реверу сакоа. Остарели Ајзенхауер, власник фарме, држи белу ћурку, пре бих рекао ћуре, њена глава виси према дну средине мога сећања, у питању је, очигледно, поклон, околна лица се смеју приглупо, као они који не разумеју лекцију историје. Микрофон је у првом плану, већ има модеран изглед и мале димензије, вероватно је из серије производа који служе за прислушкивање. Два предња зуба у горњој вилици Хрушчова имају велики размак, некако природан, мутанти око њега имају зубе без икаквог размака, солидан стоматолошки рад. Као што се очекује, ћурка не показује своје зубе, њена глава виси, вероватно, није мртва, можда је дрогирана, њене ноге заклањају лице Ајзенхауера. Цела сцена, ипак, одише и нежним његовим осмехом, изазваним нечим чега никада нећу моћи да се сетим, јер тамо у то време никада нисам ни био. Онда те исте 1959. године једно вертикално сећање, Фидел Кастро, са истом капом коју носи и данас, исто онако висок, са истим грбавим носем, истог пискутавог гласа, стоји пред очима људи који га окружују и држи у својим рукама једну већ одраслу девојчицу. Батиста је напустио Кубу, а онда сам видео нешто што ме је ударило у лице и срце: соба, на зиду виси један акварел, изгледа као да је у питању Венеција, једна жена у годинама, стоји, насмејано лице, на десној руци носи нешто што личи на наруквицу од пет низова бисера, можда је у питању само имитација, поред ње стоји петоро деце, троје мушке и двоје женске, између осам и дванаест година, сви са капама, коју и данас носи Кастро, са имитацијом црних брада и са имитацијом бркова на лицу. Међу њима, на столици седи

Фидел Кастро, са правом брадом и брковима, младолик, без капе, са црном косом, без зализака, у левој руци, којом је ослоњен на лево колено, држи неупаљену цигару, кубанску, сви се осмехују, била је то година осмеха. На Кипру, окружен претежно женама, иза кордона малих и ситних полицајаца, кипарски архиепископ, Макариос, омањи човек, црна камилавка, црна одора, ноћ, историја се увек дешава ноћу, беле женске сандале на каишеве, цицане хаљине, сиромашни Медитеран, колена, сукње су већ изнад колена, механизам ружног људског кретања постао је видан, а затим су људска тела постала покретљива. Лепе жене су постале нешто што познаје цео свет, исте те године Елизабета Тејлор игра у једном филму, који је снимљен по драми Тенеси Вилијамса. Она има високо чело, мало засечен навише полупрџасти нос, обрве које падају, увучене очне дупље, а ја у сећању видим десетине руку које се пружају у њеном правцу, затим видим једна снажна мушка плећа, одевена у бели сако, како јој пружају заштиту. Међутим, руке које се пружају у њеном правцу имају неагресивни изглед, можда су више женске него мушке, више говоре о жељи да допру, него што имају жељу за поседовањем. У позадини се сећам жичане мреже, исте онакве са којом су рођаци моје жене на селу оградили станиште кокошака. Њена коса је склоњена са лица дугом марамом, која подвезује косу и чији крајеви падају преко груди, скривајући, вероватно, неки недостатак. Онда сам, 1960. године, могао да видим како изгледају лутке на пешчаном полигону, где се припремала експериментална експлозија треће француске атомске бомбе. Било је то нешто што личи на лутке, подупрто косим летвама, да изгледају као да стоје, одевене, укупно 13 лутака. Небо је сиво, без облака, нема сенки, кажу да је цела ствар успела, као што је успело и убиство социјалистичког вође Асанума, у Јапану. Крупно

тело, наочаре, које су спале са очију, још увек висе на једном увету, згрчене руке, очи у очи са својим убицом, младићем који управо извлачи традиционални дуги нож и спрема се да зада будући ударац смрти, али смрт се већ види, неки људи покушавају да га спрече, али, изгледа, без успеха.

Социјалиста носи европску одећу, наговештај глобализације, убица такође носи европску одећу, једино што је јапанско јесу неколико трака беле свиле, исписане јапанским писмом, које висе у замраченом простору где се злочин дешава. Све неодољиво подсећа на драматичне и крваве Шекспирове драме, у извођењу јапанских глобалиста, само се у сећању не чује тонска пратња или је време њеног извођења било истекло пре него што се слика мога сећања није избрисала. Исте године, серџант Елвис Присли потписује аутограм једној младој девојци, која изузетно личи на Вијетнамку. Серџант изгледа елегантан, ознаке чина се налазе на левом рукаву, метална дугмад, преплануло лице, кравата, да ли је можда већ тада било могуће наслутити да ће се историја новог светског поретка тако брзо поновити? Онда је заиста започело нешто што јесте почетак краја, гледам Праг како, 1960. године, почиње да руши грандиозну Стаљинову статуу. Не, то рушење није изведено на основу спонтаних емоција, околу статуе су подигнуте скеле, видим како му скидају главу, затим не видим ништа, само још шињел стоји усправан, висок неколико десетина метара, рука која понавља гест Наполеона. Одрађено и уредно. Затим се сећам уличних сукоба у Алжиру, борна кола, француска жандармерија са шлемовима. Народ, сабијен у гомиле, нешто тражи, нема застава, камење по коловозу, кад год дође до исламске побуне употребљава се камење, узана улица, празни прозори, али улица је закрчена, тек по нека жена, све изгледа европски, нема натписа на локалима, безимене радње, безимени људи.

Један жандар баца камен на хиљаде људи који надиру улицом, кравате, многи од њих носе кравате, европска одећа, мантили, готово да нема шешира, а онда метална ограда од кованог гвожђа. Са друге стране ограде Алжирци, одевени у традиционалну одећу, дочекују Де Гола, који им доноси независност. Само се виде њихова лица, алжирске руке, турбани, капуљаче, које чине саставни део огртача, необријана лица, свет из Хиљаду и једне ноћи, који је ишетао на дан када је Де Гол пружио руку раздвајања. Онда сам видео ту руку, старачке пеге, огроман Де Гол, виши од највишег за читаву главу, генералска округла капа, хоризонтално пружена рука, изнад измешаних глава француских полицајаца, жандара и Алжираца са белим турбанима. Сви су мислили да је дошао крај једног крвавог века, тако се то осећало те топле године. Де Гол је донео мир тамо где мира никада није могло да буде, лукави старац је убрзо затим умро. Данас, на тим истим просторима падају главе недужних жена и деце, падају на десетине и стотине глава, у једном безумљу, којима се плаћа цена једног раније насилно прекинутог безумља. Онда када се морало мрети се није умирало, сада се умире када више не постоји потреба да се умире. Сећам се, свет се бавио лепотом, младе девојке се окупљају око сумануте идеје да постоји најлепша девојка, цело човечанство верује у ту глупост, гледам тих десет најлепших Францускиња, друга с лева, у горњем реду, стоји Кетрин Данев, са својих седамнаест година, није плава него смеђа, омања уста, можда најмања међу свим лепотицама, у хаљини, није обнажена, не осмехује се и види цело човечанство које гледа у њу, са друге стране. Још један наговештај да ће цело човечанство бити једно и да ће историја бити укинута... Опомена. Како смо били глупи и како нисмо веровали гласницима. Никада нисам био сигуран

да сам могао све да видим, безбројни предмети, пластика, вештачке тканине, васионски бродови, затим: урлик Алена Гинзберга, Штокхаусен, Брак, Бакминстер Фулер, Утзон, Френк Лојд Рајт, Клузо, Бергман, Керуак, Бекет, Булез, Бејкон, Васарели, Вајда, Пастернак, Пинтер, Макс Ернест, Хенри Мур, Луис Кан, Џио Понти, Буњуел, Гинтер Грас, Јонеско, Пол Рудолф, Трифо, Ками, Фелини, Абрам Терц, Антониони, Годар, а онда се појавио Леонид Шејка. Све то што смо видели ушло је у његову слику света, ушло је у слику света моје младости. Са њима су ходали Дамњан, Нешковић, Рељић, ништа није остало мимо те слике света. Увек је постојао онај мали потез којим се искуство постојања претвара у слику, затим се појавио гест света, онда су настали призори, све се ломило на саставне делове, израњало је из јединственог једно друго јединствено, дух је изашао из боце, сликали су оно што им је лебдело пред очима. Док сам био млад, веровао сам да се реалност може поделити на више ступњева свога постојања, данас верујем да се живот налази у сваком његовом делу, целовито и непоновљиво, да је сваки део слике целине. Једино зависи од нас у ком ћемо правцу гледати, али без обзира на наш избор, оно што видимо увек је оно исто што јесте наше постојање. Зато је слика света много више истинита од оне истине коју научна истина изриче у количинама и квалитетима. Из слике света можемо видети наш лик, како изгледа када га гледа само постојање. Зато, вероватно, можете ми веровати да је мој живот истовремено и живот слика које сам гледао током свога живота. Као у некој врсти огледала. Зато сам захвалан онима чије сам слике гледао у данима младости, када сам кренуо путем сазнања. Имао сам ту срећу да своја сазнања нисам одвојио од свог осећања. Имао сам ту срећу да су око мене постојали људи који су гледали, једним делом свога ока и своје руке, у моје

име. Кроз њихове слике, ја сам обогаћивао своје треперење. Они су моја браћа. Међу њима више није жив Леонид Шејка. Он је видео ђубриште као крај. Крај партије. Крај живота. Да је и он жив, можда више не би било сликарства, као што нам данас примитивна мисао прориче крај историје. Вредност профита и чековних картица биће вечна, никаквих промена неће бити. Можда ће неко између људи протрчати брже, можда? Можда ће неко скочити више, можда? Но, постоји слика света, постоји иронија, постоји ђубриште на коме се распадају отпаци, људске кости, човечанство, а постоји слика света која покушава да заустави те процесе распадања. Сад разумем колико је несрећан живот обележених у свету који се смеје. Сад знам где сам био, шта сам тражио и шта сам нашао.

Коса раван суноврата

У препуном аутобусу, као некада, покушавам да сагледам политичку узнемиреност народа коме припадам. Аутобус иде по косој равни. Из очију својих сапутника видим да возњу доживљавају као суноврат. Напрежем се да моје нагнуто тело не притиска сапутнике на које се наслањам. Узалуд су моји напори, осећам мирис страха, као последицу панике. На првој станици очекујем да ће један број путника потражити спасење у напуштању возила. Као увек, моје се очекивање не остварује. Аутобус напуњен људским телима замиче у дубину дуге улице, са својом комплетном посадом. Знам да је ово моје путовање била метафора мога живота. Био сам у колективу, учествовао сам у појави једног облика панике, гледао лица оних који су покушали да путују ка неком циљу, видео сам рушење циља, кога су звали Берлински зид, видео сам избезумљене људе, који су очекивали да са друге стране зида угледају рај или пакао. Видео сам разочарање у очима умних, видео сам крај, коме је увек претходила посета једној од великих самопослуга, које су, на својим крововима, носиле светлеће рекламе обећане земље. Постајем свестан да се цео мој живот урушава са рушењем једног зида. Сан, коме нисам могао да одолим и у коме је зид био облик сценографије, нестао је, са рушењем бетона и кидањем бетонског гвожђа, као да никада није ни постојао. Знам да ће, можда, једнога дана бити ангажована једна медијска агенција да нас убеди да зид није ни постојао или да се, можда, није налазио у Берлину, него на неком другом месту, као и да тај разлог, за историју, није продукт европског и немачког духа, јер ће

историја бити укинута, већ да је то само легенда из митских времена. Дакле, лаж, које се што пре треба ослободити, као што то морамо учинити са херојима косовских времена или плавим херојинама нибелуншког прстена. Онда ће се, уместо хероја и хероина, појавити газде, које ћемо морати волети, а све ће припадати њиховој успешности, њихова својина ће бити неприкосновена, профит ће постати она плава боја на небу, о којој ће певати песници и под којом ће уздисати млади љубавници. Тај тако драги профит, са својим профитним стопама, са драгим каматама, са узбудљивим главницама, са контима у националним банкама, које неће бити својина нација, већ ће припадати старим банкарским фамилијама, са старим банкарским палатама и нововековним скаламеријама од нерђајућег челика и омотачима од огледала, у које улећу несрећне птице, које се, као и људи, не сналазе у новом свету, који израста у временима без историје. Све неправде које су нам нанете биће исправљене на тај начин што ћемо их заборавити, прошлост ће бити претворена у нешто што ће постати ствар приватне интерпретације, нешто што се може тумачити на разне начине. Затим ће начини бити претворени у нешто што може бити истинито, али и не мора да буде истинито, затим ће истина престати да буде обавезна, постаће нешто што се може изједначити са индивидуалним укусом, постаће нешто што личи на оно што нам се може свиђати, али нам се и не мора свиђати. Потом ће се изгубити значење истине. Онда ће доћи времена када ће истина постати нешто што нам може донети одређену корист. Тада можемо очекивати да се наша корист изједначи са нечим што никога не занима, наша ће корист тада бити мала, готово безначајна корист, према оним користима које припадају другима и које ће бити велике и значајне. Епоха транзиције приближиће се својим врхунцима: на многим местима, где су

некада имали амбицију да подигну велику катедралу, израшће монументални музеји, посвећени највећим профитерима нашега доба: власници самопослуга, такозвани, некадашњи бакали, добиће своје меморијалне дворане. Знаћемо све о њиховим прецима, о њиховим првим корацима на путу славе, о првом зарађеном центу, које је, у својим стриповима, тако весело наговестио Волт Дизни, о палатама уметности, о оперским дворанама, у којима ће, попут посмртних маршева, одјекивати песма модерних гладијатора, који ће стизати из сиромашног света, да свој раскошни таленат претварају у облапорну забаву богаташке елите. Иза тих галантних свечаности новог доба рађа се уверење да је свет уређен на најбољи могући начин и да се свим срцем треба предати томе свету, како би победоносни марш прогреса постао и марш нашег сопственог трајања. Док стојим на плочнику једне дуге улице и док посматрам судбину оних који су се запутили у своју аутобуску, неизвесну будућност, у ушима ми одзвањају све оне претње и сва она обећања, о томе како нам тај нови разум говори да управо та неизвесна будућност јесте једина наша могућа будућност. У својој старачкој души осећам присуство једног, још увек виталног, црва, црва који уноси сумњу у све што нам је обећано. Можда нови свет није тако свеобухватан као што може изгледати на први поглед: можда је дивља звер, можда је дрво, можда је, коначно, камен или стена, нешто вечније од оних обећања на која смо тако лакомо пристали. Можда живот који нам се нуди има и неки други излаз од онога ка коме језди, људским телима окићени, аутобус, који постепено измиче мојим људским могућностима виђења.

(за Радмилу Станковић, НИИ, 22. фебруар 2000. године)

Нисам имао среће у животу да се бавим ониме што сам желео

Нисам имао среће у животу да се бавим ониме што сам желео. Желео сам да градим градове, слободне градове, за слободне људе. Била су времена таква да је било мало слободних људи, а градови су били у служби комунистичког режима. Знао сам да правим књиге. Дуга је прича како сам то научио и сада није место да вам говорим о томе. Но, човек који је обележен, а ја знам да сам обележен, никада не може избећи своју судбину. Када сам имао 24 године донео сам одлуку да објављујем независна издања. Било је то пре скоро тридесет година. Реч „независно” је тада означавала реч „непријатељско”. Међу књигама које су биле објављене било је и оних које су биле судски забрањене. Нећу вам говорити о судским забранама, јер је то прича о другим људима. Желим да ово буде прича о моме доживљају времена које је за нама. Не знам да ли је то време прошло. Можда и није прошло? У том времену сам познавао многе људе који су били прогоњени, многе од оних који су познавали и гледали прогоне и неке од оних који су прогањали. Ове последње случајно и махом површно. Током целог мога становања у овом граду сам имао телефон. Значи није постојала техничка немогућност да ми се деси нешто из прича оних како су као уредници били спречавани да објаве неку књигу, коју би они иначе, по своме схватању, објавили. Преко мога телефона никада нико није звао да би на мене извршио било какав притисак, да не учиним оно што сам научио да учиним. Сви моји научи су били јавни и извођени су јавно, онако како је

закон ове земље предвиђао. Чак и у случају објављивања обе књиге које су биле судски забрањење. Живот је, изгледа, много компликованији него што нам се шеме о животу намећу. Прогонитељи су гонили прогнане. Уз помоћ оних који су били и сами изложени могућношћу прогона. Тај страх од прогона био је главни покретачки мотив за почетак прогона. Прогон није био фиктиван. Пси су стварно постојали и прогоњени је осећао за својим петама и на своме врату топли дах њихових крвожедних губица. Посматрачи су стварно видели покидане вратне жиле и млазове крви како лете увис. Прогонитељи су стварно добијали ордење за успешан лов. Филм је био снимљен као документарни филм и биће једнога дана јавно приказан. Као и свако уметничко дело, то његово јавно приказивање захтеваће од будућих гледалаца неколико малих интервенција у доживљај, који ће трајно остати у њиховој свести. Једна од тих интервенција је да је живот који је био наш живот, мислим на живот моје генерације, био нека врста социјалног инжењеринга, нека врста стварности, а истовремено нека врста уметничког дела. Стварност је била оно што је било око нас, уметничко дело је била њена филмска интерпретација. Пошто је стварност необјашњива, из разлога што је предуга и пуна материјала који ништа не значи, живот ћемо морати да разумемо само на основу уметничког дела, малог документарног филма о прогоњенима, посматрачима и прогонитељима. Не заборавимо, приликом гледања овога филма, да свако уметничко дело има своју унутрашњост, која се не може до краја објаснити. Тако исто ни моја генерација не може објаснити како је пристала на један такав живот, који смо били принуђени да одживимо, један такав псећи живот.

(За Зденку Аћин, 17. април 1990. године)

О новом дизајну за један нови политички покрет. Или како маркетингом унапредити освајање симпатија код народа за Савез комуниста Југославије?

1.

Када сам био млад, пре неких двадесет година, сневао сам често један те исти сан, који је почињао увек на исти начин, моји пријатељи и ја смо ишли на челу једне велике колоне, са развијеним црвеним заставама. Наше руке су биле нераскидиво спојене у јединствену људску масу, над нама је стајала ознака нашег социјалног покрета, пред нама су се, у паничном бекству, расплињавале само сенке наших противника, чуо се бат наших корака и одзвањала је реска мелодија наших корачница. Веровали смо да нас ништа не може зауставити на нашем победоносном путу, да је свако оклевање равно издаји, ко друкчије каже клевеће и лаже и нашу ће осетит пест. Очекивао сам, у сну, наравно, да ће нам се неко и нешто супротставити и да ћемо морати да покажемо приврженост нашим идеалима, али живот је био у сну, ипак, присутан, ништа нас није могло зауставити у нашем победоносном ходу, у коме нам је прошао читав живот. На томе месту се сан прекидао, увек на неки сличан начин, са неба је почињала да пада нека чудна киша, уместо водених капи, падали су мали српови и чекићи, начињени од неке водњикаве плазматичне твари, чекићи су били црвени, а српови плави, на нашој кожи су остали само бојени трагови. Тога тренутка би се сан у целости прекидао и ја бих, оставши у тмини, покушавао да из њега извучем неко значење.

Годинама сам био у заблуди, верујући да је сан нека тајанствена порука, о некој узвишеној мисији, коју ми је привиђење поверило да је спроведем, после првих сумњи сам имао утисак да је сан само, у хаосу песничке метафоре, слика мога живота. Затим сам постао много скромнији, у тим тренуцима сан је постао design социјализма као светског процеса, имао је све његове ознаке: заставе, боју, акцију, руку као покретача историје, нераскидивост, јединствени симбол покрета, имао је своје противнике, корачнице, имао је свој победоносни пут, своје издајнике. Тада, пробуђен у осами мрака и непријатних звукова, који су допирали кроз лоше постављене прозоре, чујући дисање своје жене, која лежи поред мене, осећам како ме хладан зној облива и како се у мени гради једна нова реченица, састављена из више речи, које не могу никако да повежем у смислену целину. Нисам, чак, ни сигуран да је у питању само једна реченица, можда је у питања више реченица или су можда у питању неки искази који се не могу подвести под једну смислену целину. Чујем како ми одоздо, негде из приземља, неки глас говори и разазнајем нешто што звучи као сви уједињени против партија, нисам сигуран које су то речи, шта оне значе, коме су оне упућене, из кога света долазе, али глас који их је изговорио понавља их након сваког прекида мога сна и ја знам да је у питању нешто врло важно и нешто врло значајно, нешто што ће променити моје учешће у нашем победоносном ходу ка будућности. Тада, у мраку, усамљен и уплашен неизвесностима које се налазе преда мном, понављам и сам ове речи и видим како се тада, из оне поворке, издвајају неки посебни људи, одевени су у чудновату одећу, на њима су дугачки мантили, нису од коже, на њиховим главама се налазе дубоко навучени на очи шешири, са средњим ободима, који им скривају очи. Они ходају у правцу мога

улаза и ја осећам да се пењу уз моје степениште, други су ушли у оба лифта и чујем њихов звук, који се приближава деветом спрату. Не знам да ли да пробудим жену и да јој кажем да они долазе по мене, али је можда ово све један тежак облик параноје и можда ће се све ово завршити са радосним доласком јутра. Ипак сам спреман, обучен у тегет младалачки, морнарски копоран, тихо отварам врата малог балкона у нашој спаваћој соби, осећам да ме удара хладан зрак децембарског мраза, чујем да је пред вратима мога стана дошло до неког оклевања, осећам да се спрема нешто страшно, осећам да су покушали да отворе браву, мада без успеха, јер она је увек закључана. Осећам да се два крупна човека спремају да провале врата и опет чујем онај глас како ми говори, сада више нисам сигуран одакле, да ли одоздо или можда негде са стране, ни лево, ни десно, него горе у вис. Тада чујем како се врата мога стана са треском отварају, видим тело своје жене како се, у грчу изненађења, увија на постељи, видим своју ногу како закорачује преко ограде балкона и како се упућује према небу, док под собом видим своје тело, које се удаљује великом брзином од мене, пропадајући неумитно ка бетонском плочнику.

2.

Сада више нисам млад и више немам снова који се често понављају, више не верујем да ми путем снова провиђење шаље неке тајне поруке, уопште много тога се променило у моме животу, од мене се више ништа не очекује, поготово од мене се не очекује да чиним нешто неочекивано. Заправо, од мене се очекује да чиним само очекивано, временом је моја рука постала вешта, моја је памет постала бистра, моја способност да се допаднем људима се у толикој мери развила

да ми је вечерас зазвонио телефон, у моме малом атељеу, на деветом спрату. Пода мноме налази једна жива улица, јавила се једна жена, заправо њен симпатични глас, говорила ми је нешто о неком свом тексту, у коме ће предложити шта да се уради како би се променио design СКЈ. Наводно, нешто како би се партија учинила симпатичном за људе који нису њени чланови. То је она рекла или сам ја то од ње погрешно чуо и разумео, на један непријатно измењени начин, што је у овим мојим, позним годинама постало једно од мојих карактерних мана. Дакле, она од мене очекује да као професионалац (врага сам ја професионалац, када сам се школовао да радим једно, у животу сам желео да чиним друго, живот ме је померио у трећем правцу и сада, смештен у трећем свету, једино што знам јесте да ништа не знам), који зна да ништа не зна, кажем о томе како би они могли да изгледају симпатичнији у очима оних који им не припадају. На упитнику покушавам да дам свој сопствени одговор, они ми, пре свега, уопште нису симпатични, мени је зато свеједно да ли би они могли да изгледају симпатичнији него што јесу, ја не подносим то њихово кретање у колонама, имам одвратност према марширању, не волим када видим заставе које се вијоре на ветру. Имао сам некада у младости један сан о нераскидиво спојеним рукама, који данас у мени изазива нелагодност да никада нећу опет моћи да са својим рукама чиним оно што желим, јер ће оне трајно остати нераскидиво спојене са рукама неког другог човека, који се случано затекао поред мене када је велики победоносни марш започео. Тај марш је било нешто што ме данас ужасава, тај велики број истих, који живи на исти начин, који хода на исти начин, који мисли на исти начин, који дише на исти начин. За неке људе је тешко да дишу на исти начин, њихова плућа, начета бронхијалним обољењима, нису у стању да

дуго издрже исти начин дисања, а тада видим њихова лица како се, у грчу, уздржавају од ремећења истог дисања, јер би се тиме, њиховим одступањем од прописаног дисања, пореметило наше јединство. У њиховим очима видим страх да их неко не оптужи да су напустили наше редове, да су постали наши непријатељи, према којима имам све веће симпатије. Опет је прорадила моја карактерна мана, чије ми песме изгледају симпатичније него оне које се, са дозволом, певају на масовним зборовима, после којих смо све ближе крају победоносног пута, на чијем ће се крају наћи сама Победа, за којом сам некада тако жудео, а која ме данас уопште не интересује. „Нови design”, понављам ове ноћи ове речи, чије значење не могу да затворим, призивам у сећање симболе, боје, заставе, велика имена, пророке, да не заборавим, призивам у сећања идеал, младост своју, младалачка пријатељства, све што је учињено и све што није учињено. У реду, почећемо са програмом, нека то буде програм за нови design, програм мора бити кратак, неколико речи, да води рачуна да је наш људски живот ужасно временски ограничен, никаква велика обећања, која ми не можемо доживети, оставимо прошлост прошлима, оставимо будућност будућима, али ја не желим да било ко од мене било шта очекује, ни ја ни од кога ништа не очекујем. Један мали програм, у овој ноћи (и то само зато што је тај женски глас рекао да му то треба за сутра ујутро, негде око 8 часова, то нешто о новом designu) је тешко сачинити, а да има неког смисла, па нека то буде програм од кога нико ништа неће очекивати и коме нико ништа неће дуговати. Сада је већ лакше мислити о дизајну, неће бити никаквих колона, никаквих акција, никаквих застава, никакве црвене, нити било које друге боје (можда бело), никаквих значајних руку, никакве нераскидивости, без јединства, без људских маса,

без ознака и симбола, без социјалних покрета, без издајника, без спољних и унутрашњих непријатеља, без мелодија, без корачница, без победоносног пута. Уколико је то уопште могуће.

Расправа о демократији и женама

Расправа о демократији увек се завршава речима о даљини. Људска тела имају сопствену уједначену топлоту, коју осећамо приликом сваког блиског сусрета. Рекао бих да та топлота представља прави човеков завичај. Колико сам пута у животу слушао причу о завичају. Том приликом се обично спомињу неке планинчине, шумовити предели, наводно бистра вода планинских потока, измаглице које се вуку равницом, широке и плавне реке, као извор среће, затим облаци, сунца и месеци, понекад звезде, чиста храна, мирис траве, затим разни шумови или далеки говор, чије је значење избледело у готово деценијама далеког боравка. Нико или готово нико не спомиње топлоту људског тела као знак завичаја, ону топлоту коју смо као људска бића осећали у оних неколико месеци пре сопственог рођења, а коју смо потом наставили да осећамо као мала људска бића, у сусрету са топлотом мајчиног тела и њеном заштитом. Живот је затим за свако људско биће кренуо својим неумитним током. Појавили су се виши циљеви и појавиле су се силе које су почеле да нас угрожавају. Људска бића су осетљива и мека. Она се претежно састоје од воде. Судар са сваким тврдим предметом за људска бића представља погубну опасност. Све што окружује људска бића има невероватно тврдоћу и тежину. Свакога дана у тим сударима стотине хиљада људских бића неповратно напуштају своје животе и претварају се у мртву материју. Енергија, која им је давала топлоту и снагу да се покрећу, престала је да дејствује. У првом тренутку када наступа смрт људска бића постају

хладна. Она тада напуштају свој једини и прави завичај, напуштају топлоту и одлазе негде далеко, одакле се не могу вратити. Као што сви страхови увек почињу са смрћу и као што је питање смрти основно филозофско питање, тако и питање демократије се увек завршава трактатима о даљини и мишљењем о људској топлоти.

Дакле, речи које ће бити изговорене биће о демократији и људској топлоти. Политичка питања у комунизму увек су окренута будућности. Као мало дете, веровао сам да ћу, са својим друговима, једнога дана бити у комунизму. Пошто је мој дотадашњи живот био кратак, мислио сам да ћемо у комунизам ући најдаље за три године. Знали смо само за велике идеје: боља будућност, тоне челика по глави становника, затим број аутомобила, број писмених, број запослених, невероватне цифре о броју ципела. Данас се не сећам да је ико икада говорио о топлоти људских тела. Провео сам неколико деценија у једном свету који је био свет невероватне хладноће. Све моје идеје су биле хладне. Моја генерација и ја смо људи који мисле искључиво у хладним категоријама једног нељудског света.

Ових дана, у једном аутобусу, препуном људских бића, тајно прислушкујем разговор између два млада човека или две младе жене или једног човека и једне жене, нисам више сигуран када их видим шта су, а више нисам у стању да ни према дубини њиховог гласа оцинем којој врсти људских бића припадају. Слушам њихов разговор и чини ми се да цео препуни аутобус, такође, као и ја, прислушкује тај исти разговор, ужаснут оним што се могло чути. Између речи које су се губиле у прокислим и отужним мирисима натопљене одеће, чујем, дакле, један разговор о демократији. Особа која ми је била окренута леђима говори свој монолог о демократији. Дакле, она се, данас, опредељује у коју ће

политичку странку да се укључи. Наравно, нема никаквих симпатија за комунисте, реч комунизам за њу значи реч која се може само спојити са оним речима које су блиске речима тиранија, тортура, лаж, мафија, лоповлук, затим речима кретени, тупост и још неким псовкама, чије значење тешко повезујем у овој непријатној возњи аутобусом, где се поводимо час улево, час удесно, као пијани људи, како се већ у возњи пробијамо кроз густе градски саобраћај, овога јутра, када сви ови људи хитају на посао. Имам осећај да се за њих ништа није догодило, као да живе по инерцији, у једном времену које је неповратно остало за нама. У полумраку, чујем даља опредељења мојих једва видљивих саговорника, чији разговор прислушкујем. Затим се помињу десетине имена неких политичких групација, за које чујем да им руководства чине бивши комунисти, истерани из некада једине постојеће партије, јер нису веровали у програмска начела, која је, иначе, написао добрим делом један наш познати писац, а којих се касније и сам одрекао, после морске болести комунизма, коју је прележао после једног дугог путовања бродом, са највећим синовима наших народа. Живот је хладан у овим јануарским данима, мада можемо очекивати повећану наоблаку и благи пораст температуре. Затим чујем ту реченицу због које пишем ове редове, да остане забележена...

„Осећам хладноћу око мога срца после упознавања са разним политичким програмима. Доста ми је тих мушких партија, које од мене очекују да погинем за остваривање њихових циљева. Хоћу да живим”.

Боже мој, помислих баш у томе тренутку. Можда постоји нека женска партија? Тада се сетих једнога разговора, који је био вођен пре неколико година, када ми је пала на памет једна мисао, не знам више с којим разлогом: жене ће

изборити демократију у комунистичким режимима. Можда ми је та мисао пала на памет зато што су сви тада живи диктатори комунизма били мушкарци, доиста нискога раста, али ипак мушкарци.

Данас се сећам да су сви носили бунде са посувраћеним оковратницима и да су били помало женскасти, али тај имиџ је можда био део једног свеопштег претварања, једне лажи, са којом су освајали срца женске половине човечанства. Зашто су имали потребу да се допадају тој половини човечанства? Одговор на ово питање можда се налази у сазнању, које су они сигурно поседовали, да та половина човечанства одлучује о прихватању или неприхватању једног диктатора. Живот диктатора је стална потрага за љубављу. Све остало им је доступно у неограниченим количинама. Тако су настајали смешни дочеци, са хиљадама веселих играча, који су народним играма поздрављали повратак диктатора. Живот диктатора мора да је ужасно досадан. Стално се дружити са другим диктаторима мора да није забавно. Затим сви ти хладни разговори, у којима се не сме споменути ниједно топло осећање. Свет илузија је свет у који би они желели да уђу. Но, свет илузија је истовремено опасан, јер у њему се могу дешавати оне ствари и они догађаји који се не могу контролисати. Свет доктатора мора да поседује неки тајни лек, којим се илузије искључују из живота.

Можда је живот само збир великог броја илузија. Можда је могуће мислити о демократији и на неки други начин. Наравно, могуће је мислити о свему на више начина. Аутобуска возња није баш погодно место за неко дубоко размишљање, поготово ако је аутобус препун, ако се људи у њему наслањају једни на друге, са више блискости него што се то може желети од једне аутобуске возње, као и ако је дан прохладан и кишовит, какав је иначе данашњи дан. Међутим,

та блискост, за којом сам увек жудео, која се у овом аутобуском паклу остварује без икаквог отежавајућег разлога, ствара у мојим костима једну пријатну топлоту, која ме лагано одвлачи у мисао да живот можда и није толико одређен политиком, како нам се то чини на први поглед. Гледам лица око себе и покушавам да са њихових усана скинем онај унутрашњи дијалог, који сваки човек води са собом на почетку дана, када не зна шта га очекује, али и крајем дана, када зна шта му се десило. Скидам те речи и лагано их сврставам у један мали речник, који већ деценијама попуњава у оваквим приликама. То зovem речник слободног живота: прва реч коју бележим овога јутра јесте реч „одвратна киша”, затим реч „бљутава кафа”, затим реч „влажна длакавост”, потом „непријатни задах”, потом „дамар у жуљевима”, а онда настаје хаос измешаних речи, као што су: људска неосетљивост, тврдоћа, прљавштина, смрад, хемијска формула амонијака, тупост погледа, нека врста зла, која излази кроз напете лактове, зло које гледа посебно из плавих очију. Слободан живот није окренут вери у бољу будућност. Са усана се скидају само речи које су конкретне и које постоје само у реалном животу. Сваки пети путник у аутобусу је комуниста, али са њихових усана не силазе никакве посебне речи. Рекао бих да је овај аутобус нека врста тајног парламента, у коме се омеђује појам демократије, на неким тајним изборима, које прећутно сви признајемо. Пребројавање гласова је забрањено, али људи који имају знатижељу и тајну способност читања са усана и читања из погледа могу ту врсту пребројавања да изведу. Међутим, резултати су чудни и тешко их је свести на неки већ кодификовани језик. Они пореде оне категорије које се у нормалном животу не пореде. Понекад ми се учини да је живот можда саздан на неки други начин него што га

филозофи тумаче, а нефилозофи покушавају да промене. У аутобусу, међу меким људима, који су састављени углавном из воде, знам да је тај хаотични живот неупоредивог онај прави живот, до кога се не може доћи само сазнањем. Изгледа да нам је потребно и неко додатно осећање.

Реч живот у реченици „Ја хоћу да живим” означава, за ове људе око мене, једну врсту непредвидивости, нешто као удар на треперење наше душе, које нас доводи у једну несигурност, али зато, истовремено, у једну пријатно дефинисану осећајност. Из дна наше душе тада осећамо да се рађа једна топлина, која је људска и која нема никакве везе за нељудском природом оне грађевине на чијем трону седе мали диктатори. Реченица „Ја хоћу да живим”, припада оном делу човечанства које у својој присутности у историји увек прво види аутобус, затим топлину других људских бића, а које никада не види бољу будућност. Индоктриниран погрешним образовањем, понекад ухватим свој јадни мозак који размишља о томе да ли је могуће да постоје људи који не размишљају о бољој будућности. Постоје такви људи и док се заносим на кривинама покушавам да кажем, у тихом мрмору својих усана, који су то људи и шта би требало учинити. Знам да тај мој мрмор неће доћи ни до кога уха, али истовремено верујем да ће га неко ухо ипак чути и да ће у томе уху остати трајно забележен, као нека тајна порука за будућност. Изговарам тих неколико речи, у којима кажем да је овај свет већ хиљадама година подређен мушкој пројекцији улоге диктатора, свету који је устројен као пирамида, која је пра слика људске врсте, на сили као закону реда, а да је можда данас дошло време да земља, као аморфни елеменат, постане пра слика једне анархије, која ће бити историја човечанства, да наред постане закон нашега реда, да топлина од 36°C буде одређена за граничну вредност људског понашања, да жене постану

носиоци демократије и да њихова осећања измене свет који нам је нанео толико зла. Излазим из аутобуса са уверењем да је неко чуо моју тајну поруку, коју емитујем већ неколико десетина година, увек се возећи на истој релацији, увек улазећи на истој станици, увек силазећи на истој станици, увек то чинећи на исти начин, увек глумећи неког запосленог човека, који хита на свој посао, увек верујући да се повећава број људских бића која примају моју тајну поруку. Знам да та порука улази некоме, макар једноме недељно, у ухо, знам да он, тај који је чуо поруку, још исте вечери, седећи са својом породицом испред телевизора и посматрајући часове мржње према животу, које нам та програмирана справа емитује, изговара моје речи, за које мисли да су његове, пропагирајући промену система и придобијајући нове присталице. Знам да моја улога није узалудна. Излазим из аутобуса, намештам свој шал, улазим у улаз једне пословне зграде и тамо се задржавам неколико минута. Затим излазим као човек који је обавио неки важан посао. Тек толико да не будем сумњив припадницима тајне полиције.

(19. јануар 1990. године)

Политички плакат

Гледам људе око себе на разним местима, у јутарњем аутобусу, на балконима високих зграда, на пијаци, за кафанским столом, непознате, своје пријатеље, децу својих рођака, како се понашају у овим временима нашег демократског сазревања. Видим их збуњене, како покушавају да ухвате зрак, да сакупе снагу за улазак у свет хаоса. До јуче, за њих је свет био „кристално јасна социјална идеја”, сећам се њихових масовних песама, победоносних маршева у правцу укидања историје, невероватних веровања у рајски живот нове епохе, која се отварала пред њиховим очима. Видим још увек те њихове очи, које су виделе један свет који никада није постојао, чујем још увек задњу јекну блебетавих говора и видим ход часне колоне, са развијеним заставама. Колико сам глупости био принуђен да видим и слушам у своме кратком и једином животу? Морам признати да сам већ из раних дана своје младости имао отпора према оним социјалним идејама које су желеле да уреде живот других људи. Делатност социјалног инжењеринга ми је увек изгледала као вид најгрубљег насиља над људима. Нарочито су ми били одвратни они видови социјалног препарирања мале деце који се предузимају са жељом укореењивања владајућих социјалних идеја, у скривеним деловима малих дечијих глава.

Повучен у себе, изгубивши веру у смисао било каквог ангажовања, покушавам ове вечери, на температури од скоро тридесет степени, да одговорим на једно питање.

Верујем да бих имао довољно снаге да се упустим у одбрану смисла неких политичких идеја маргиналних

социјалних група. Мислим да бих могао да сиђем, попут првих хришћана, у модерне катакомбе великих градова, да верујем у проповеди оних који ће потом бити распети на крсту и да невештом руком исписујем поруке нове истине. Можда је ово моје веровање само задњи одблесак залазећег сунца младости, које се још увек сећам.

Не могу себе да замислим како пред бахатим људима излажем своје дело, настало на трајном веровању, како се препуштам њиховом суду, њиховом ограниченом суду, како слушах њихово празнословље, не могу да замислим себе у улози некога који им служи и који за своју службу добија „правичну надокнаду”, у овим временима неправде и силе која нас окружује. Не могу да замислим своје име потписано на једној хартији која говори језиком једне социјалне лажи и чије су се поруке истрошиле у сталном понављању истога. Знах и зато то не чиним, више нема људи који знају да жању са српом, да се више ништа или готово ништа не производи ударцима чекића, изгубио сам сећање и више не знам шта то значи када се те две алатке из далеких времена ставе једна поред друге. Умиру задњи сељаци на нашим пољима, у брдима, међу клисурама. Умиру задњи радници у канализационим рововима, у старим фабрикама, склоним паду, придржавају својим нејаким плећима те сводове, подигнуте у њиховој младости, утемељени у својим чврстим ногама, гледам их како лагано подрхтавају, од превеликог оптерећења, које је непримерно за њихове године. Не верујем у те две онемоћале класе, чију смрт управо гледам. Нисам у стању да исцртавам њихове социјалне поруке, јер су се оне изгубиле у понорима њиховог тегобног живота. Њих би требало оставити да живе своје последње дане. Са њиховим нестанком, нестаће једнога света коме су они припадали. За њих је њихов живот био посвећен једној великој историјској

заблуди. Они су били преварени, непромишљеним и неодговорним обећањима. Историја је била окрутна са њиховом судбином. За ту превару нисам правио политички плакат. Зато данас гледам људе око себе, у овом времену, када улазе у један свет хаоса, гледам их оком које не заборавља, слушам их ухом које не заборавља. Згађен и унижен, сам за себе био бих задњи човек када бих себи дозволио да правим политички плакат за један свет који се распада, у своме сопственом гноју.

Никола Добровић или идеја покренутог простора

После 1967. године ретко сам одлазио на Архитектонски факултет, наиме, имао сам осећај да ћу у дну великих и дубоких ходника угледати ситно тело Николе Добровића, како замиче, у пустим поподневним сатима, у бочне пролазе. Не, није Никола Добровић био жустар, никада његова рука не би се прва пружала према човеку који би му долазио усусрет, затим тај стисак руке, који би изненадио сваког човека, био је мек, невероватно мек, као сунђер, још мекши, као додир. Никола Добровић се додиривао са ситним и меканим дланом и гледао би човека својим воденим очима, као неки створ који не живи на сувом, већ у дубинама океана. Никада ме није зачудила прича о томе како је Никола Добровић, 1943. године, стигао у Италију, не, нећу сада да говорим о томе, аула, балустрада од вештачког камена, високи прозори, прашњави углови, прљави зидови, све то у тим далеким годинама, затим његов глас, речи, покрет руком, самоувереност, поглед, харизма. Сећам се са колико сам узбуђења слушао у дубинама својих доживљаја одјеке Барањске републике, Петар Добровић, Никола Добровић, ситна његова жена Иванка, покојна Иванка, стрмо завојно степениште до другог спрата, библиотека у његовом стану, закључана улазна врата. Како сам био узбуђен када сам први пут долазио код њега, прилазио сам вратима и нисам имао снаге да притиснем звоно, његова глава није била уздужна, била је то четвртаста глава, која као да је сишла са Петрових слика, размакнуте очи. Сећам се када су ме звали у Удбу, да би ме застрашили својим претњама, како се треба клонити

Николе Добровића. Силазим низ степениште са Николом, са трећег спрата на други, говорим му о томе шта су ми говорили о њему, он стаје на степенику испод онога степеника на коме ја стојим, полумрачно је и осећам како му трепери глас, ко зна од чега, не чујем сваку реч, знам само да је говорио о часној дрскости и о томе да можемо бити срећни као људи што живимо међу народом који је спреман на часну дрскост. Усправан, Никола Добровић је увек био усправан, било је то неколико година пред његову смрт, имеђу нас је било 42 године, никада никоме нисам говорио о томе о чему смо разговарали, данас, кад је прошло више од тридесет година, ни сам се са сигурношћу не сећам шта смо један другом говорили, знам само да никада нисмо говорили о људима који нас окружују, Никола Добровић није волео да говори о другима, никада ниједна реч о архитектима, којима је посветио све своје књиге, данас више нисам сигуран колико је он у тим књигама у ствари говорио о њима. Мислим да је у њиховим животима Никола Добровић препознавао свој сопствени живот, те књиге нису биле само други живот Николе Добровића, оне су биле и његов трећи, четврти, пети, шести живот, многоструки живот између два цртежа, који толико изгледају нестварни да су припадали човеку који се звао Никола Добровић. Када се из централне ауле Техничког факултета на другом спрату улази у главни подужни ходник, који се пружа дуж подужне осовине зграде, када високи прозори отварају продоре светлости, када се човек ослони на високу ограду, која пропада у низовима монументалног степеништа, све до нивоа приземља, онда посетилац, захваћен вртоглавицом, покушава да увери себе да је тим степеништем силазио и узлазио Никола Добровић, те да данас у том вртоглавом простору постоји макар једно зрнце прашине које припада трошном телу већ одавно

умрлог Николе Добровића. Можда је то један трун из његове седе косе или неки мали кончић из џемпера који је носио. Желим још да кажем неколико речи о нашем првом сусрету, који се десио у десном крилу тога дугачког ходника, било је летње подне, пусто, не, никога није било у том пустом дугом ходнику, само ја, који сам управо напуштао велику аулу. Никола Добровић је замицао у бочни ходник, шта сам имао да кажем Николи Добровићу то сам само ја знао, али се сада више тога не сећам и не знам како је дошло до тога да сам зазвиждао, како би ме Никола Добровић чуо. Тада је из другог дела ходника један подивљали глас бацио на мене читав низ клетви, не, псовки, о томе каква су то задња времена наступила, када студенти звижде за својим професорима. Стајао сам пред њим изгубивши, у првом тренутку, присуство духа, затим сам одмахнуо руком и питао га да ли жели да ме саслуша, он је такође одмахнуо руком. Не знам шта је он у том тренутку мислио, али знам шта сам ја мислио, тако смо се растали у пустом ходнику, без речи и никада нисмо међусобно о том нашем сусрету проговорили ниједну реч. Висока ограда ауле, балустрада, немам шта да тражим у простору у коме чујем сопствене кораке у апостолским сандалама и у коме имам осећај да бих видео Николу Добровића, како замиче у неки од бочних ходника.

Године 1906, када је Никола Добровић имао само девет година, Анри Бергсон (Henri Bergson) исписује неколико занимљивих реченица, које ћу покушати да интерпретирам. Он, наиме, тврди да сами себе познајемо најдубље, јер то је једино што можемо познавати изнутра. Никола Добровић је веровао да сваки облик има унутарњу покретачку силу, која га успоставља, а да се тим процесом успостављања може овладати, ако овладамо том снагом која га је покренула у промене. Док Бергсон мисли, те далеке године, коју смо

споменули на почетку, да је осећање промене једино осећање којим можемо овладати, Никола Добровић, из необјашњивих разлога, верује да једино што може успоставити један облик јесте овладавање јединим процесом промена, који се налази у сваком облику. Један други човек, који у исто време живи у Будимпешти, открива ту изненађујућу снагу промене у каменим громадама, које желе да полете, а тај човек се зове Бела Хамваш. Бергсон открива да је наш психички живот пун непредвидивог, зато што је у сталној промени. Бела Хамваш верује да је управо то непредвидиво изазов нашег хтења да полетимо, па макар привидно били и сам непокретни камен. Никола Добровић мисли да управо камен, да би постао форма, мора имати унутарњу жељу да промени своје постојање. Ту се један невероватан круг затвара, Бергсон, наиме, мисли да је тек време права суштина сваког психолошког живота. Никола Добровић, наиме, верује да сваки облик остварује своју аутентичну егзистенцију тек у променама, које нису пуко низање независних стања, чиме заступа Бергсоново схватање непрекидности.

Током двадесетог века десиле су се неке промене, које су измениле слику света, неке од тих промена Никола Добровић је доживео, његова писана реч је један од облика скривене поруке, која о тим променама говори, његово духовно око, термин који је Никола Добровић често употребљавао, видело је да се један свет урушава и да се један други свет рађа. Онај урушавајући свет није био по вољи Николе Добровића, а ако би се за неког градитеља могло рећи да је био окренут будућности, онда се са пуно права то може рећи за Николу Добровића, али, ако би се за неког човека могло рећи да су његова морална начела била заснована на искуствима прошлости, пре свега за осећање поштовања према херојским гестовима, тако карактеристичним за најплеменитији слој

античких опредељења, онда би Никола Добровић био човек дубоко одан свим облицима традиције, али оне традиције која се не може интерпретирати као замрзнута форма. Наиме, Никола Добровић је знао да је некадашњи свет непрозирног постао свет транспарентног, слика више није једно, она се претворила у нешто вишеслојно, које се провиди и где сви слојеви представљају целину. Фотографија је до тог искуства дошла преко дупле експозиције, слике су постале лебдеће форме, истргнуте из реалних егзистенцијалних оквира, кубисти су освојили искуство сукцесивног и развијеног простора, архитектура је освојила стаклене фасаде, које се претварају у велика огледала, транспарентно је постало део општег искуства, слика је постала флуид. Никола Добровић је имао идеју да тај флуид, тај облик просторно-временске егзистенције, може постати грађа за једну духовну творевину, која би, заустављена у своме трајању, из неког свог дубоког језгра, непрекидно исијавала енергију напетог облика у покрету. Инструмент тог покрета, код Николе Добровића, била је линија, не сада више онако пропета као код израстања сводова готичких катедрала, него изломљена линија једне нове флуидне форме, која се више не изражава искључиво тектоником својих маса, већ много више једним осећањем нестабилне равнотеже, без које се не може замислити облик који би одговарао доживљајним способностима модерног човека и његовог сензибилитета. Покренута слика је увек за собом остављала траг закаснелог брисања човекове перцепције, без кога не би постојало кинестетичко осећање простора и без кога временски фактор не би могао да учествује у егзистенцији непрекидног трајања, о коме је тако заносно говорио Бергсон и у кога је тако заносно веровао Никола Добровић. Изломљене линије, није ли то била просторна интерпретација оних временских структура које су изгубиле

своју линеарност, није ли то било оно осећање да се кроз време, такође, можемо кретати, као што се крећемо кроз простор. Двадесети век је коначно одустао од веровања да је време један низ сукцесија, у коме се будуће, садашње и прошло појављују као неминовности, стварност и историја су престале да буду права линија, од тог тренутка више не постоје разлози да се слика света не може понављати у безброј идентичних слика. Непоновљиво је постало поновљиво, у безбројним варијантама виртуелне стварности, електронски интерпретатори су, у неслућеним брзинама, понављали стварност и Ничеова профетска, у своме времену неразумљива, реченица „о вечном враћању истог” постала је одлика тривијалне стварности, а принцип серије, као термин модерне технологије, претвара се, поред осталог, у естетски принцип грађења просторних структура једнога новог света, који се наслућивао све јасније како се одвијао двадесети век. Њега је Никола Добровић наслућивао од самог почетка свога стваралачког живота, о коме је занесено говорио у пуним година своје зрелости и од којих се морао бранити у оним несрећним временима духовног мрака, који га је окруживао у задње две деценије његовог живота. Његов одлазак 1967. године, ближи средини века него његовом крају, оставио је Николу Добровића без једног искуства, у коме се језик облика посматра као отворено ловиште, за све облике нових интерпретација, као да се пред ствараоцем налази облик који је и сам постао твар из кога се рађа нови облик. Никола Добровић, човек који је веровао у индустријски облик, заснован на серији идентичних облика и функција, вероватно, не би остао без речи у једном таквом неочекиваном обрту, који се десио у задње три деценије овога века, али облици засновани на искуствима прве половине века, ма колико за своје време били изненађујући и интензивни, ипак припадају своме времену. Технологија се променила,

димензије су се промениле, социјална структура се променила, дистанце су добиле нове размере, време се сажело, број људских јединки је порастао, унификација људског рода се спроводи у терминима новог светског поретка, историја је укинута, империје су промениле своје појавне облике, ратови се воде новим средствима и на нове начине, виртуелно је заменило реално. Једино што се није променило јесу буњасте црвени квадри на београдској палати Генералштаба, који своју правилну геометријску мрежу превлаче и преко празних простора, између симетричних и нестабилних равнотежа леве и десне форме једне јединствене композиције, за коју је, иначе, Никола Добровић знао да мора бити различита, да би била симетрична, као што лева и десна страна човековог лица никада нису идентичне, као што човекова лева и десна половина тела никада нису идентичне, шта би се од једног архитекте, који се целог живота поносио својим осећањем органске форме, могло очекивати.

Године 1950. Никола Добровић је објавио свој најзначајнији теоријски текст, под насловом „Покренутост простора - Бергсонове 'Динамичке схеме' - нова ликовна средина”, у загребачком часопису *Човјек и његов простор*, број 100. У њему се Никола Добровић креће између следећих идеја и појмова: органска повезаност, нови ликовни поредак, покренутост пластичних елемената, Бергсонове динамичке схеме, покренутост простора, *Homo spaciosus*, четвородимензионални свет, Еуклидовска представа, кинематографски механизам интелигенције. Верујући да се у сваком делу једног свеобухватног стваралачког приступа може видети целина, да би се дело Николе Добровића разумело, било би довољно размотрити ове идеје и појмове, али то је већ један други слој култивисаног истраживања, који излази изван оквира мојих намера.

Градови су као жива бића

Градови су као жива бића, настају на оним местима где су отворени путеви њихових судбина, ти путеви нису једноставни и нису једносмерни, њихове путање понављају суштине космичког реда, само понекада материја која мисли, дакле човечанство, живи у уверењу да ће спознати тај унутарњи механизам кретања градова, тако да је та амбиција човечанства истовремено и узалудна и неразумна, али, понекада, из не знам ког разлога, једна скупина људи жели да се живот града одвија на срећу самога града и његових становника. Рађа се један унутарњи круг емоција, којим се људи који су своју животну судбину и енергију повезали са судбином тог великог бића, које називамо градом, тада обраћају целом осталом човечанству и космичком реду, са молбом да се њихов град ослободи мука свога живота и да се његова слика претвори у сам ред постојања.

Грађани Сомбора имају једну такву жељу, да њихов град и да они, као његови људски чиниоци допринесу том племенитом циљу, да се на нашој планети, која по неком закону лети кроз космос, створи наново место мира и хармоније.

Ја, скроман дух, видим тај њихов напор и желим да се ова њихова намера оствари, макар у сновима, које су започели да сањају.

(Академији архитектуре Србије,
23. септембар 2010. године)

Несрећна изградња Београда

Пре свега треба истаћи неспособност наше друштвене заједнице да се било шта доведе до срећеног и логичног краја. То се може видети на следећим примерима несрећних градских тргова: на примеру Славије, Теразија, Трга Републике, Савског трга, трга код Вуковог споменика, платоа код палате Ушће, платоа испед палате некадашње владе, трга Синдиката, трга испред Дома народне скупштине, итд.

1. Несрећно попличавање улице Краља Милана и Теразија.

Изузетан пример попличавања улице Кнеза Михаила није било довољно искуство.

2. Несрећна изградња Теразијске терасе.

Скроман објекат који је подигнут са леве стране не пружа готово никакво уверење да ће онај на десној страни, у било ком виду, моћи да оплемени простор, о коме се толико расправљало. Никако не можемо заборавити она бесконачна ламентирања над погледом на реку Саву, која се, међу нама буди речено, не може уопште ни видети.

3. Несрећни плато испред Храма светог Саве.

Огромна маса Храма светог Саве није добила одговарајући приступ, уместо наглашавања осовине главног улаза, поред Храма је постављена дијагонална мимоилазница, као да је журни пролазак грађана из Браничевске улице у правцу Славије много важнији него приступ Храму. Да о

смешном поскакивању млазева воде из такозване фонтане не трошимо речи.

4. Несрећно смањење Трга Републике планираном изградњом Градске галерије.

Пројекат Градске галерије постављен на Тргу Републике смањује површину трга, запоставља природне токове кретања, затвара поглед према дунавском небу, укида или умањује присутност Дома ратника на самом тргу...

5. Несрећно одлагање обнове палате Генералштаба.

То што није учињено да се обнови палата Генералштаба, уништена дивљачким бомбардовањем Атланске војне алијансе, злочин је према култури српског народа, јер је у питању једно од знаменитих дела српске модерне архитектуре половине двадесетог века, која је стваралачка уверења свога творца, архитекте Николе Добровићева, управо градила на плодотворним идејама Анри Бергсона и Освалда Шпенглера, великих филозофа европске културе.

(Академији архитектуре Србије,
15. фебруар 2007. године)

Владимир Предић одлази у вечност

Већ читаву вечност стојим на његовом последњем одласку, не, није у питању планински предео, нити су у питању далека и пространа неба, која се настављају једна на друго, не, није у питању ни равна пустош, на којој се премештам са ноге на ногу, очекујући његово појављивање. Посматрам како извире из тмине приземља једне високе стамбене зграде, на своме последњем путу, гледам га како ми се приближава, јер ја сам стигао пре њега, стигао на онај други свет, околу мене расте смрт, чекам га да прође поред мене. Улица је стрма, трамвајске шине, кућа из које излази, високо приземље, спуштене ролетне, некада давно, прах распадања, метална врата, неколико степеника, спушта једну по једну ногу, сигурно, споро, док не ступи на чврсто тло. Очекујем да ће се осврнути, да би још један пут погледао у станиште свога живота, кроз који је прошао, не, тога није било, као што ничега није било у његовим рукама. Није то био човек који одлази са намером да било где стигне, нас двојица били смо људи на две стране улице, између нас управо је, уз тутњаву, пролазио трамвај, знао сам да ови људи што непомично седе иза упрљаних стакала те одвратне механичке животиње одлазе неповратно. На зидовима трамваја насликана је шарена крава, која обећава свеже млеко, затим наилази колона аутомобила, изнад њихових кровова видим његову главу, коса му непомично стоји, уста се не покрећу, тело његово је нестало, самлевено траком механичке справе која се ваља. Када је дошло до прекида у њеном току опет видим његову целу фигуру, никаква промена у његовом изгледу, све

је на своме месту, не, ово није измишљена прича, знам већ годинама његова нога није изашла из ове куће. Можда је понекада погледао кроз стакло свога прозора, али чему гледати једну окрутну слику, која се ни на који начин не мења, можда је гледао како дрвеће расте или како се облаци претачу из једног у други свој изглед, у провидној посуди неба, коју је могао да види кроз стакло прозора своје собе. Можда је ослушкивао дах своје мајке, која је до свога одласка стајала иза њега, неколико корака да се пређе из једне у другу просторију, али сада више нема његове мајке, можда још увек постоји по неки предмет који је она додирнула, можда постоји звук њеног гласа или ломни звук њених зглобова, приликом њених све ређих покрета, звук посуђа које се пере, храна која се жваће, звук старих новина које у хрпама, можда, стоје у свим угловима, листање новина, та забава доконих интелектуалаца. Са фотографија нас посматрају људи који су већ отишли, његове ноге нису босе, замишљам како седи за писаћим столом и како пише писма својим пријатељима, како врхом језика кваси поштанске марке и како их лепи у десни горњи угао адресованих коверата, лепим и читким рукописом, који је стекао на часовима лепог писања. Звоно на вратима ретко већ годинама звони, случајни посетилац куће распитује се за неког становника, који је пре неколико година отишао у малу шетњу, из које се није вратио, када се отворе врата стана може се чути звук лифта, ако је у покрету, горе само шкиљава светла испод плафона, када се улазна врата затворе и чује шкрипа паркета, под корацима оних који су отишли већ тако давно. Све песме су написане у лавиринтима можданих путања, само их треба забележити у свескама, које промаја прелистава приликом сваког отварања врата, затим стижу писма са очекиваним садржајима, примећује се све веће присуство неких познатих болести,

наравно, све мање радости, а, што је сасвим природно, све већи број оних коју су одлучили да нас напусте заувек. Гледам га како облачи чарапе овог јутра, како се спрема да изађе из куће, ципеле, кошуља, доњи веш, панталоне, како се чешља, оставља неколико порука, лежерним гласом каже својој мајци да ће се вратити око поднева, брату преноси поруку шта би требало учинити око неке мале поправке. Затим, неколико општих напомена жени која му одржава стан, у руци му видим кључ од улазних врата, покрет којим се кључ ставља у браву, чујем како шапуће да овај одлазак треба учинити без икаквих сентименталности, треба преварити онај свет на улици као да се ништа не дешава, без иједног предмета у рукама, као да се одлази иза угла, да се купи нешто од намирница за свакодневну исхрану, млеко, хлеб, јогурт, зелена јабука, можда кафа, ако идуће године буде дошао пријатељ из Лондона или неко други. Чујем окретање кључа, чујем после неколико тренутака и закључавање, гледам у улазна врата, на којима се мора појавити, али њега нема, вероватно гледа у поштанско сандуче, видим прво сенку, затим нешто што већ личи на њега, отварају се улазна врата зграде, пред којом стојим на другој страни улице. Он излази, знам за његово лукавство да све изгледа уобичајено, пролази један трамвај, уз тутњаву, са људима који седе непомични у њему, затим наилази колона аутомобила, видим његову главу, која стоји изнад њих, не, ја му не машем, знам да он не очекује да ме сретне на своме одласку. Птице лете изнад нас, значи касно је подне и небом пролећу небојена јата врана и чује се њихово грактање, умилни звук растанка измешан са звуком крила која ударају у прозирну материју ваздуха, затим га видим како се спушта са задњег степеника на тло улице, тренутак одлуке, кренуће улево, опет губим његов лик, иза високе цираде једног камиона. Промиче

неколико људи поред мене, промиче камион, видим га како одмиче, и чујем како шапуће нешто у шта нисам сигуран да ли су у питању стихови или мелодија неке од опера, које је тако заносно волео мој пријатељ Владимир Предић, овог августовског дана, док се губио из овог света, који је тако бездушно претварао његове стихове у општу буку великог града...

(12. август 2005. године)

Без илузија

Пре неки дан, ходао сам Новим Београдом и покушао да нађем место где се налазио подвожњак. Знам, лево и десно од тог места пружао се насип, којим је некада, давне 1968. године, пролазио понеки воз. Нема више насипа, нема више возова, нема више подвожњака. Као архитекта по образовању, помислио сам да би требало да се постави једна велика гранитна коцка на месту где је био подвожњак, а да на коцки стоје само четири цифре: 1968. Људи би, ипак, требало да се сећају шта се десило 1968. године. Гледам дивно београдско небо, понеки облак, плаво прамење, ветар дува, али ничега, ничега нема што би подсећало на 1968. годину. Па онда мислим: „Боже, када би ме неко сада питао да ли је уопште постојала 1968, какав сам, рекао бих да није постојала: била је 1967, па је онда дошла 1969, а 1968. није постојала”.

Међутим, повремено на улици срећем људе које сам сретао 1968. године. Они су старији четрдесетак година, али их препознајем. Неки од њих су постали професори универзитета, неки су постали угледни писци, други су већ у време 1968. били угледни и углед су задржали... Неки више нису међу живима, али њихова деца су ту... Та 1968. година је, ипак, променила наше животе. Када бисмо могли да живот и себе сагледамо кроз вековно трајање можда бисмо, као на неком инструменту или некој врсти показатеља на коме се мери рад срца, осетили благи дрхтај или мали скок на подељку 1968. То значи, заправо, да се десило нешто фантастично 1968, али да се није испунило ништа од онога

што су очекивали они који су učestvovali у њој. Сиромашни студенти су после 1968. остали сиромашни, а они из богатих породица и даље су потицали из истог слоја; професори који су држали заносна предавања у дворишту Капетан Мишиног здања и даље су предавали на Београдском универзитету, користећи исту лексику. Ништа се, под милим богом, заправо, није променило.

Ипак, променило се оно што је имало наговештај и у годинама које су претходиле 1968. Годинама су се окупљали људи, на разним местима, у нашој некадашњој земљи, размишљајући о смислу живота, били су зачетници слободног мишљења, које је лагано сазревало. То сазревање није доведено до краја и није било времена да се сви склопе у једну велику организацију слободе, али њихови појединачни доприноси, у разним срединама, лагано су стварали климу ослобођења од једног мртвог система, у коме није постојало право на слободу мишљења.

Када данас затворим очи видим те младе људе из 1968, који тада још нису осетили присилу над собом, који су били у стању да јавно представе осећање слободе, које је лагано сазревало и постајало све моћније у овом друштву. Потом су преварени, на уобичајен начин. Та политичка превара није се десила први пут код нас, нити је икада, било где у свету, била избегнута. Састојала се у томе што је наступила политичка игра, кроз бескрајан број говора, у чему се, заправо, лагано губио смисао првобитног бунта и осећања отворености ка слободи. Затим су се појавили захтеви материјалне и организационе природе. Потом су се у постојећу атмосферу уклопили они који су у томе систему водили политички, али не само тај живот, па су постали гласноговорници захтева за неким споредним и неважним променама.

Неко је младим људима наметнуо идеју да се крене на Београд, неко их је наговорио да крену у правцу подвожњака, неко их је саветовао да крену преко моста. Подвожњак, широк неколико метара, био је идеално место да се заустави протестна колона. Да је у питању поплава, могла би да се заустави, јер би било потребно поставити само мали насип, да кроз тај отвор вода не може да продре. Студенти - тај млади, наивни и невин свет - доведени су у ситуацију да дођу на место где се најлакше могу зауставити. Били су заустављени, не претерано брутално, јер није било људских жртава, а можемо бити срећни што неко није настрадао, прегажен силом. Но, дошло је до сукоба младог света и увежбане полиције. Полиција је тукла, млади свет се драо, зато што је то болело, а болело је зато што си гледао како свој свога туче. Међутим, људи који су учествовали у Другом светском рату и у другим сукобима у овој земљи, знали су да свој свога увек туче и да се то никада не може избећи, у сфери политичког живота. Млади су добили лекцију батина, лагано су се повукли и почео је процес смиривања. Све се завршило страшно. Студенти су изашли на улице, ухватили су се у козарачко коло и почели су да певају масовне песме. Гледао сам људе који су тада били око мене; био је ту Жика Павловић, плакао је, био је Бора Ћосић, један префињени човек, псовао је. Међутим, многи су схватили да им је дато право да певају и играју коло, јер су усвојени њихови захтеви, те да ће, са неколико речи којима им се повлађује, бити створена атмосфера која ће променити свет. Било је јасно: десила се неуспела побуна и догађај који је имао смешан повод - становницима Студентског града није било омогућено да слушају певаче у Радничком универзитету, јер је сала имала 400 места, а оних који су желели да слушају било је неколико хиљада.

Затим је наступило време, такозваног, отрежњења, када се још увек спомињала 1968. Био сам и даље збуњен и несрећан када бих угледао мог друга и сапатника Јосића Вишњића како, у бесу, спомиње издају која нам се десила. Сећам се наступа Стеве Жигона, који је студентима говорио Робеспјера, у дворишту Капетан Мишиног здања. Сећам се умних говора Николе Милошевића и сећам се љутитих говора Драгољуба Мићуновића. Више није жив Стево Жигон, више није жив ни Никола Милошевић. Данас је жив Драгољуб Мићуновић, човек који је био актер историје, а касније је из ње испливао као политичар. Сви остали су, углавном, испливали на неко место. Мањи број оних који су ушли у озбиљне конфронтације са друштвеним системом још увек се налази с њим у сукобу, али они су малобројни и у неком друштвеном и функционалном смислу су безначајни, њих се више нико не сећа.

Све се завршило као у лошем позоришту. Та 1968. је била друга година Битефа. У позоришту смо гледали комаде који су, на неки начин, представљали свет у коме се десила наша 1968. Наша 1968, наравно, разликовала се од европске 1968, јер су код њих разлози за побуну били другачији, мада су манифестације биле сличне. Данас гробља 1968. доживљавамо као нешто слично европској 1968. Пре свега, европска 1968. је, такође, преживела захваљујући томе што су вође 1968. постали министри у каснијим владама. Код нас су, такође, неки од учесника 1968. постали у каснијем периоду министри у владама. Ту постоји сличност, али и врло велика разлика. Разлика је у томе што смо ми живели у друштву прокламованих једнакости, а они су живели у друштву са прокламованим неједнакостима. Од тада је прошло много година и данас примећујемо како неке од европских земаља покушавају да, у својој социјалној прокламацији, створе

облике социјалне једнакости, а ми смо се, у међувремену, определили за живот социјалних неједнакости. То померање узроковале су разлике између наше и њихове 1968. Тамо су стварно покушали да убију Рудија Дучкеа, извршен је атентат на њега. Овде ни на кога од вођа студентског покрета није покушан атентат. Тамо је стварно постојао проблем социјалне неједнакости; за једну генерацију умних, младих људи је то било кључно питање. Код нас се под социјалном неједнакошћу никада није подразумевала материјална неједнакост - ми смо мање-више сви били сиромашни, изузимајући врх земље, који се трудио да нас претерано не иритира својим богатством. Наш живот је био наиван, ми смо били наивно друштво. Наши студенти су били невини и Универзитет је стао на страну студената. Универзитет данас може да се поноси својим тадашњим ставом. Када би данас дошло до таквих немира, нисам сигуран да би Универзитет стао на страну студената. Професори су били на страни својих студената, Академија је стала на страну студената, Црква је стала на страну студената, један део интелигенције је стао на страну студената. Радници нису стали на страну студената, они су препустили своју, радничку, децу да их туче полиција, а да при том нису изашли на улице и казали - доста батина! Њихова деца су била тучена!

Морам признати, већ сам био зрео у то време – 1968. сам имао 29 година и управо сам се вратио из војске. У војску сам био послат као државни непријатељ, после истраге, јер сам припадао „једној групи оних”, који су, заправо, представљали зрели део нације, оно прво зрело воће на стаблу нације. Из војске сам се вратио почетком 1968. и учествовао сам у том новом зрењу. Почело је да зри, појавио се мирис, појавила се боја, али за воће је тог јуна, те године, било још рано, још се трешње нису биле обојиле својом крвавом бојом, а другог воћа није било...

Осећао сам да се међу стотинама хиљада тих младих људи појављује нека врста бунта и снаге, која ће једног дана преузети ствар у своје руке. Међутим, био сам наиван - мислио сам да памет влада светом. Заправо, оно што се супротставља памети - памети нема. Каква грешка. Оно што се супротставља памети био је богати део света, који унајмљује памет да се бори за његове циљеве. Та светска влада, та власт компанија које су овладале светом, славила је 1968, прву своју велику победу. Они су победили младост и памет, они су победили филозофске идеје, они су победили сан о једнакости људи, уверење да свет може бити организован на начин који ће бити интерес већине човечанства и који ће остварити његов сан, да људи буду једнаки, да не постоје заштићене главе.

Припадници младе генерације су мислили да је сан почео да се остварује. Нису били толико наивни да мисле да ће се то остварити брзо и одмах, али су мислили да ће се процес тог остварења наставити. До тога није дошло. Компаније су ствар узеле у своје руке, моћне компаније које издвајају средства, које поткупљују, које плаћају носиоце политичког живота, које, заправо, стварају монструозни свет, у коме ће постојати солидарност међу богатима, у коме ће се уништити сваки облик сна о томе да смо људи и да морамо водити рачуна да и они најнеспособнији и најбеднији морају да проживе часно и достојанствено свој мали живот.

Размишљао сам шта бих ја могао учинити. Био сам мали човек, без икаквог иметка - мој цео иметак налази се у вијугама у мојој глави, налази се у жени која живи са мном и у ономе што умем да начиним. Умем да начиним књиге. Решио сам да ћемо правити књиге, у којима ће се сањати сан човечанства, улудо проћердан 1968. Почели смо да правимо књиге, стотине књига. Држава је била благонаклона,

углавном није забрањивала наше књиге, само их је повремено забрањивала, судски гонила, убеђивала да су опасне и слично. Међутим, семе које је посејано некада, још пре 1968, у разним деловима наше земље и нашег друштва, лагано је код људи стварало уверење да мора постојати слобода. То уверење увек би успевало да победи режим и захтев за забраном. Успевало је да код нас, који смо стајали иза тога, створи једно дубоко уверење да не смемо одустати и да морамо веровати. Ево, пролазе године, прошло је четрдесет година у том дубоком уверењу. Знам да смо ми добили битку, добили смо битку, али нисмо добили рат. Међутим, ја знам да постоји нада док год буде постојао и један човек који води битку. Док год буде постојала нада, моћи ће да се оствари срећа људског живота, о томе да смо сви браћа и да, ипак, треба да будемо једнаки.

(март 2008. године)

Када нас једнога дана буду питали

Када нас једнога дана буду питали, они који од нас још увек буду поседовали стид неће моћи од тог сопственог стида да одговоре било шта, а ако буду било шта одговорили, нико им неће веровати да је то уопште било могуће. Не знам шта ћу учинити када мене буду питали. Пошто знам да има много оних које ће пре мене питати, верујем да ћу смоћи снаге да пронађем задовољавајући одговор. Током протеклих година и деценија сретао сам се са многим људима који су се налазили на оба таса којим се мери слобода и истина.

Неки међу њима су били прогоњени, други су немо посматрали прогоне, трећи су били прогонитељи. Позоришна представа која се дешавала пред мојим очима изазивала је у мени гађење и револт. Моје су снаге биле скромне да би могле изменити ток ствари, али у времену које је било угрожавајуће, био сам спреман да пружим подршку свакоме, било са деснице, било са левице, како би одбранио своје право да слободно исказе своју мисао. У временима када је мисао била спутавана скоро педесет година, њено исказивање је морало да има облике који су недовољно разумљиви за демократска поимања нашега века. Гледао сам у своме атељеу, данас већ средовечне, људе који су исказивали своје виђење света, пред мојом зградом су их чекали њихови пратитељи, оштрећи своје очњаке и желећи да се што пре претворе у њихове прогонитеље. Гледао сам њихове убледеле прсте, који су губили боју природне коже, од чврстог стезања и немоћног беса, пред налетима псећих хорди. Гледао сам њихове очи, у којима сам видео племениту жељу за

достојанственим животом и, истовремено, страх пред оним што ће им се десити. Седећи тако један наспрам другог, уверавали смо једни друге да је ово ипак двадесети век и да је ово ипак цивилизовано друштво. Оно је заиста тако изгледало, када се гледа са девог спрата, на коме сам становао, када се са те висине виде само кровови, далека панонска равница, непокретно огледало Дунава и измаглица фабричких димњака, из којих је, углавном, излазио само дим. Затим су моји пријатељи и моји гости, из својих скромних и демодираних актен-ташни, извучили своје рукописе, пресуде у будућим процесима, остављајући их са пуно поверења у моје руке, које су дрхтаво прихватале ове узбудљиве исповести, на којима ће се градити будућност наше земље. Било је то пре десет, двадесет или тридесет година, када је будућност ове земље, углавном, постојала у речима, у записима, у романима, у поезији, у неком скромном политичком памфлету, у говорима или кратким записима. Знао сам да неке од тих речи имају снагу ерупције и понекад сам имао страх да не дође до самоексплозије те невероватне концентрације револта који је постојао у моме атељеу. Рукописи су стајали на сваком равном месту где би се могли сложити, на столовима, испод столова, у многобројним картонским кутијама, које су биле наслане у улазу, на орманима, на столицама и ко зна где још. Провлачили смо се између њих и између оних наивних и невиних стихова које су писали песници почетници и које су ми, са страхопоштовањем, предавали, како бих им изрекао свој суд. Тај додир те две врсте папира било је нешто најузбудљивије, у тим годинама, што сам доживео. Веровао сам да се нешто догађа између те две врсте хартије. Веровао, а још боље речено, знао сам да неки тајни флуид прелази са једне врсте хартије на другу, као противотров, који доводи до здравих

реакција и до појаве нових облика отпора. Живели смо скромно, и наши животи су били препуни невероватне количине одрицања. Били смо млади и многи међу нама, који данас нису више живи, нису ни могли замислити да ће нас тако брзо напустити. Лекари су, изразима саучешћа, изговарали латинске називе непознатих болести, али ми смо знали да су наши пријатељи умирали само од једне опаке болести, која се рађала у њиховој души и која је брзо уништавала њихове организме, била је то болест изазвана тескобом неслободе, која је прво, као непрозирна копрена, падала на њихове очи, а затим, само привидно, као нека друга болест, овладавала њиховим телом и њиховом душом. Они који су их прогањали знали су да, спретном монтажом страха и бола, изазову ту болест у сваком побуђеном организму. Гледано одозго, живот је био нормалан, аутобуски саобраћај је био редован, травњаци су били запуштени, улице су биле прљаве, хаустори су имали мирис мокраће, гомиле ђубрета се налазило по свим градским угловима, оронуте и ољуштене зграде су биле део комунистичке сценографије беде и убогости. У људским очима се видела жеља да се преживи тренутак који је управо протицао и у коме се налазио читав један механизам одбране, од оних непријатних питања на које се није могло лако одговорити. Људи су били слични у сваком погледу, само су прогоњени били нервозни и имали су неки жар у очима. Тај жар је уносио немир у моју душу. Свакога јутра сам у огледалу, пред којим сам се бријао, тражио тај жар у својим очима. Видео сам га како тиња и знао сам да је ред дошао и на мене. Знао сам да то исто чине сви људи ове земље. Нада која је понеког од њих заваравала да ће се можда десити чудо и да ће неко од њих бити мимоиђен, немарношћу неког ситног службеника, била је само узалудно завараванье. Нико није имао шансе да буде

мимоиђен. Није ствар била само у стварном прогону којем су људи били изложени, исти такав прогон изазивало је осећање да ћеш бити прогоњен, без икаквог разлога или из неког разлога који је само теби познат. Људи су били прогоњени самим осећањем да постоји разлог да буду прогоњени. Та врста самоизазваног осећања самопрогоњености имала је свакодневну потврду у стварном прогону оних који су без разлога били прогоњени. Живот је био мучан када год би човек стао на прљави асфалт запуштених градова. Људи су прогоњене избегавали, једноставним преласком на другу страну улице. Неки су то са толико вештине изводили да је њихово ходање подсећало на скијашке спустове, од којих застаје дах. Затим њихова изненадна заинтересованост за излоге док прогоњени пролази другом страном улице, чак и за оне излоге у којима се ништа не налази. Такви излози нису баш ретки у комунистичкој сценографији града. Занемели и укочени, подсећали су на неке људе са Магритових слика, који лебде у празном простору, без дешавања. За њих се у ствари ништа и није дешавало, ништа није постојало пре њихове укочености, ништа после њихове укочености.

Прогоњени је све ово доживљавао као неку врсту пантомиме. Уколико је имао духа и садистичких намера, гласно је, преко улице, поздрављао своје пријатеље, који су на сваки начин избегавали сусрет са њиме. Они су се правили да га не чују или су изненада утрчавали у први слободан хаустор, унеређени од страха, ослобађали су се непријатног притиска своје бешике уз зидове, који су још увек били свеже овлажени од претходног утрчавања. Прогоњени који није имао довољно духа осећао се као оужени. Болест је већ била усађена у његову душу и душманима је остајало само да чекају да болест заврши оно што је нека идеолошка комисија започела. Већина људи која није познавала прогоњеног није

према њему имала било какав однос. Свуда по новинама су излазили, углавном, дописи о успесима социјалистичке и комунистичке изградње, прогоњени није био означен да је прогоњен, све док не би заглавио у неком од смешних процеса, који су били ограниченог публицитета и који су били углавном намењени песницима. Живот песника је био оптерећен сталном опасношћу да ће му песме бити тачно тумачене, а он би тада био приморан да криво тумачење својих песама проглашава за своје, како би избегао многобројне параграфе са тешким кривичним последицама. Народ који воли толико да пева био је понижен прогањањем својих песника. Песници су били принуђени да смање своја свакодневна опијања, да би смањили вероватноћу да пијани кажу оно што трезни мисле. Неки међу њима су постали чланови партије, не би ли избегли опасност да као пијани буду оптужени за своја трезна мишљења. Најтеже је било прогонитељима, пошто су они морали да измишљају оно што прогнани никада не би ни замислили да кажу. Тај страх од истине постао је опште место интелектуалног страха, у годинама које су за нама. Није вредело било кога убеђивати да може слободно говорити, чак ни теза да они могу све измислити није била довољно убедљива. Људи су се још више устезали када би постајали свесни да прогонитељи могу све, ама баш све, измислити на рачун прогоњеног. Измишљене оптужбе, поготово оне безазлене, постале су део општег жамора, који нас је у тим годинама окруживао. Познавао сам многе уреднике значајних издавачких кућа и угледних књижевних и политичких публикација, који су ме, својим причама, доводили до лудила. Наиме, они су ми причали о небројеном низу идеолошких интервенција, које су биле везане за притиске да се неко књижевно дело не објави баш у кући чији су они уредници. Приликом тих прича, они би

спуштали глас и изговарали би реченице које су недостојне слободних људи. Нисам подносио ту врсту интимности и чудио сам се томе што ми они то причају, човек који држи до свога угледа покушава да своја нечасна дела сакрије од погледа јавности, ако већ није имао снаге да се одупре нечасном понашању.

Када помислим да сам живео у другој половини двадесетог века

Када помислим да сам живео у другој половини двадесетог века осетим неку врсту радозналости, окрећем око неке невидљиве осовине, сада већ своје остарало тело, са раздраганом знатижељом, покушавам да видим тај површни слој света коме припадам. Покушавам да, између безбројних шумава, разазнам онај вечни бруј, којим се оглашава живот и из чијег животног гротла излећу мале и шарене птице, златни и зеленкасти инсект и свакога јутра излази сунце. Сваке вечери на њеним вулканским ободима видим једног човека који покушава да се додирне са смрћу, човек се зове Ками, случајни странац у моме животу, кога сам срео сасвим случајно и који ми је указао, својим необичним прстом, на постојање смрти. Дакле, онога ничег које ће остати иза нас у том плетењу времена, нечега што је наш заједнички живот, нешто што није ни камен који лети, ни дах који се смирује, ни онај благи додир неког другог живог бића, кога смо сви осетили у својим животима, звук оног преплета гласова из наше нутрине којим се оглашујемо као речима, пресликавајући један други свет, који постоји у нама као у некој врсти огледала, где је огледало споља, изван нас и где добија неочекиване облике једног дрвета, заталасаних трава, лукова дуге, која се провлачи небеским просторствима и на којим космички ветрови изводе своје заносне хармоније. Гласови који допиру до мене јесу гласови оних безбројних људи који успорено изговарају своја чуђења пред запањујућом чињеницом да се њихова кожа, слој по слој,

љушти и да их напушта, да се у излучевинама њиховог тела налази грађа од које су били саздани, не као хрпа, не као гомила, не као изгубљено значење, већ као живот који престаје да постоји, као вечно ђубриште, за којим трага један други човек, кога сам срео у својој младости, Леонид Шејка. Омањи је и необичног изгледа, са црном пелерином, испод велике планине, са куком за разгртање, са прстима трапавим, којима је пресликавао свет који се распадао. За њега ништа није постојало да се не може препознати, у том препознавању он је вршио класификације остатака, по сродности и случајном додиру, он није веровао у случајности. Гледам га како гази својим ногама по траговима које ће његова нога оставити, гледам како осећа ону промену која ће се тек десити, разапиње својим рукама нити судбине. Живот је прошао пре него што је започео, прстима превлачи преко тих нити, које се за један пролазни тренутак претварају у тривијалну гитару, а из његовог грла се извија песма, коју пева један други човек, негде далеко на истоку, где је сунце већ искочило до својих највећих висина, а да је код нас још увек ноћ предходног дана. Прозори су на соби отворени, чује се брујање, на столу стоји црни хлеб, неколико чаша са црним остацима текућине, гласови којим је живот, из туђих искустава, постајао наше заједничко искуство. Ками је веровао да се одговор може једино пронаћи у смрти, а ја сам у младости изгубио осећање шта је мој сопствени живот, а шта лик у огледалу оних других, који су такође били живи, ако су уопште били живи или су само лик у огледалу. Наравно, понекад имам осећај који извире из нечега што постоји у мени, да сам и сам само један лик у огледалу, ништа више, да стојим између живе материје, као нека врста преваре, да од свега онога што се судара са мојим животом једино метафоре, тај продукт оног узалудног људског урлања, јесу оно на шта

се моје сећање може ослонити. Гледам руку Леонида Шејке, сада је та, ризику склона, рука вероватно претворена у огољену кост, коју када бих је срео, вероватно нехотично, не бих ни препознао. Чему препознавање у тим необичним околностима када се срећемо са костима, замишљам овога јутра све те кости, које се из моје нутрине појављују пред мојим затвореним капцима и пред отвореним очима, где у њиховој транспарентној судбини, као нека врата вечне позадине, постоји овај наш данашњи живот, из кога лагано одлазимо, праћени оним што смо, по разним огледалима, оставили око себе, понеко дрво, понеки камен, нешто од пластике, крпе, кошуље, прибор за јело, флашице испуњене мирисним текућинама, хрпе хартије. Брзина као животно искуство, претварања из једног облика у други, узалудни напори да се метаморфозе зауставе, да свет стане, неуспех у тим намерама, неуспех на сваком плану, урлик, коначан је, неодољива потреба за висинама, суноврат и онда незаобилазно искуство да се цео наш живот може свести на један облик параноичних реакција, које има онај човек који осећа како се цео свет облика неповратно расипа и да на крају свега остаје само једна мала или нешто већа гомила песка или пепела, у зависности да ли верује у божанско присуство ватре или рад бескрајних вода, које се спуштају са неба на свет облика, који је људски, а зато пролазан. Својом заблудом проговарали би они који су били обележени да могу нешто учинити да се живот заустави у своме распадању, покушавали су да у сликама трајно обележе распадање и да, сада већ потпуно голе, кости, макар још једанпут, оживе, само један трен свог пуног живота, са психичким конструкцијама нечега што се може назвати живим. Узалуд, превара је једино могла бити преварени и ништа, чак ни вера, нису могли вратити животу оно што је из живота изашло,

зато је Камијево присуство било исто толико узалудно у захтеву да се смрт скрене у неком другом правцу. Нема другог правца у гашењу оног почетног импулса којим смо сви ми, људи, били обдарени, у тренутку када смо улазили у овај свет, кроз његова врата. Ништа није чудно што су та врата била врата утробе наше мајке, као што ништа не треба да нас чуди што ће наш одлазак бити повратак ономе што је наша мајка, једино што је она за нас појединачно изменила свој лик и претворила се у велико уточиште нашег распадања, по коме Леонид Шејка трага за препознавањем наших појединачних остатака и верује да се у тим остацима налази и остатак онога даха којим је живот настао и из кога се може наново јавити она покретачка снага која нам је даривала живот. Можда би то нешто могло да буде као дах, једва видно кретање ретке материје или нешто као звук, можда реч, нешто што не трули, нешто што личи на мелодију, можда на реч. Само будала може веровати да су космичка пространства нема, они који имају неке мудрости верују да су космичка пространства склона шутњи, они као Ками стоје на гротлу вулкана живота и ослушкују не би ли чули ту прву реч која долази из самог постојања, а затим за првом речи постоји могућност да се појави и друга реч, можда нешто што би личило на говор, нешто што би био одговор на разлог наше трошности. То су оне речи које и сами изговарамо, али не разумемо њихово божанско значење, оно значење које смо добили и које лагано губимо, као што је наш цео живот једно вечно труњење, где иза нас остаје само гомила ситне материје. У првим данима своје младости видео само пепео и песак који остаје иза човековог постојања и чуо сам прву реч која је дотакла моју душу, случајну реч, које се више и не сећам. Једино што знам да је између тих речи које су пролазиле кроз моје ухо, вероватно, постојала и она реч коју смо добили, можда као

прву реч. Затим сам стекао уверење да се у низању речи, као у некој врсти алхемичарске вешто вођење радње, налази онај смисао који смрт доводи у везу са нашим животом, када живот престаје да буде део привидности, која се увек претвара у прах, као и када смрт престаје да буде било шта друго него неки други почетак. Ко зна да ли је Ками у том другом почетку видео нови почетак истог или нови почетак другог, на гротлу вулкана, са ауром растопљене лаве, са искрама које се дижу пут неба, у густим ковитлацима дима, који се спушта на мале и ситне људске главе, које у трену свога живота јесу само прелазно стање, увек само пролазно стање, под небесима плавим и модрим, како их је насликао велики Немац, над својим метафоричним биткама, са хиљадама малих униформисаних војника, који су кренули у рат, под слојевима облака и у подножју великих планина, са густим шумама, из којих их гледају запањене шумске ствари? Чују се ратни покличи, апсолутно се чују, звуци, сада већ застарелих, ратних машина, галоп мноштва коња, њихово рзање, команда, звуци труба, измешани са урлицима рањених и умирућих, на пољима која су намењена сетвама и жетвама, али тада, ужаснут, постао сам свестан да пред собом имам представу величанствене људске жетве. Румени откоси сазрелог жита била су људска тела прекинута у своје постојању, људска тела на путу да се претворе у искежене лобање и голе дуге кости удова, изломљене у судару са хладноћом подивљалог метала и моћи која је те људе покренула у смрт. Није ли то све личило на облике колективних самоубистава, са којима сам се сретао у другој половини двадесетог века, када сам био у животу? Зар можемо тако једноставно прећи преко милиона људских бића која узимају хемијске препарате, који им растачу људску масу од које су начињени? Зар можемо тако лако заборавити

оне хитре кораке са којима улазе у аутобусе или металне птице, које се потом суновраћују са немилосрдним уништењем свега живог што је било смештено у њиховим металним телима? Зар можемо заборавити панику која нас је обухватала у другој половини овога века који је за нама, када су милиони људи убијени само зато да би се животни простор једнога народа проширио на безмерна поља, под топлим сунцима јужних топлих мора? Онда се појавила болест, затим су машине подивљале и почеле да производе безмерје других машина, чија је једина намена била убијање људи, затим се појавила огромна количина научних заблуда, неизлечиве болести, затим је почела да се губи реалност живота, извршено је сажимање речи. Стајао сам смрвљен поред једног уличног угла, моја мајка је била мртва, мој отац је умро, моји рођаци постепено умиру, распадају им се бубрези, јетра, панкреас, плућа се претварају у гњило ткиво, у телу им се појављују израстине које им гасе животе. Стојим на углу са својом женом, држимо се са руке, не знамо где да кренемо и да ли уопште има смисла кренути било где, послушкујемо, до скоро смо гледали, данас више не гледамо, не верујемо својим очима. Све се променило, машине су постале такве да оне данас гледају нас, непрекидно, оне нас послушкују, из великог модрога неба, по коме су се развукли сиви облаци, дрвеће које расте у нашој близини има деформирани облик, кора се посувратила и лишће је постало израз неке биолошке болести, ветрови су помахнитали и довлаче непријатне мирисе, из неких удаљених крајева, у којима не знамо шта се дешава, непознати људи, непознати предмети, деформисани, такође, неком суманутом вољом да се све промени, прогресивистичка лудост, која је сваки наш уд продужила до невољених граница. Из дубина времена проговорили су митови које више не распознајемо, нешто

што никада није припадало ниједном од мојих предака одједном постаје моје и ја га се не могу одрећи. Затим до нас стижу нови облици моћи, непознате хартије, на којима је, у виду цифара, исписана моћ која се мора поштовати, која не поштује биће, по једноставном поступку, ликвидирано. Међу нама се налазе они који са тим хартијама владају над нама, над нашим животима, над нашим путевима, који са тим хартијама пуне своју утробу храном и текућинама, који се са тим хартијама одевају, који са тим хартијама владају стотинама и хиљадама људских бића, која им служе да би се њихова моћ исказала. Лете, непрекидно лете између тачака на нашој планети које немају разлога да буду спојене, спајају неспојиво, мрзе животиње које живе поред нас, мрзе говеда, коње, козе и свиње, не подносе живину, коју иначе прождиру и избацују као своју сопствену излучевину. Владају нашом децом, уносе у њихове животе немир, због неостварености, владају нашим женама и њиховим телом, стварајући им илузију да ће моћи да из једне кафане на лошем гласу пређу у владарски дом једне монархистичке илузије на крајњем северу Европе. Гледају нас са екрана, тог великог ока које су сместиле у наше домове, те хорде једног света у најезди, са хартијама које живот значе. Стојимо ја и моја жена на углу, поред изваљеног угаоног камена једне зграде из прошлости, те послушкујемо, очима више не верујемо, послушкујемо ону праву реч, која ће се изненада појавити, између многих других речи, послушкујемо. Понекад осетим њен јачи стисак руке и тада се моја пажња устостручи, чујем нешто што личи на урлик, знам прилази нам људско биће, које је у својој несрећи блиско нашој несрећи, гледамо се очи у очи, знам, то нам прилази један говор, кога треба сачувати. Показујемо руком да смо блиски, понекада, а његова се рука подигне са намером да нам покаже исти знак, тада знамо да ће нешто

остати из овога времена, гледамо се очи у очи, он вади своје хартије, књига, појављује се књига, околу нас онај луди свет, у нашим душама један случајно изазван спокој. Коначно, човек, са друге стране улице, на ивици коловоза, нагнуто тело Камија послушкује смрт, са десне стране, по ђубришту пребира Леонид Шејка. Моја жена и ја послушкујемо будуће књиге, које, како то доликује књигама, говоре о прошлости, верујући да се живот може сачувати, чак и ако власници чековних картица верују да ће се живот коренито изменити и да ништа у животу неће бити као из времена када су живели барбари.

Мој свет

На падинама планине Рудник стојим под једном липом, која се моћно уздиже изнад моје главе, а осећам како успоставља непосредни додир са модрим небом, послушкујем зујање инсеката и препознајем гласове људи, који далеко од мене покушавају да се договоре. Не знам о чему се они договарају, али знам да сви ти гласови припадају оној слици коју видим око себе и која је праузрок свих слика које су у овом моме свету насликане и које су једини свет који осећам као свој. Када сам био млад, покушавао сам, у својој надобудности, да изговорим неку реч која није постојала, са пуним доживљајем коју поседује свака реч, знао сам их много, које сам чуо од своје мајке, ситне жене, округлог лица и танких и малих усана, из којих сам чуо све речи мога живота. Глас јој је био јасан, све до онога болног тренутка кад ме је напустила, у мојих тек пуних двадесет година, када сам постао свестан да сам своје учење речи завршио. У годинама које су следиле сам, од својих пријатеља, научио како се пишу и читају песме, можда по неки роман, али моје учење је било завршено, извор речи је пресахнуо, њега више није било. Ту и тамо, у временима која су испунила мојих седамдесет година, појавила би се понека нова реч, неки спој речи, који се случајном судбином уклапао у речник моје мајке, нека моја лукава подвала, која је вешто покушавала да настави путовања мојих нових и потпунијих сазнавања, нека нова осећања, која су извирали из безбројних слика које су се појављивала у дубинама мојих очију. Постајао сам свестан те незаобилазне чињенице да сам имао мајку која је извор свих

мојих сазнања и осећања, у мојим ушима одзвањао је неки далеки свет, који је постајао мој једини свет и у коме сам препознавао све заблуде свога живота и сва крива знања, која су ми била наметана оним варљивим путевима на којима смо пратили лукава обећања да постоји и један други свет, кога нисмо наследили од људи који су расли и умирали око нас. Понекад бих заборавио поглед своје мајке и почео бих да верујем у неку измишљотину, која би до мене допирала као нешто обећавајуће, гледао бих куће које изничу попут гљива и мислио бих о њима као о нечему што нам долази као порука из будућности. Затим бих, у стиховима мојих пријатеља, откривао тајну поруку, коју сам чуо кроз поједине речи моје мајке, у временима када сам био мали човек и када још нисам био далеко од извора свих чистих осећања. Затим су се, опет, појавиле слике које никада нисам видео, извирале су из оних светова у којима нисам никада боравио, из оних времена у којима никада нисам истрајавао. Мој свет је мали и моја времена су ограничена, али мој свет и његова слика нису само моји, јер ја данас знам да не постоји ниједна реч која се не налази у једном од људских језика, ни једна једина реч, да не постоји ниједна једина слика која није у неком људском свету. Док данас стојим под огромном липом, коју је неко скоро невреме преломило и срушило, само је још лишће остало зелено и животно свеже, у овом усијаном лету, када су све траве пожутеле и када овце из неког малог стада изгубљено лутају по стрмим ливадама, са погнутим главама, тражећи по неку зелену влат траве, знам да нема другог света осим овога око мене. Далеко ужарено сунце на модро плавом небу само овде има тај сјај и на другом месту, за неког другог човека, оно греје на неки други начин. То, можда, није исто сунце, то, заправо, није исто сунце, не, у сваком погледу, није исто сунце о коме је једном приликом говорила моја мајка,

док сам, као мали човек, стајао поред ње и слушао њену једину бајку о нашем будућем животу. У њему ћу ја, њен син, бринути о њој када буде стара и немоћна, а што ја нисам доживео, јер ме је она тако рано напустила. Сад трагам, под овим модрим небом, за речима које су песници њеног и мога језика написали да чујем оне речи које ми она није изговорила. Затварам очи и покушавам да видим слике из наших живота, послушкујем шапутање лишћа на умрлој липи и зујање инсеката у овом усијаном лету и знам да само на овом месту имам место на коме мој живот припада оним трептајима који су у моје тело пренети из тела моје мајке, са оним тренутком када ме је у крви родила и када сам започео ово краткотрајно постојање, које је мој живот. У њему ћу имати радости осећања да припадам, једино и заувек, овим grubим људима, препланулог лица, великих шака, грленог гласа, чије далеке гласове послушкујем и са највећих даљина. Знам да је то једини свет у коме могу да постојим, мој свет.

(септембар 2012. године)

Писмо непознатом читаоцу

Ово моје писмо упућено је непознатом читаоцу, оно истовремено није у стању да означи време у коме су описани догађаји настали, мени се данас чини да је све започело у неким прошлим временима, када сам, преко пустих предела, стизао у овај свет, који је био судбином одређен за мој садашњи живот. Изнад мене је било модро небо, за које сам знао да постоји само у мојој глави, околу мене су струјали живахни ветрови, а под мојим малим стопалима таласала се оштра зелена трава, испод облака висиле су птице у лету и чуо се лепет њихових крила. Моју путању су заобилазиле дивље звери, сите и напојене, отежале и троме, из даљина се чуо звук песама неких бића које нисам видео, а која су личила на изглед мога тела, кога до тога послеподнева никада нисам видео. Долазећи ниоткуда и идући у правцу ничега, започињао сам своје путовање сазнања у свету где ћу доживети дубоку старост, где ћу бити међу бићима која ће себе сматрати људима и где ће ме у својој површности увек видети као део себе. На небу нису постојали никакви посебни знаци, само стални шум у мојим ушима испуњавао је простор у коме сам био, окретао сам се на врховима својих стопала и осматрао нешто што никада нисам видео, али чега сам се сећао у дубинама хармонија које су лебделе иза моје чеоне кости, испод моје темене кости, а што ме је испуњавало задовољством. На великим пољима хартије, исцртавао сам линије свога живота, које су пресликане постојале на мојој шаци, па сам могао у каснијим годинама, које су следиле, да гледам у своју линију живота, која се на моме левом длану

спушта од средњег прста, стремећи до самог корена шаке и утапајући се у једну закривљену линију, која нагло скреће у лево и нестаје у облом преласку од длана ка другој страни шаке. Могао сам да видим како ја немам само једну линију живота, већ су то две паралелне линије и знао сам да ће у моме животу постојати једна путања која ходи једном од ових линија и која је линија мојих сазнања, а оном другом линијом, која говори о једном духовном путовању, које се одвија од моје десне слепоочнице до моје леве слепоочнице, кроз поноре мојих можданих вијуга и мождане материје. Једно путовање ће освајати моје биће и постаће доминантно у мојим каснијим животима, где ћу моћи да послушкајем и чујем небеске хармоније, које испуњавају нашу тренутну људскост и које нас опомињу да имамо и једну људску обавезу у животу, коју никако не можемо да мимоиђемо и која ће нас вечно чекати у свим нашим животима и у свим нашим световима. То је обавеза да видимо свет око нас и онај који нам је близак по својим близинама, као и онај који нам је удаљен и кога никада неће угледати наше људско око. То је онај свет кога једино можемо спознати кроз његово име, кроз реч која, пролазећи кроз нашу мождану материју, открива слику света, како он, можда, изгледа када бисмо могли да напустимо наше људско тело, да се измакнемо ван наших живота и да осетимо оно надстварно, као када у неком болном и дубоком сну угледамо сами себе у своме постојању. Онда су прошле године у којима сам проналазио себе као човека, речи и зидови су били једина слика у моме животу, срицао сам и једно и друго и покушавао да, у високим зидовима, пронађем ону помахниталу реч која ће одзвањати свим својим треперењима, као савршена хармонија космичких дубина. Сада сам разумео оног Холанђанина који је, пре нешто више од пет столећа, у тминама асфалта, први

насликао ужасну дубину бескраја, када је његов изглед ствари постао незаобилазан пут којим је свако људско биће морало да се упути. Тако мора, било да је пут кратак и да обухвата само неколико корака или да је дуг до стварног бескраја, уколико он уопште постоји, а онда речи, те невероватне странпутице у нашој можданој маси, значења паралелних и континуираних светова, која се додирују у очекиваним и неочекиваним тачкама. Тај свет измишљењих конструкција, које сам као архитекта вечито исцртавао на хартијицама, које бих истога дана цепао у ситне комадиће, бежећи од страха да би тај грандиозни свет мојих измишљености могао, стицајем несрећних околности, да се окоми на овај свет који нам се чини стварним, али који је Божије дело и примеренији људској природи, уколико људска природа није онај ужас који се данас дешава на разним деловима света, где у безумљу бивају убијени безбројни људски животи, када се људска себичност одвојила од било ког људског бића и када је заборавила да смо сви само део једне целине, нешто као људска материја, која одзвања тек као целина, допирући из бескраја и истовремено тежећи бескрају, ходајући улицама великих градова, између зидова, са нашим погледима усмереним према небеском своду, ходајући између помахниталих металних чудовишта, ослушкујући њихово живовико бректање и осећајући њихове мирисе, да бих у залуталим путовањима стајао пред зградом у којој су се чуле речи неког посувраћеног живота, из којих је допирала светлост, која је била имитација дневних светлости и у којима се време кондезовало, да би цео један живот био сведен на пар сати оног, такозваног, правог живота, где сам збуњен покушавао да уверим себе у који од тих живота могу са поверењем да ступим. На дашчаним подовима ходили су људи који су живели туђе животе као сопствене, у којима су

се људске трагедије понављале из вечери у вече, где би се неповратне смрти обнављале, уз дуготрајне аплаузе зајапурених људских бића, која су у тим вечерњим сатима, померена из свог истинитог простора и времена, доживљавала прави истински живот, који се цео састојао из нестварних и лажних сцена, осећао сам и сам да је у тим мрачним временима, у сликама једног света у повратку, у речима које су испуњавале моја осећања и моју мождану масу, скривен, можда, једини пут којим можемо стићи до оног предела у којем сам се нашао на једном почетку света, који је за мене био осветљен. Гледао сам људе око себе, који су стајали на том дашчаном поду, гледао сам како се крећу и слушао сам речи које су ми откривале она скривена поља моје мождане масе у којима се налазила нека скривена слика, коју сам покушавао да пренесем на просторе хартије и са којима сам покушавао да означим постојање једнога света, који би био разумљив другим бићима која су долазила за нама, у надирућим таласима, можда из истог места где смо и сами изронили, из једне тмине, где ћемо, можда, опет уронити. Не ја нисам био човек позоришта, јер о позоришту је реч, ја сам био човек коме су дозволили да будем у позоришту, да живим један позоришни живот, да на својим плећима носим позоришну прашину, да сликам тај живот онако како сам га видео и да, понекад, препознам ону праву слику наших живота, ослобођену свега што би могло бити искључиво материја и што би морало бити и слика једног духа, који је ослобођен времена и простора, био наше једино исходиште и наше једино уточиште. Гледао бих глумце и видео на њиховим лицима ту сталну промену, јер би у једном тренутку иза њихове коже наслутио неко друго биће, које није било биће њиховог постојања, већ лутајући дух данског краљевића, који нам је у вечерњим сатима дошао у посету, из

једног живота који није наш живот, али који постаје, макар у привиду, живот тих стотинак људи који седе у позоришним фотељама и посматрају то чудновато претварање дашчаних подова и гипсаних кулиса у мермерне подове и грандиозне куле и градове, где се судбине мешају и додирују у различитим временима, као да се настављају у неким целинама, које никада неће стварно постојати. Можда је на тим местима стварност само привид, а привид је тек права стварност? Речи које стално чујем и које су биле изговорене између вештачког и привидног дрвећа, речи које су упућивали једно другоге непостојећи или данас и овде непостојећи људи, одзвањале су у мојим ушима убедљивошћу једног стварног постојања и ја сам био сигуран да на оним сликама које сам видео у позоришту постоји једна стварност, која надилази све друге облике стварности, те да ја морам, покренут сопственом судбином, да оставим слику која ће бити траг о том паралелном постојању. Моја рука је нацртала једну другу руку, са свим траговима дуготрајног постојања, моја рука је нацртала једно ухо, у свој грандиозној димензији једног инструмента, којим одјекују гласови за које сам знао да не постоје у стварности. Били су то гласови паралелног света, у коме сам постојао и где сам слушао искуства која се у стварном животу никада нису могла чути. Слушао сам ломове узнемираних гласова, дуге тишине и изгубљене звукове, занет у тмини позоришних дворана, чуо бих понекада таласање лимова, које је глумило ударе громава и светлосне ефекте, који би замењивали бљескове муња, гледао бих са удивљењем привид морских таласа и нарастајућа осећања љубавних заноса, трагичне последице изненадних и очекиваних смрти. Тонуо бих у тами угашених светлости умрлих сцена, које би изгубиле чаробно дејство присуства глумаца и сценских ефеката у једном позоришном сну, који

би увек следио иза бурног живота лажних осећања, јер и сцена је, као свако живо биће, захтевала време сна и опуштања. Тада сам међу напуштеним фотељама позоришних дворана угледао нека људска бића, налик мени, где седе у некој врсти обамрлости, а тада бих откривао да постоји једна скривена завера људских бића, која покушава да тај вештачки живот, који се одвија у позориштима, одржи у животу, јер он, тај живот, био је, по њиховом схватању, заправо прави живот, моћан и дуготрајан, а ја, као случајни и трајни записивач слика тога живота, припадао сам тој скривеној завери, која се дешава у храму, где су окупљени верници, који су са пророком дошли у храм, да га очисте од зле коби и недостојне употребе. Можда су моје слике ребусоидне поруке једног уверења, да нам живот није само једна судбинска линија на нашем длану, већ да је састављен од две линије, као што је то случај са мојом левом руком, а можда и од већег броја снопова линија, када више нећемо бити у стању да разликујемо стварно од нестварног, и када ћемо коначно спознати да је достојанство нашег живота садржано у идејама које једино постоје у световима речи, у можданој маси људских бића, идеје људског света. Нема разлога не веровати у могућност да свет камена има свој језик и свој свет идеја, као што можемо веровати у језик биљака и њихов свет биљних идеја, као што дивље животиње имају своје језике и своје светове идеја или као што космичке хармоније имају свој језик и свој свет идеја. У свом површном погледу на свет сам видео трагове многих идеја, као што сам у многим људима и њиховим животима наслућивао идеје које ми нису биле доступне, а за које сам знао да их они, ти други људи, виде и осећају. На трагу једнога тамног живота позоришта провео сам деценије сопственог трајања, откривајући замршене путање судбинских линија, гледао сам

трошна људска тела како се обрушавају у прах, јер су из праха и дошла, гледао сам и слушао гласове који се гасе и који покушавају да нас, по последњи пут, дозову, а осећао сам да из мога тела мора излетети један глас, упућен људима који су слични оном младом човеку из кога је настао овај стари човек, који сам ја сада, у овој јесени живота. Морам им рећи сву ону тежобу путовања и лепоту осећања коју сам имао на путу који сам прешао, а који се налази још увек испред мене. Можда ће мој глас упућен тим људима бити неразумљив, можда ће многи међу њима гледати у мени само једног случајног и старог човека, који им нема шта корисно рећи, али моје речи, моје слике, мој свет идеја нису само мој свет, моја судбина није само моја судбина, ја знам шта ми је чинити и ја ћу то учинити. Постоји у овом свету који нас окружује једно скрајнуто место, где ћу у неком углу пронаћи заштићени простор, обучен у стару одећу, стајаћу и тихо, готово да ме нико не може чути, говорићу речи које ће бити замена за оне слике које сам некада, у доласку, исцртавао на пространим хартијама, а у којима сам покушао да искажем сву изгубљеност моје младости. Но, данас више нисам млад, моје слике, моје некадашње слике бледе и ја их сам са тешкоћом препознајем, али речи, ове речи које упућујем непознатом читаоцу постају ми све јасније и све разговетније. Видим у њима идеје које ми откривају механизме кретања људских судбина и зато ја морам, док имам још снаге, да, у својим шапатима, искажем све оно што се десило у једном људском животу, у моме људском животу. Знам, крај мене ће до задњег даха бити једна топла људска рука, која ме је држала у свим тренуцима мога живота. Када се ноћу пробудим у широком кревету, који припада мени и тој руци, осећам како моја рука држи ту топлу и драгу руку, у чврстим тиску једног загрљаја. Знам да то није обичан загрљај

љубави, који постоји између два људска бића, већ је то она људска љубав без које не може постојати нешто што већ временима постоји и гмиже, а које се назива човечанство...

(3. мај 2009. године)

Путовање кроз вечност или његово име

Ево већ више од седамдесет година ослушкујем речи које допиру из неких невероватних даљина и покушавам да ухватим прави смисао корења из кога, тако верујем у својој наивности, допиру до мојих слушних апарата, који трепере по неком животу коме припада цело моје биће. У очима својим видим невероватне слике вертикалних црта, које извиру из истог оног корења, а видим и једну мрежу словних знакова, које исцртава једна рука дугих прстију, која гради једну мрежу живота. У њој се исписују нека, у времену далека и изгубљена, знања, нешто ка чему ходају моје ноге, које су такође доспеле до мене случајно и којих се никако не могу ослободити, које ме носе по овом свету, који је мој свет и у коме видим његову лелујаву фигуру, која се креће између речи, између слова и између гласова, у једном сталном једном, расту траве по пустим стрминама и понеко дрво. Када се мало боље загледа виде се трагови неких бића која припадају другим облицима живог света, о којима Бог такође брине, облаци нам понекада долазе у посету, јер то су наши далеки преци и рођаци, који се ужеле да нас виде и да нас додирну својим меким додирима. Тада се губимо у њиховим белинама и када осећамо да нам се крв у жилама успорава и да нам се очи склапају, у дубоком и свенадолазећем сну. Онда, као далека тачка са врха небеског свода, долеће нам птица, која нам доноси корак наше надолазеће судбине, којој се препуштамо у крдима, која, на природним пропланцима, покушавају да играју своје животе, на нама разумљивом језику. Сви су окренути ка једном лелујавом човеку, који

маше рукама и који нас опомиње да се никако не нагињемо кроз прозор, у овом полуделом возу, који нас носи пут небеског плавог, које се пружа над нама и које је циљ, уколико овај наш живот уопште има неког циља. Чује се дахтање једне моћне машине, која нас вуче овим лелујавим колосецима, на којима се налазе наши животи, којима тутњи сва енергија коју из нас извлачи његова рука, машући са једном палицом, која личи на диригентску палицу. Њу наши животи никако не могу да заобиђу и она је можда путоказ за наше ситне животе, мале речи и мале слике, које никада неће напустити наше очи. На окукама и скретницама наших живота он стоји поред ових побеснелих трачница, којима тутњи наш полудели воз, маше својом округлом таблицом и ја видим како је он човек који верује да нас води на правом путу, са кога нећемо никада скренути. Иза њега видим лик његове жене и видим сенку која припада њиховој ћерки, а осећам како се моје усне мичу, видим их у једном мрачном тунелу, где се прозорска стакла на нашем возу претварају у дрхтаћа огледала. Чујем свој глас који изговара једну реч, знам, та је реч његово име. Његово име.

(26. новембар 2012. године)

Човек, у ствари, увек говори једну те исту причу

Човек, у ствари, увек говори једну те исту причу. Колотечина којом пролази наша мисао увек је отворена на истом месту. Можда, понекада иде мало више у лево или у десно, пејсаж кроз који пролази, ипак је увек исти. Сличан. Прича која тече тече са речима које су се потрошиле. Исцрпљене речи. То су оне речи које ми као људи поседујемо и које су ограничене у броју. Наравно, на основама тих речи свако од нас има осећање сопственог живота. Имати осећање сопственог живота јесте нешто потпуно природно и њега поседује сваки човек, независно од култивисаности. Сви људи имају осећање сопственог живота, али они који су култивисани људи, међутим, имају једно осећање живота које није само њихово сопствено. Они, наиме, носе у себи и једно осећање које, истовремено, припада и другима. Због тога, култивисани људи, на свој начин, нису аутентични. Изгубивши аутентичност, они су стекли особину да имају осећање, истовремено, сопствене и туђе судбине. Можда то што се десило њима јесте, такође, један посебан облик људске судбине, не мора нам се десити све да бисмо имали осећање како изгледа нешто када се деси, а није се десило нама. Аутентични људи немају тај осећај. Култивисани људи имају тај осећај, разумеју и оно што се њима није десило. Сада се морамо подсетити да знамо да животиње никада не могу бити култивисане. Зато животиње никада не могу нанети неком зло, пошто не разумеју законе зла. Међутим, ако аутентични људи неком нанесу зло, како онда то тумачити? Пошто аутентични људи немају осећање култивисаности и

немају осећање других, онда би то једино могло да се протумачи да се зло налази у њиховој аутентичности, да зло припада њима као појединачно зло. Прилично сумњива констатација. Изгледа да би она друга могућа констатација била много реалнија: а та друга констатација би била да се зло налази у култивисаности, да бити култивисан значи истовремено имати и искуство зла. Звучи страшно, али звучи прилично истинито. Немамо никаквог разлога да верујемо да би се у искуству, у нечему што немамо могућности да бирамо, могло десити нешто што би личило на контролни механизам, који би из нашег искуства искључивао присутност зла. Зашто да не? Искуство има иначе и зло у себи, које није резултат личног искуства, али које ће у нас ући током процеса култивисања. Тада туђе зло усвајамо као своје сопствено. Наши снови су главна тачка оптужнице, у једном процесу који може свако од нас да покрене, против сопственог зла. Ако смо већ толико далеко догурали, онда нисмо далеко од нечега што би се могло назвати колективном судбином. Са нашег срца тада би могао да падне један велики и тежак камен, сем појединачне судбине, ми поседујемо и нешто што јесте колективна судбина, која припада свим нама, јер у тој судбини се налазе и зло и добро, који чине целину и који припадају свима нама. Пошто можемо мислити, дакле и чинити, зло и добро које нисмо до сада учинили, нити га имали као сопствено искуство, него имали само као искуство других, Едип и Нарцис постају стубови нашег колективног трајања. Увек сам имао страх пред оним облицима уметности који су са ужасном вештином приказивали зло. Осећао сам како део тог зла остаје саставни део мога бића и како се ја, без обзира колико се томе опирао, не могу ослободити тог осећања да макар једна трунка тога зла негде не промакне и не нађе станиште у моме мозгу. После, када се то зло појави

као дејствујуће, ја више нећу бити у стању да се од њега одбраним. Не знам да ли је оно моје сопствено или је оно искуствено, које ми је дошло од других. Зло би на тај начин постајало део мог могућег живота. У младости сам био фасциниран открићем колективне судбине. Наиме, сада сам свестан тога како се то десило да сам стекао искуство о довољно упорном и довољно моћном човеку, који толико трепери пред сликом света да може у тој једној слици да искаже, ма колико сама слика изгледала безазлена, ону истину која је историја нашег колективног трајања.

Они мисле да сам ја правио плакате БИТЕФ-а, Боже, каква заблуда! Ја то нисам уопште радио! Ја сам све време причао за оне који су били способни да виде, а њих је било невероватно мало, ја сам све време причао нашу колективну судбину. То што сам ја чинио имало је безазлено име, мала слова, слова која није ни требало гледати, затим нешто као датум, уопште ми тај датум није био важан, нешто као поднаслов, Боже, поднаслов и још ситнија слова, па ја их никада нисам ни видео! Ја сам, Вама, заправо причао причу о томе како изгледа Ваша колективна судбина. Прича се привела своје крају. Нисам ја причу привео крају, зато што нисам ја био тај који је одређивао Вашу колективну судбину. Ви сте своју колективну судбину исписали Вашом заједничком крвљу, када сте се родили, неки међу Вама много после мене, а шта сам ја учинио у том дугом времену? Покушао сам да, кроз краву скраму Ваше крви, видим куда срљају ваши животи. Да видим онолико колико је то било у мојој моћи. Имао сам упорност да четврт века, 25 година, непрекидно, једанпут годишње, Вас опомињем која је Ваша судбина. То је оно што сам ја чинио, они мисле да сам правио плакате. Боже, они мисле да сам ја њима давао најаву како ће изгледати њихово позориште. Није то мене уопште

интересовало! Ишао сам и ја да гледам те представе, гледао те драме, те трагичне глумце, који имају своје представе, који причају своју причу о колективној судбини, једнога другог света, гледао сам и осећао, са неким и саосећао, неке сам разумео или имао илузију да их разумем, неке и нисам разумео. Но, мене заправо све то није ни додиривало. Тај папир, који је био порука Вама, урадио сам много пре него што сам видео било коју представу. Чинио сам то са намером, пре би се могло рећи са вером, да ће можда неко прочитати ту поруку, током 25 година путовања, да ће она можда допрети до некога, до једног, током тих 25 година. Порука осветљава онај свет каквим га је видео један мали и скроман човек, какав сам ја био, током тих 25 година свога сучељавања са човековом судбином, у целости, са свим осећањима, са кожом и опном која постоји између живота и смрти, између духа и тела, тако исто у свету слике постоји преплитање разних идеја, религиозних и политичких, кроз које се повлаче појединачна људска трајања, коме је ограничавајући трагичан тренутак управо онај када се појављује смрт.

Прича је прекинута онда када сам видео, изненада, смрт једног човека, кога сам познавао, који је, такође, био везан за позориште и који је, такође, живео свој трагичан живот исто тако негде скривен, покушавајући да нам каже, да нам одржи своје велике говоре о животу и смислу живота, о великој црвеној социјалној правди. Тај човек је писао драме, не зато што је волео да дели мисли о животу на више драмских ликова. Драмски ликови у његовим драмама су били привид. Привидом је заправо држао говоре о животу и смислу живота. Монологе! Међутим, те монологе, у несрећним околностима живота, није могао да изговара на други начин него привидно, као да су у питању драмски дијалози. Монолози су вештачки и насилно издељени на десетак улога.

Треба избрисати имена јунака, треба текст читати као целину, јер он тако и траје. Јунаци говоре настављајући мисао коју је претходни јунак започео. То је велика потресна балада живота, коју је тај човек нама изрекао, са својих левих социјалних позиција. Десило се да је умро, срце му је препукло, вероватно, не знам како се то десило, нисам ни желео да сазнам, имао сам предосећање смрти, шта ли, снимали смо га уочи смрти, за последњи лист те дуге приче коју сам Вам приповедао током тих одвратних 25 година. Тог дана када је он умро, јутра када је умро, у осам сати је требало да се видимо, да се нешто договоримо, мој договор са смрћу, у питању је била нека глупост нашег живота, коју никако у животу нисмо могли да избегнемо. Он се спремао да говори о ономе што сам ја покушавао да Вам кажем током ових 25 година. Не, ја не знам шта се он спремао да Вам каже, једино сам био сигуран да је он желео нешто да каже. Онда се јавила његова супруга, жена, која ми је рекла да је он управо умро, на два или три сата пре времена када је требало да се нађемо. Онда сам ја осетио: моја прича, коју сам Вам ја током ових протеклих 25 година причао, дошла је до свог природног краја. Коначно, смрт је ушла у саму причу, а после смрти, стварно, чему било каква прича?

(17. фебруар 2001. године)

Кажу да је Ниче имао уверење

Кажу да је Ниче имао уверење да ће уметност бити пут којим ће људско сазнање кренути ка истини. Они други, чије се име поред Ничеовог не би могло споменути, сматрају да ће се истина показати као слика. Бити слика истине света јесте нешто за чиме је трагао Дирер, на малој пијаци градског трга, вешајући своје свеже графичке отиске, пред знатижељним суграђанима, на развученим конопцима, као што данас домаћице излажу опрано рубље сунчаном сушењу. Ниче није могао знати да ће постојати нешто што је виртуална стварност. Он, доиста, није веровао у моћ стварности. Можда је то могла да буде судбина прошлости, која нам долази опет да нас опомене, а где се ту може говорити о нечему што је виртуелно. Но, зар није он говорио о путу који води преко уметности да би се стигло до истине. Није ли историја двадесетог века управо показала да је трагедија два светска рата била, можда, само једна колосална позоришна представа, да су атентати и убиства били скокови балетских играча, на осветљеним позорницама вечерњих гала представа, зар се не може рећи да су снимци великих покрета маса само наставак Алтдорфера, Боша и Бројгела, на оним величанственим сликама, када су кренули ка оном облику стварности чије се потпуне димензије тек одсликавају на екранима виртуалне реалности краја нашега века. Крици који се чују у нашим домовима много су стварнији него крици оних људи који су били побијени у гасним коморама, индустријске ликвидације људи, коју су спроводили државни службеници тако цивилизоване, тако култивисане и тако

софистициране немачке нације, под управом једног молера, који је и сам био, према Ничеовом предказању, успутна станица на том дуготрајном путу, који преко уметности води ка истини. На крају, вероватно, ће и истина бити тако бездушно вештачка као што су вештачки примерци зрелог воћа, направљени у рекламне сврхе, од пластичне масе, који се не могу загристи, јер нису за јело, али који у нама изазивају неодољиво лучење пљувачне киселине и жељу.

Можда је циљ да се постигне жеља, а не истина.

Дакле, пред нама је неизвесност следећег века, за нама је извесност прошлог века. Измењена слика новог времена неће личити на оно време које је прошло. То ће бити изгубљено време. Моје изгубљено време. Имам неодољиву потребу да набројим све оно што сам у том времену изгубио. Дакле, да почнем: 1900. године сам изгубио Цепелинов дирижабл, изгубио сам Планкову квантну теорију, изгубио сам *Ујка Вању* Чехова; 1901. године сам изгубио прву Нобелову награду, затим Фројдову *Психологоију свакодневної жовоїта*, Велсовог *Првої човека на месецу*, опет губитак *Три сесїре* од Чехова, *Буденброкове* од Томаса Мана, те 1902. године губили смо *Иморалистиу* од Андре Жида, *Баскервилскої йса* од Конана Дојла, Роденовог *Ромеа и Јулију*. Године 1903. доживљавам катастрофу изгубивши прву радио поруку упућену из Сједињенихи Америчких Држава у Енглеску, губим први лет Рајтовог авиона, губим прву Фордову фабрику аутомобила, губим у крви краља Александра и краљицу Драгу, губим први такси у Лондону, прву Крупову фабрику у Немачкој, губим *Тонија Крејера* Томаса Мана, 1904. године губим тек основану Ролс-Ројс компанију, нећу више моћи да гледам *Вишњев сад* од Чехова, нити да слушам *Мадам Батјерфлај* од Пучинија, распао се

Мислилац од Родена. Године 1905. Ајнштајн је изгубио своју Теорију релативитета, Французи су одвојили цркву од државе, у Петерсбургу су радници основали свој први совјет, ових дана су га коначно изгубили, Фројд нас је замајавао својим Теоријама секса, а Бергсон стваралачком еволуцијом, Хајнрих Ман нам је подметнуо *Професора Унрајта*, 1906. године Аустро-Угарска уводи по први пут санкције мојој земљи, Србији, да би то прославили у Салцбургу, одржавају први музички фестивал посвећен Моцарту. Следеће 1907. године Норвешка уводи женско право гласа, Ганди измишља пасивни отпор, измишљена је колорна фотографија и свет је одједном изгледао лепши, Горки је написао *Мајку*, Малер је компоновао *Осму симфонију*, Пикасо слика *Госпођице из Авињона*. Затим долази 1908. година када је уведена старосна пензија у Лондону, 1909. године Метерлинк пише *Плаву њици*, 1910. године измишљена је пластична маса, Стравински компоњује *Жар њици*, Кандински слика прву апстрактну слику, Гауди гради Каса Милу у Барселони, Адолф Лос гради кућу Штајнер у Бечу. Године 1911. убијају руског премијера Столипина, у Шпанији такође, уводи се здравствено осигурање у Британији, дешава се револуција у Мексику, Томас Ман пише *Смрт у Венецији*, Мона Лиза је изложена у Лувру, Валтер Гропиус и Адолф Мајер пројектују Фагус Верке у Немачкој. У долазећој 1912. години Скот стиже на јужни пол, Титаник гори у хладном мору, Делхи постаје главни град Индије, Сједињене Америчке Државе добијају прву падобранску јединицу, наравно, ми учествујемо у Првом балканском рату, Стравински компоњује *Пејрушку*, кубисти почињу да праве колаже, у филму *Краљица Елизабета* игра Сара Бернар, а пет милиона Американаца иде сваког дана у биоскоп. Године 1913. Срби учествују у Другом и Трећем балканском рату, Нилс Бор је разорио структуру атома, Фројд

публиковао *Тојеме и шабуе*, Хусерл је публиковао *Феноменологију*, Шо је завршио *Пиималион*, Марсел Дишан начинио први *Readymade*, исто онако како је Чаплин снимио свој први филм, сви су гледали али нису сви видели, Сант Елија исцртао своје обресе футуристичког града. Онда долази 1914. година, која за нас започиње убиством Фердинанда и Софије у Сарајеву, затим Аустроугарска објављује рат Србији, Немачка објављује рат Русији и Француској, Британија објављује рат Немачкој, Немачка окупира Белгију, Русија објављује рат Турској, Панамски канал је отворен за саобраћај, за то време Џојс је завршио *Даблинце*, Жид исписује *Погруме Вајикана*, Гропиус пројектује *Фајусверке*. У 1915. години Кафка објављује *Мејаморфозе*, које је написао три године раније, Пикасо слика *Арлекина*, Грифит снима у Америци *Рађање нације*, а Мак Сенет своје *Лудорије*. Година 1916. започиње битком код Вердена, Немачка објављује рат Португалији, Британија уводи „летње време”, дешава се битка код Соме, Британци употребљавају први тенк на Западном фронту, убијен је Распућин, Дада је експлодирала у Цириху. Наилази 1917, када су уведене карте за снабдевање храном у Британији, абдицирао је руски цар Николај II, Сједињене Америчке Државе су објавиле рат Немачкој, Лењин је стигао на Финску станицу у Петрограду, дешава се Октобарска револуција у Русији, Лењин је устао против Керенског, Ционисти су донели јеврејску декларацију, објављена је прва плоча цез музике. Следеће године 1918. у Русији је проглашена Совјетска Социјалистичка Русија, Руси су окупирали Хелсинки, Немци су бомбардовали Париз, са 100 километара удаљења, убијена је царска породица Николаја II, избио је грађански рат у Русији, жене су у Британији добиле право гласа, Расел је објавио *Мистицизам и лојику*, а Шпенглер *Пројаси Зайага*, Аполинер пише *Калијраме*, Блок објављује

Дванаесторицу, Маљевич слика *Сујремајтисјичку*
комјозицију: Бело на белом, Озенфант и Корбизије објављују
Манифест јуризма, Чаплин снима *Псећи животи*, затим
 почиње нова етапа историје. Године 1919. Хитлер оснива
 Национал-социјалистичку радничку партију Немачке,
 Немачка република добија Вајмарски устав, Мусолини оснива
 фашистичку партију у Италији, основана је Коминтерна,
 авион прелеће Атлант без слетања, Кејн публикује
Економске консеквенце мира, Расел *Увод у филозофију*
мајемајике, епидемија шпанске грознице убија милионе
 људи, Анри Жид објављује *Пасторалну симфонију*, Берток
 изводи *Чаробној мандарина*, Татлин подиже споменик Трећој
 интернационали, Баухаус се смешта у Вајмар, Роберт Вин
 снима *Кабинет доктора Калијарија*. Следеће 1920. године
 оснива се Лига народа, жене у Америци добијају право гласа,
 Сако и Ванцети бивају убијени, канонизирана је Јованка
 Орлеанка, Јунг објављује *Психолошке типове*, појављују се
 прве радио станице у Британији и Сједињеним Америчким
 Државама, настаје електрични грамофон, дешава се
 национализација фабрика у Русији које имају више од десет
 радника, Менделсон гради Ајнштајнов торањ у Постдаму, Пол
 Вегенер снима *Голема*, Мис ван дер Рое пројектује стаклени
 торањ, Мондријан слика своје геометријске слике. Године
 1921. први фашисти су изабрани у италијански парламент,
 НКВД је основана у Совјетском Савезу, Пирандело пише
Шест лица израже јисца. Године 1922. почиње грађански рат
 у Ирској, Мусолини маршира на Рим и постаје председник
 владе, Би Би Си почиње да емитује програм, Витгенштајн
 почиње да пише свој *Трактат*, откривена је гробница
 фараона Тутанкамона, Џојс пише *Улиса*, Фриц Ланг снима
Доктора Мабусеа, а Мурнау *Носферата*, Година 1923.
 започиње француском окупацијом Рура, Хитлер је извршио

пуч у Минхену, Примо де Ривера постаје шпански диктатор, Сун Јат Сен формира националну власт у Кини, Мустафа Кемал постаје први председник Турске, полетео је први хеликоптер, основана је аутомобилска трка 24 сата Ле Мана, настала је прва обострана грамофонска плоча. Година 1924. доноси смрт Лењина, Петроград постаје Лењинград, настала је прва лабуристичка влада у Британији, Сједињене Америчке Државе ограничавају усељавање, Италија окупира Ријеку, убијен је Мусолинијев супарник Матеоти, измишљен је микрофон, произведен је први инсектицид, фотографија је пренета преко Атлантика телеграфским путем, Булгаков је написао *Белу Гарду*, Томас Ман је завршио *Чаробни бреј*, Гершвин компонује *Рајсодију у њавом*, Бретон објављује први надреалистички манифест, Герит Ритвилд гради Шредерову кућу, у Утрехту. Године 1925. фашисти освајају власт у Италији, почиње пад Троцког, публикован је први део Хитлеровог *Мајн Камџфа*, Лондон добија први светлећи саобраћајни знак, игра се Коктоова драма *Орфеј*, Баухаус се сели у Десау, Ејсенштајн снима *Крстјарицу Појтемкин*, Чаплин снима и игра у *Пошери за златом*, Валентино игра своју највећу улогу у филму *Шеиков син*. Даље, протиче 1926. година, измислили су телевизију, објављен је постхумно Кафкин *Замак*, Мис ван дер Рое гради споменик Карлу Либхнету и Рози Луксембург, Адолф Лос гради кућу Тристана Цара, у Паризу, Фриц Ланг снима *Мејројолис*. Година 1927. остаје упамћена по другом тому Хитлеровог *Мајн Камџфа*, Хесе објављује *Сјейској вука*. Година 1928. постаје позната по првом петогодишњем плану у Совјетском Савезу, дешава се почетак колективизације земље у Русији, Бретон пише *Нађу*, Гершвин компонује *Американац у Паризу*, Волт Дизни почиње да црта филмове са Микијем Мишом, Ајзенштајн снима *Окшобар*, Буњуел и Дали стварају ремек дело

Андалузијски њас. Година 1929. успоставља краљеву диктатуру у Југославији, Троцки је протеран из Русије, Кодак је произвео колорну траку од 16 mm, Ватикан је добио статус независне државе, *Црни њеџак* у Вол стриту је изазвао светску економску кризу, Мис ван дер Рое пројектује Немачки павиљон у Барселони. У 1930. години откривена је планета Плутон. Година 1931. неће бити упамћена ни по чему. У следећој, 1932. години откривен је витамин Д, британски фашистички савез основао је сер Освалд Мосли, Карл Јасперс публикује *Филозофију*, киднапован је Линдбергов син. Следеће, 1933. године историја постаје иронична, Хитлер постаје немачки канцелар, Рајхстаг је изгорео, почиње прогон немачких Јевреја, Рузвелт започиње Њу дил, основана је шпанска фаланга, у Америци је уведена прохибиција, Јапан је окупирао Кину, северно од Великог зида, снимљен је филм о Кинг Конгу. Година 1934. има грађански рат у Аустрији, Хитлер добија титулу фирера, убијен је Рем, страдао је Киров, Мао Це Тунг започиње Дуги марш, убијен је краљ Александар у Марсељу, измишљене су мачије очи на путним стубовима, Шолохов је написао *Тихој Дона*, Лени Рифенштал је снимила *Тријумф воље*. Година 1935. већ наговештава велику представу, Сар је враћен Немачкој, канонизиран је Томас Мор, почиње коришћење радара, Рузвелт је потписао акт о социјалном осигурању у Америци, Дали слика *Жиразу у њламену*. Године 1936. Троцки напушта Русију и сели се у Мексико, почиње Шпански грађански рат, Франк Лојд Рајт гради кућу на водопаду, Чаплин снима *Модерна времена*, одиграле су се Олимпијске игре у Берлину. Године 1937. је разорена Герника, немачки ваздушни брод *Хинденбур* изгорео у Њу Џерсију, после прелета Атлантика, Орф компонује *Кармина Бурану*, Пикасо слика *Гернику*, Немци организују изложбу дегенерисане уметности у Минхену, Жан

Реноар снима *Велику илузију*. Године 1938. измишљена је хемијска оловка, Немци окупирају Судете у Чехословачкој, Немачка је извршила мобилизацију, Ајзенштајн снима *Александра Невској*, Лени Рифенштал *Олимпијске игре 1936*. Затим следи 1939. година, када је откривена нуклеарна фисија, пронађен је ДДТ, Италија окупира Албанију, дешава се колапс Шпанске републике, Немачка окупира Чехословачку, Немачка напада Пољску, Енглеска и Француска објављују рат Немачкој, Русија осваја Финску. Године 1940. Немачка осваја Норвешку и Данску, Черчил постаје британски премијер, Немачка осваја Холандију и Белгију, Петен долази на чело половине Француске, почиње битка за Британију, почиње бомбардовање Лондона, Троцки је убијен у Мексику, Чаплин снима *Великој диктатору*, почиње употреба гас маски. Онда се појавила 1941. година, ми смо одбили Тројни пакт и протерали принца Павла. Немачка је срушила Југославију, затим је напала Русију, Јапанци су бомбардовали Перл Харбур, Американци су започели рат против Јапана, Орсон Велс снима *Грађанина Кејна*. Године 1942. води се битка за Стаљинград, измишљена је магнетна трака као носач меморије и звука, измишљен је, у Америци, први електронски компјутер. Године 1943. почиње искрцавање у Италији и Мусолини пада са власти, Хемфри Богарт игра у *Казабланици*. У 1944. години има наговештаја краја рата, почиње искрцавање у Нормандији, први Фау-2 погађа Лондон, десио се Варшавски устанак, Ајзенштајн снима *Ивана Грозној*. У 1945. години се одржава конференција на Јалти, Руси освајају Берлин, Хитлер је мртав, у Сан Франциску су основане Уједињене нације, Мусолини је убијен, завршен је рат у Европи, атомске бомбе су бачене на Хирошиму и Нагасаки, Јапан је поражен, произведен је витамин А, Карл Попер је публиковао *Ојворено друштво*, Орвел *Животињску фарму*,

Хесе *Ијру сѿаклених ѿерли*, Роселини је снимиио *Рим оѿворени ѿрад*, а Марсел Карне *Децу раја*... Сада више немам снаге да понављаам историју која нам се десила. Покушавају да ме убеде да нема смисла мислити о прошлости. У својој младости имао сам уверење да је човекова окренутост према будућности једини пут да се стигне до истине. Сада знам да је истина могућа само у оном делу наше судбине када можемо мислити о ономе што нам се десило. Једино тада можемо успоставити однос између онога што мислимо и онога што је било стварно. Само стварно може имати свој облик истине. Оно друго не може бити ни истинито, ни неистинито. Оно друго не може, наравно, ни бити стварно. Кажу да на тај начин престаје постојање историје. Онако како јесте биће наша једина историја, ако се тако деси. Имао сам судбину да у своме дизајну наслућујем судбину човека у историји. Сада сам ужаснут идејом да се историја мора укинути. Не верујем да ће се то десити. Знам и зашто се то неће десити. Ако желимо да трајемо као човечанство, она нит коју памтимо мора бити нит историје. Ако се та нит прекине, онда ће наше памћење постати трајање једне кишне глисте. Тада нема уметности, нема ратова, нема открића, нема говора, нема метафора, нема историје. Можда ће несрећно човечанство једнога дана желети да све то изгуби, али тада то неће бити човечанство. Можда ће тада то бити нешто што само личи. Но, верујем да ће и тада постојати људи који ће памтити и репродуковати слику света који је човеков свет. Ти људи ће се, можда, звати дизајнери или некако другачије, али њихово име ће имати исто значење и сличан циљ, да сачувају слику како је она заиста изгледала. Као што то чини историја или још, можда, боље речено, као што то чини поезија.

(јун 2000. године)

Симетрични догађај

Рекли су да сам зид. Угао сам протезања, које у моме телу мења правац. Са моје тачке гледишта, обе стране света којима су окренута моја лица исто су. Да ли исто? Моје трајање и изглед мојих лица мењају се као код људи. Без устију, осуђен сам на немост. Без очију, видим целим својим телом и мислим, вероватно, на сличан начин. Остало је понављање истог. Из маглина ми прилази сликар М, меким кораком своје усредсређености, хитајући ка централној тачки, коју осећам на своме лицу. Невидљиве нити испреда из моје телесности, којима спаја крајње тачке својих покрета, своје воље и свога циља, што ме ужасава, знам, он ће проћи кроз моје зидано тело, које се пред његовим надоласком само разилази. Имам осећај распадања на елементарности. Друга страна мога лица лови звуке ситних корака поетесе В, која низ цветне падине седам високих планина прилази, реским звуком сломљених кристала, испружених руку и отворених уста, заустављених у некој паузи између два гласа. Чујем је целим озиданим бићем и треперим судбином мембране за хватање гласова, што нам долазе из прошлости. Са сваким кораком расту њено тело, мале еластичне руке и бадемасте очи, чију боју у сећању не распознајем, али које, са понорима својих зеница, имају намеру да прођу кроз моју озиданост, која се усправља пред њом. Обе стране видим истовремено и осећам хладно ударање срца, јер та два тела, у неком етеричном хтењу, хитају ка истом, одбројавам им задње кораке пред суновратом у распуклину мога бића. Видим како у напетости својих мишићних ткива и затегнутих тетива, у

једном симетричном скоку, окренути лицем једно другом, са испруженим рукама, улећу у неизбежно стапање, а видим како задњи остаци њихових прилика нестају, свака са своје стране, у један процеп, који води на исто. У варљивој нади очекујем да пролете једно кроз друго и да се појаве као покидане сенке са друге стране своје претходне опстојности и тако пролазе неподношљиве секунде, док осећам узалудност својих очекивања.

(12. јуни 1988. године)

Био сам збуњен

Био сам збуњен приликом првог сусрета са текстовима Беле Хамваша. Имао сам осећај да стојим пред једним целим веком и да, у јасном пределу његовог трајања, видим Белу Хамваша како стоји на једној благој падини свога повртњака, наоружан земљорадничким алатом и једним чудноватим осмехом човека који зна тајну непрестаних парадокса људског сазнања. Гледам га како, спретним покретима, замахује малом мотиком, којом се плевти трава, како покушава да уведе ред у природан ред ствари, у који, иначе, никада није веровао. Посматрам нешто што никада нисам могао да видим, јер у годинама када се то дешавало нисам ни знао да постоји Бела Хамваш. Зато је мени данас једноставно да замислим Белу Хамваша како, једним успореним покретом руке, вади из земље бусен траве, коју је на том месту насликао Дирер, како тај покрет руке болно траје цео један век, у кратким трзајима, чије су мере толико мале да се техничким мерама не могу ни исказати. Протеже Бела Хамваш своју руку одоздо на горе, са прстима који грчевито стежу цели бусен, која, на пролећном залазећем сунцу одиграва величанствену улогу опште метафоре о људској присутности у слици света који нас окружује. Да ли је Бела Хамваш знао да ће Диреров бусен, који је пре неколико векова већ почео да се слика у европској цивилизацији, тек након тог бескраја времена, одиграти, у једном успутном запису, своју херојску улогу? Нисам сигуран, али сам сигуран да је много тога Бела Хамваш знао, пре него што се појавио да свој несрећни живот потроши у првој половини овога века, те да се, са својим прахом, опет врати у

један општи прах, из кога смо сви потекли и коме се сви враћамо. Сада када нагло окренем своју главу, у магновењу, у неком међуположају, видим Белу Хамваша, како стоји са бусеном и како наставља да га полако подиже, како има неку намеру, коју, вероватно, никада неће остварити. Около њега постоји слика света која успоставља своју равнотежу, демонске силе, изашле из подземља, ослобођене лажном надом да ћемо сазнати оно што се сазнати никако не може, уводе ред смрти, законе поретка, уводе смисао казне, обећавају прогрес као начин протицања света, као симбол људске историје, описују нам бескрајно степениште којим ћемо се успињати, са лажним уверењем да што смо даље од земље све боље и јасније видимо оно што је под нама. Около нас ускоро неће бити ничега стварног, само бескрајни облаци, у непрестаном ковитлању, без иједног чврстог облика, тужно цвилење вечне промене, која се, без икаквог смисла и сврхе, одвија пред нашим очима. Видим Белу Хамваша где стоји на тим степеницама и како, са својом судбином натовареном на леђима, силази, корак по корак, ка заборављеним дубинама земаљске реалности. Не знам какав је био његов корак, вероватно гибак, јер човек који је могао неколико пута у животу да се спусти на најниже облике људске егзистенције мора да је имао хитре покрете здраве звери, покрете биолошке супериорности, коју имају људи свесни својих изузетних мисија. Гледам његов силазак у пакао земаљског праха, чујем цику аутомобилских гума, јауке унесређених, чујем тупи удар врата, која се затварају пред нама, осећам мрак, који се лепљиво спушта низ наша лица. Около нас одјекују гласови лажних пророка, пуни невероватних обећања. У томе кошмару видим Белу Хамваша како, са крстом натовареним на леђима, хода својом Голготом, спуштајући се све више и све ближе земаљском праху.

Као на неком поквареном телевизијском екрану, где су померене границе слике и где истовремено видимо неколико паралелних ликова исте слике, видим Белу Хамваша, како силази пут свога пакла, постајем свестан да то он не чини по први пут у своме дуготрајном животу. Постајем свестан да је и много пута раније постојало нешто што се називало Бела Хамваш и да је то нешто покушавало да се спусти низ степенице људског прогреса, тражећи истину, на месту одакле се пошло у потрагу за истином. Видим како је пре сто година и пре претходних сто година и пре претходних, такође, сто година Бела Хамваш силазио са истом намером, да допре до онога до чега се не може допрети. Обузима ме неко осећање слабости и осећам како се моје очи влаже и чујем звуке моје писаће машине, обузима ме нека врста нежности над сликом Беле Хамваша који силази до свога праха, који је далеке 1968. године, када је он умро, враћен оном општем праху, из кога ја далеке 1897. изникао, као један комад камена. Никада нисам видео Белу Хамваша. Све ово што вам поручујем о његовој судбини сам видео само када затворим очи. Но, до мене су допрле речи Беле Хамваша. Како је Бела Хамваш изговарао своје речи? Да ли је то био говор задихан и уплашен да ће насилно и изненада бити прекинут? Можда је то био говор човека који је знао да ће моћи све из себе да изговори? Да ће имати довољно времена! Оно што стоји сада преда мном јесте нешто што носи име Беле Хамваша, а док нестаје у таму паклених мракова, који се отварају пред мојим ногама, видим друго нешто, што личи на Белу Хамваша, како се помаља, силазећи одозго на ниже, низ исто степениште којим је претходно нешто, што је, такође, било Бела Хамваш, управо нестајало, у непрозирним дубинама. Тако као на некој бескрајној траци, као на поквареној телевизијској слици, један за другим, у вечном

враћању истог, силазе Беле Хамваши, у потрази за неким тајним везама, које постоје између постојања једног камена, једног бусена траве, једног несрећног дрвета и једног невероватног устројства света, у далеким планинским ланцима и далеким прохујалим вековима јужног континента. Ништа му не може промаћи до чега он неће допрети, у једном од својих будућих силазака, када једна од његових будућих сенки, ослоњена на камен једном ногом, а другом закорачивши у вечност празнине, не буде осетила тај ледени дах демона, који су се отели из власти Врховног Реда и који сада, у име Истине и потраге за њом, успостављају своје демонске законе. Гледам ову задњу реинкарнацију Беле Хамваша, ону која је рођена 1897. и која нас је напустила 1968. године, која је значајна по појави демонских сила Нове Анархије, како силази, са својим завереничким товаром, низ степенице Прогреса, урањајући по ко зна који пут у непрозирне тмине прошлости.

Пре неколико векова човечанство је бахато напустило јединствену слику света. Целовито осећање да је цео свет једно нестало је у ковитлацу барокних линија, које су се, у светлим просторима барокних цркава, успињале ка небу, које је експлозија светлости, наговештавала је долазак једне цивилизације светлости, из које ће све проистећи и у коју ће све утицати. Не знам да ли је Бела Хамваш, приликом неког свог прошлог боравка на овом свету, имао барокног искуства, али када затворим очи видим Белу Хамваша како приступа дверима барокне цркве и како улази у саму светлост, чујем брујање небеске музике, која се са светлошћу спушта према замршеним линијама тлоцрта, видим златне линије, које пламте са увијених сводова. Ту слику замењује једна друга слика, која се појављује у данима раног детињства Беле Хамваша, видим његову малу главу, обраслу коврцавом

косом, његове анђеоске локне и румено лице, како, у освету овога помахниталог века, зачуђено посматра појаву демона, који ће, у име прогреса, узјахати коње Апокалипсе и разорити све темељне вредности једног Врховног Реда, на чијем се пољу развија постојање једног камена, једног бусена траве, једног малог људског бића, које посматра плес облака. Апокалипса, тако фотогенична, постала је стални пратилац наше судбине, трубе које одзвањају небесима, експлозије које потресају, некад стабилно, земаљско тло, искричави гејзери пламена, који извиру из пукотина пакла, све то у служби грбавих, слепих, наказно изровашених вођа, Апокалипса као нешто што ће нам донети срећу, у једном времену које је изгубило осећање времена. Бела Хамваш је знао да је век у коме живи изгубио осећање континуитета времена. Његове приче, његове проповеди, које је изговарао пред храмом Врховног Реда, неколико његових слушалаца покушавали су да разумеју, да разумеју тај нови поредак времена. Бела Хамваш је знао да је време изгубило свој ред, све је постало могуће, догађаји су изгубили прави и истинити редослед, оно после постало је могуће као пре. Историја је изгубила значење. Механички забележени гласови могли су се поновити изговорени, затим се појавила електронска слика, тек је тада све постало могуће. После неколико десетина година звучали су као да су у том тренутку могући, у вечерњим сатима, пред телевизијским екраном, могао се сусрести човек са неким другим човеком, кога је у објективном времену мимоишао за неколико десетина година. Проповеди Беле Хамваша поседовале су ово искуство нашег демонског века. Његова потрага за суштинама познавала је ту алхемију времена, Бела Хамваш је све померао кроз време, са једном невероватном лакоћом: године, векови, миленијуми, вечности, све је то клизило по линијама Врховног Реда. Бела Хамваш је

покушавао да све што су демони померили врати на своје место и у своје време. Време! Место! Да, Бела Хамваш је на почетку овога века присуствовао и другом чину демонских игара. Почетком овога века десила се једна промена људског искуства са простором. Простор је, коначно, престао да буде континуалан и непромењив. Тела су постала прозирна и оно што је изгледало немогуће за једнога Исака Њутна, апсолутно је постало могуће за једнога Белу Хамваша. Феномен огледала, електронска слика, два лика преклопљена у истом времену, на једном те истом месту, као у некој временско-просторној конзерви, цео свет као једна конзерва, све једно поред другог, без обзира на стварну удаљеност, транспарентност као битно обележје искуства, искуство као могућност разних варијација једног те истог мотива, фантазија као основа стварности, демонски кратери зла као замена за некадашњу скромност људских бића и људског постојања. Гледам Белу Хамваша како стоји између стаклених фасада огромних грађевина, како хода својим лаким кораком, гледам га како се сагиње и руком додирује неку залуталу влат траве, која се пробија између камених плоча градског трга, пре него што ће неки савестан градски роб, својим оштрим ножем, да уништи његово меко и зелено тело. Гледам у великим огледалима градских простора, у којима се одсликава, леденом верношћу, једна лажна слика света, јер све што је десно на тој слици је лево и обрнуто, гледам, између одсликаног света краја двадесетог века, једног давно већ умрлог Белу Хамваша, како хода, улазећи и излазећи из времена и простора у коме је постојао, како се нагиње или увија, у магијском кретању, ка суштинама којима припадамо, како покушава да, на измаку свакога смисла, осмисли све оно што нам претходи и чему наше сопствено постојање, без икакве изнимке, тежи. Бела Хамваш није писао о смрти, он је

мислио о животу. Но, парадокс његове литературе је, можда, управо у томе што је мислећи на живот писао о смрти.

Невероватно је да сам га последњи пут видео како силази низ степенице у кући где сам становао, мало погнут, уздужне главе, са пуном кожном ташном у руци, тај човек, који се кретао једним питомим пејзажом, лагано узнемираних брда Шумадије. Хтео сам да му кажем још неколико речи, али он је већ нестајао на крацима степеништа и речи више нису успевале да допру до његовог путовања, стизао би ретко, мислим да би права реч била, на неком свом пропутовању, одећа би му била напијена европским мирисима, на длановима би они који се у то разумеју могли да виде разлоге и последице тих невероватних слика које је доносио са собом. Седао би на столицу као неко ко се мора ускоро упутити даље, отварао би своју путничку торбу, вадио књиге, узорке хартије, мале блокове, оловке, фломастере, налепнице, каталоге, прве примерке, поклоне, затим би причао о тајним знањима која је стицао на својим далеким путовањима, тајна знања о прављену књига и суседним занатима, који су неизбежни у том племенитом послу прављена књига. Занет и сам истим послом, задивљено сам га посматрао, а данас, када отворим врата свога стана, када покушавам да, гледајући низ степениште, опет замислим његов последњи одлазак, осећам исти онај осмех који ми се јављао приликом сваког нашег сусрета. Преда мном је био човек који је, на трагу великог знања прављена књига, ишао својим путем, неумитним, неповратним, затим би из ташне вадио алат, разне инструменте којима се мере ширине и висине књига, цицерометре и милиметре. Имао је дугачке прсте, не претерано веште, више су личили на инструменте главе, а његова глава, чак и када је био млад човек, показивала је изразиту зрелост, био је неко за кога се не би са

сигурношћу могло рећи да је уопште био дете, човек на пропутовању. Никад га нисам питао одакле је пошао и где иде, било ми је нелагодно да га питам, веровао сам да ће ми он то једнога дана сам рећи, мислим, данас, о томе одакле и куда, човек би очекивао неку од оних невероватних глупости којима се изражава вера у снагу прогреса, која је уздигла количину као прави и једини циљ, којим човек жели да свет потчини својој вољи. Слушам његов глас, сада већ са дистанце да њега више нема, а знам да је он био човек који је кренуо супротним правцем, њега су занимали лепкови, кожа, картони, хартије, боја, мирис боје, клопарање машина, табаци, њихово савијање, лазурно дискретно нанети бојени премази, као узбудљиве подлоге, курзиви, нарочито курзиви, нови резови, сада већ заборављених, оловних слова, каталози, деформације, верзали, Словенија. Он није спадао у људе који, ходајући унапред, мисле да ће стићи до великог знања, са осмехом је трагао за оним што је остало за нама, могло би се рећи да је веровао у извор мудрости, тај човек, који се запутио замршеним стазама живота књиге, верујем, ломатао се по собама писаца, гледао кроз њихов прозор, хватао у лету птице, које би се суновраћале низ огуљене фасаде суседних зграда. Затим би се спуштао у сутерене књиговезница, већ старих књиговезаца, пребирао би по рукама месингана клишеа за златотисак, из давних времена пре Првог светског рата, слушао би мрмљање старих људи, гледао њихове дрхтаве прсте, листиће злата, ручне пресе, гиљотине за сечење хартије, ожилке на прстима из тренутака непажње, скупљао прашину на својој одећи, коју није отресао приликом излазака, као што човек не отреса трагове које на себи носи из храмова чијој вери припада. Верујем, док исписујем ово сећање, да негде у овој мојој соби одзвања пригушена вибрација неког труна који је

остао за њим, приликом његовог задњег боравка, као што неке животиње имају способност да осете мирисе других са којима су укрстиле животне путове. Исто верујем да сваки човек кроз цео свој живот оставља траг, неку врсту вртлога свог животног кретања. Један такав траг остао је и у овој просторији, у којој ја управо искуцавам ове редове слова, од присутности његове, траг у виду неке прашине, која је допрла са његовим вртлогом, када је на пропутовању свратио да се видимо. Затим, мислим да му сада то морам рећи, хтео сам на степеништу, али замисао је била дуга, а његово замицање исувише кратко, човек који је кренуо на пут мора знати да се не сме претерано удаљити од своје родне куће, од своје жене, од своје деце, од својих родитеља, од свога народа, од свога неба, од својих немих пријатеља дрвећа, од својих питомих и дивљих животиња, од трава, нарочито од трава, не сме се претерано удаљити, јер ће заборавити пут повратка. Тако изгубљен у свету ће бити приморан да се приклони туђој родној кући, туђој жени, туђој деци, туђим родитељима, туђем народу, туђем небу, туђем смешном дрвећу, туђим страним питомим и домаћим животињама, туђим травама. Хтео сам му рећи, сада то морам рећи, туђим књигама, изреченим на туђем језику, на коме се ниједна родитељска порука не може изрећи са оним благим осмехом мајке, која нас испраћа са благо усталасаних брда Шумадије. То сам му хтео рећи, док силази низ широке степенице моје зграде, овај последњи пут, како је њима ходао, управо враћајући се са једног од својих путовања, своје храсту, са којим ће разговарати о томе како су изгледале порођајне муке једне нове, младе књиге, коју ће му vadити из своје путничке торбе, док ће га његови укућани очекивати на прагу његовог повратка.

Теорија комуникација познаје термин *ангажовани политички плакати*

Под тим термином подразумевам политичку поруку, која, у форми плаката, покушава да придобије нечије лично мишљење, за одређени политички програм, углавном, неке мањине. Већина нема потребе да повећава број својих присталица јавним оглашавањем по градским зидовима. Већина има друга средства комуникације на располагању. Плакат припада оним друштвеним групама који се морају служити његовом демократском формом, пошто им друга средства комуникације нису доступна. Код нас постоји генерални неспоразум око функције плаката. Узмимо, на пример, плакат са поруком „Живео Први мај”. Првога маја целокупни радни народ се излежава код куће или на приватним ливадицама, око својих летњих велелепних палата, ван градова, преждран и налокан. Никаква мобилизација није потребна овом народу да би прослављао Први мај. Никоме не пада на памет да се тога дана упути на своје радно место, да би био потребан плакат, излепљен поред улаза у његову кућу, који ће га опомињати да се тога дана не ради. Никада, нико, нигде није погрешιο тога јутра. Па чак и када би погрешιο, када би се упутио у своју РО или ООУР или СОУР или како се то већ зове, портир на улазним вратима не би тако расположеног радника за рад пустио до његовог радног места. То би била друштвена диверзија, бацање клипова у наше тачкове прогреса, врећање светлих традиција наше борбе и Револуције. Међутим, мањинска друштвена група која би желела тога дана да ради, имала би

функционалног оправдања да се ослони на дејство плаката, који би позивао људе да тога дана раде.

Онда када задовољни грађани крећу на своју ливадицу такав плакат би их опомињао да су кренули на погрешно место. Такав плакат би имао жељу да повећа број својих присталица. Он би био ангажовани плакат. Данас не познајем ниједног човека који би се залагао за један такав радни програм и не знам која би то штампарија у Југославији штампала један такав плакат. Међутим, знам хиљаде других мањинских идеја које би могле да се оглашавају ангажованим плакатом: протести против незапослености, захтеви за бољим дејством градских служби, плакати који позивају на бојкот одређених роба и услуга, које су са ценама отишле ван икаквог разума, захтеви за чистијим зраком, квалитетнијом водом, бољим хлебом, захтеви за већим људским поштовањем човека, затим, захтеви да се обуздају монополи општински, републички, монополи индустријског Севера, монополи Јужног парадајза и ко зна чега још. Затим, постоје људи који сматрају да треба јести само биљке, они су такође једна мањина, затим они који се залажу за веће поштовање животиња, затим постоје они који сматрају да треба укинути ограничење продаје бензина, да треба укинути смртну казну, да треба укинути кажњавање вербалних деликта. Затим, постоје они који сматрају да у центру града треба дозволити само вожњу бицикла, постоје и они који су толико радикални, који се залажу да треба дозволити само пешацима да се крећу централном градском зоном, постоје љубитељи трамваја, присталице црног хлеба, заговорници старог школског система, оличеног у гимназији, присталице новог система школе, противници усмереног образовања, противници усмерене стамбене изградње, противници нуклеарних електрана, присталице компјутера, љубитељи

одређених политичара. Затим, постоје политичке идеје рок звезда, па чак и новокомпоновани певачи имају неке своје политичке идеје, неке своје имагинарне социјалне програме, постоје сиромашна и напуштена деца, постоје болесни од прогресивних болести, постоје дистрофичари, постоје слепи, глуви, људи без руку, без ногу, верске секте, атеисти, постоји људско поштење на које су многи заборавили, постоје жртве саобраћајних несрећа, људи који су незадовољни великим наградама, постоје поштени људи, који верују да имају право решење да изађемо из тешкоћа које су нас опхрвале, постоје песимисти, који не виде никакав излаз. Постоји толико тога где је потребан људски ангажман и где би један ангажовани плакат могао да има дејства. Много већег дејства него плакат који носи назив „Живео Први мај”, „Живео 29. новембар”.

(за НИИ, 2. јун 1984. године)

Беседа о прозирности

Вечерас ћу вам говорити о прозирности. Феномен прозирности карактеристичан је за XX век. Постоје разне прозирности: постоје људи за које кажемо да смо их „прозрели”, да смо видели нешто кроз њих. Кад гледамо те људе, видимо нешто што је с друге стране, нешто што је наспрам њиховог постојања. Осим поменутих прозирности, постоји још једна прозирност која нам омогућује да истовремено, на једном месту, видимо две или три ствари: колико ћемо ствари видети на истом месту зависи само од наше способности „прозирања” или „прозревања”. Та врста прозирности припада једној појави која је била потпуно непозната у прошлости - да на једном месту могу постојати две и више ствари. Врло дуго су нас убеђивали да је једна од главних одлика материјалног света то што на једном месту, у истом тренутку, може обитавати само једна те иста ствар. Како је дошло до ове кардиналне промене? Шта се десило и шта је омогућило да се сада на једном месту, лако и комотно, могу сместити бар две различите ствари?

Морам признати да прави одговор на то питање нисам пронашао. Међутим, нашао сам, или боље, измислио сам ново питање, које ми се чини врло важним. То питање гласи:

ДА ЛИ О ЈЕДНОЈ СТВАРИ МОЖЕ ПОСТОЈАТИ ВИШЕ ИСТИНА?

Све до почетка XX века сматрало се да је истина нешто што може егзистирати у једном једином облику. У прошлости се прилично јасно разликовало шта јесте, а шта није истина. Двадесети век лансирао је фантастичну могућност да о једној

ствари, о једном догађају или појави, може постојати више истина. Објављено је да истина више није нешто јединствено и непоновљиво, као што се раније мислило, него да је истина, напротив, нешто што се може понављати, умножавати, дотеривати, подешавати, ретуширати, дакле, нешто што се може појавити у различитим облицима. Међу нама, наравно, постоје људи који су заостали у свом образовању и у свом разумевању модерног и постмодерног доба; ти људи се љуте када им се каже да су нам о некој теми рекли нешто што је лаж. Они нам просто објашњавају да је њихова изјава једноставно нека друга истина, да је, по њиховом, потпуно природно да постоји неколико истина. По свему судећи, питање истине, као и питање литературе, ипак је на крају сводиво на дилему која се може привести моралу.

Претпостављам да међу нама још увек постоје људи чврстог и исправног схватања морала и моралности; ти људи су, просто речено, морални, поштени, исправни у сваком погледу.

Међутим, осим таквих људи, постоје и неки други, који о моралу имају сасвим опречна схватања, који питање морала и етике релативизују и тврде да је морал нешто о чему се може преговарати, да се, што је најгоре, у тој области могу успоставити различити, а не јединствени стандарди. По тој логици, долазимо и до помисли, до претпоставке, која се увелико злоупотребљава, да је могуће успоставити различите, опречне, потпуно супротне стандарде о томе шта јесте, а шта није истинито.

Међутим, изгледа да цео наш живот, ипак, на крају подлеже некој врсти одбрамбене реакције, спонтаног очишћења, процесу коме морамо бити подвргнути, да бисмо опстали. Најјаче оружје у том процесу избављења, у тој самоодбрани, јесте, ипак, ИСТИНА. Уколико бисмо поверовали да постоји више истина, уместо једне, десило би

се да се штитимо неодговарајућим средствима, мислећи да се бранимо истином, а бранили бисмо се тек само једном од безбројних врста лажи. Према томе, питање истине или лажи врло је важно и дубоко морално питање.

На овом месту начинићу малу дигресију, малу, али битну, покушаћу да кажем пар речи о извесним техничким достигнућима, карактеристичним за XX век. Када је истина, посматрана као константа, претрпела тако радикалну промену да је постала променљива? Истина је престала да буде истина оног тренутка када је омогућено да се понавља. Тај моменат је поклопљен са проналаском покретне слике. Половином столећа, у наше домове почео је да залази некакав сабласни светлуцави екран, а деценију или две касније, свака кућа имала је бар по једну катодну цев, са застором на коме можемо гледати истину и разматрати је, у свој раскоши и страви њених бескрајних варијанти. На пример, ако бисмо застали и код једне тако баналне, на крају крајева неважне истине, гол или не, да ли је фудбалска лопта прешла гол-линију или не? Спортски догађај прати телевизијска екипа, опскрбљена са најмање пет камера, али нека их има и шест, седам или чак десет. Сва та техника и електроника омогућава нам да гол видимо из различитих углова, успорено, убрзано, а слика је заустављена, „замрзнута”, баш у спорном моменту. Као да смо заиста на лицу места, на стадиону, међу играчима, навијачима и другим актерима. Као да смо тамо, али претворени у хидру, која је све своје главе пружила на разна места, па са тих бројних кота истом главом једног бића гледа један догађај на различите начине. Међутим, пошто ми, ипак, нисмо хидре, требало би се отарасити или бар дистанцирати те „илузије хидре”, посредством чега смо били истовремено на разним местима и подлегли опасности да изгубимо осећање шта је истина, а шта не. То што нам је дала

телевизија истовремено нам је одузело поуздано просуђивање, тако да смо затечени у ситуацији да више никада нећемо знати шта је права истина, а шта лаж.

Недавно је уочена још једна необична појава којом XX век обилује, филозофи су је назвали убрзање историје. Дефинисан је феномен перманентних и убрзаних светских промена. Оно што ми доживљавамо данас за један дан су људи у прошлим временима морали да стрпљиво ишчекују у много дужем временском периоду. Једним притиском на дугме ТВ пријемника ми се нађемо, нпр, на Антилима, на Канарским острвима или на Северном полу. Све то одвија се у узастопним променама, које не трају дуже од делића секунде. У прошлости такав след догађаја био је незамислив без дуготрајних путовања, без експедиција, које су могле да потрају и по неколико година или читаву деценију. То што је у историји некада трајало годинама или вековима данас се свело на једно „КЛИК” дугмета на телевизору или на притисак на једно малено, четвртасто дугме некакве потпуно невероватне справе. Та справа, не већа од пакле цигарета, а коју називају „даљински управљач”, у суштини је иста она којом је Тесла покретао моделе чамаца, на некој бари или језерцету у Америци, доводи нас пред свршен чин - да нам је промењено опште осећање света и да је потпуно измењено и наше осећање припадности свету. Све то, а да нисмо учинили ни један једини корак из сопствене собе, и даље смо удобно заваљени у фотељи, са папучама на ногама, а притом имамо илузију да се крећемо преко удаљених пространстава наше планете и да газимо преко дебелих снежних наноса ледених слојева, који износе један или два или више километара у дубину.

Убрзање, чији смо сведоци, филмско, телевизијско, технолошко, историјско, омогућило нам је да добијемо и да

јасно спознамо то необично и колосално осећање бесмртности. Не тако давно би се човечанство задовољило „вечношћу”, која би трајала тек стотину или хиљаду година. У наше време сваки власник ТВ пријемника навикнут је на далеко већи интензитет доживљавања света и непрестаних и неочекиваних промена и преокрета. У односу на реално време, цела ствар је помало извештачена, претерана, али на један подношљив начин. То је мала цена, то прилагођавање и толеранција алкавих трикова и недорађених специјалних ефеката, за тако фантастичну могућност, која у другим временима није била дата, да живи бесмртно, бескрајно, вечно, да оствари, најзад, један од великих човекових митова.

Наравно, све то што нам се десило је постало саставни део литературе. Писци који данас пишу, они прави, имају тај чудан осећај, не зато што су желели да га стекну, него зато што им је он наметнут у детињству, када нису имали никакву шансу да се од тога сачувају, као природно стање чула. Савремени писци покушавају сада, као што су њихове колеге покушавале пре њих, да пронађу оне животне истине које би све што је непознато и нејасно коренито растумачиле. Тако неки од наших писаца покушавају да у трагедији сопственог народа, у трагедији прогоњених, у трагедији оних који су платили веома високу цену једног нељудског времена, који су своје године провели као робље на сунчаним обалама тог мора, на чије обале не бих желео да се наш народ икада врати, пронађу затурене, запретене и тешко схватљиве истине. Неки други писци, пак, тражили су разлоге посусталости морала, чије је посртање и сазревање довело до народног страдања.

Нови писци, који су одрасли и стасали под окриљем XX века, запахнути његовим отровним и опојним испарењима, одгајани и васпитани на његовим варљивим чулима, покушавају, такође, да открију трен преокрета, када је све

почело, када се згрешило први пут. Пишући своје мале кратке приче и проучавајући речи и гласове тих прича, они траже и проналазе трагове страшног догађаја. Пишући, они се непрестано питају када се десио тај монструозни чин, тај акт, у коме је истина престала да буде истина. Тај страшни моменат када је лаж постала нешто што нас чини немоћним да се супротставимо нељудском свету у коме постојимо.

Као што су њихови претходници цео живот посветили открићу истине о злочинима сопствених савременика, тако и ови нови писци, сада, откривају место злочина и начин, до у најситније и најсуровије детаље, како је злочин извршен.

Да бисмо били спремни да разумемо такву литературу, морамо читати. Морамо читати из почетка. Морамо читати и те једноставне реченице, које ће бити тако сличне онима које смо давно срицали у буквару. Морамо читати те кратке приче и оне најкраће, којих се тако добро сећамо:

ДРУГ ТИТО ЈАШЕ НА ЧЕЛУ КОЛОНЕ.

ТАТА ЦЕПА ДРВА. МАМА КУВА РУЧАК.

МИМА ИМА ЦРВЕНУ МАРАМУ.

И МИЈО ИМА ЦРВЕНУ МАРАМУ.

БАКА ЧУВА ОВЦЕ. ДЕДА ДЕЉЕ ШТАП.

НЕМА БОГА - РЕЧЕ КОМЕСАР.

МАЈКО, РЕКАО КОМЕСАР ДА НЕМА БОГА!

Морамо читати њихове текстове, али их морамо и разматрати и тумачити у новом кључу.

Писац који нам пише у том новом кључу, згранут оним што се с њим дешава, јесте Миленко Пајић. Он нас припрема да скупимо довољно снаге и да будемо моћни, како бисмо једног дана могли да разумемо и да прихватимо истину, која ће бити страшна; која ће бити ужасна; која ће бити катастрофална.

Писац Миленко Пајић заслужио је наше поверење. Био је тако фактичан, тако нежан, предусретљив. Све у намери да нам олакша тај грозни, неминовни и неумитни сусрет са истином. Не морамо га претерано волети, али га можемо, бар, поштовати. Ево, поштујем писца који се зове Миленко Пајић.

(промоција књиге *Приче од њрозирној ваздуха*,
20. април 1995. године)

Кажу да у уметности постоји неколико вечних тема

Кажу да у уметности постоји неколико вечних тема, као што у тајним наукама геометрије постоји само неколико геометријских тела, кугла, коцка, пирамида и купа, или као што у сновима сваког младог човека постоји онај тренутак када закорачује у празан простор и његова крила га узносе у плаветнило неба. Тај сан о летењу јесте вечна тема младости, постоји у сваком човеку и сан о успињању на врх планинског масива, напоран ход уз стрму литицу, који људску душу испуњава лепотом погледа, који се пружа са тих великих висина, на далеке пределе, који се простиру под ногама победника. Тај сан је сан победника, у који је уграђена сва племенитост дивље људске природе, зар човек нема увек неку необјашњиву потребу да се сагне и да из земљиног тла искида неку травку, нежног осушеног изгледа, или мали планински цвет, кога ће понети у неке друге пределе, као доказ да је његово успињање било успешно и да је поглед био јасан, до највећих даљина, можда и најдаљих које је било које људско око угледало? Та травка јесте нешто што код човека ствара илузију да ће, сем далеких простора, понети са собом и нешто што припада оном времену, времену сна, у коме је остварио своју победу. Под његовим ногама одроњавао се камен, који је на планинским врховима узнет снагом творца, у далеком незнању времена, кога нису донеле птице, нити оркански ветрови, изазвани космичким бурама, док је земља била незаштићена космичка кугла. Одроњава се камен и чује се јака његовог пада, постоји нека унутарња потреба у човеку за путовањем, каже се да је то сећање на долазак, има нечега од

природе паука у путовањима, разапиње се мрежа времена, кроз путање погледа, између облака, планинских врхова и других људских тела. Није ли можда све оно што је суђено човеку само један облик путовања, једна нит у космичким просторима, једна танана линија, која доцртава оно што је било некада, око оне травке или малог плаветног цвета, кога смо, са врхова нашег живота, понели у малом џепу огртача, као знамење. Није ли управо линија измишљена да би се тај свет, кога не можемо ставити у тај мали џеп, могао, у нашим сновима, у целости обновити, као слика у огледалу, која се не би дала лако избрисати, него вечно хода са сваким човеком, као његова судбина. Са њим се успиње степеницама живота, са њим доживљава опијености лепотом, са њим удише тамно модра небеса и послушкује космичке хармоније, са њим силази у влажне шуме времена које истиче, са њим се довлачи, кораком старца, до капије времена, када ће напустити игру која се назива живот. Тада на крају, једном руком, у којој постоји инструмент који говори, линијом исцртава све оно што се није могло видети око једне травке, своје путовање кроз живот... тако сам ја видео и живот и линију Дору Босока.

(2000. године)

Контакт 1983

Поштовани и драги пријатељи,

Данас имам то задовољство да Вас поздравим на отварању „такозваног симпозијума”, који се организује у оквиру овогодишњег Контакта. Пре свега, дугујем Вам извињење за ове прошле године, у којима нисте имали могућности да уживате у Контакту. Богдан Кршић, Милош Ђирић и ја, као нека врста комесара ове изложбе, били смо стекли погрешно уверење да Контакт није неопходан београдској публици, па самим тим, није неопходан ни југословенским дизајнерима. Повремено, преко писама или у пријатељским разговорима, Ви сте нам скретали пажњу да би било пожељно да се Контакт обнови. Ми смо сматрали да су у питању пријатељске љубазности и Вашим жељама нисмо придавали велики значај. Међутим, ове 1983. године, Савет галерије Графичког колектива нас је умолио да, опет, учествујемо у организацији окупљања југословенских дизајнера. Није тешко било натерати жабу у воду. Пред Вама се налазе многа позната имена југословенског графичког дизајна, која сте сретали и на предходним Контактима. Пред Вама се налазе и поједина имена која нисте имали прилике раније да срећете. Вечерас, као некада, у нашој галерији се организује симпозијум. Ово смешно и претенциозно име за наш пријатељски разговор део је опште потребе да се стварима и догађајима прида већи значај, него што га они објективно имају. Тема нашег разговора је „Југословенска стварност на насловним странама југословенских дневних листова и на

странама малих огласа”. Узећу толику слободу да, у неколико реченица, изнесем своје виђење ове, пре свега, актуелне теме у нашем савременом тренутку.

Југословенске стварности углавном нема на насловним странама југословенских дневних листова. Она се повукла на даље стране листова. Насловне стране југословенских дневних листова изгледају очајно, што се из изложеног материјала да, без дискусије, закључити (материјал који се могао купити на београдским киосцима 18. марта 1983. године). Чак и најбоље заглавље међу југословенским дневним листовима (*Полиџика*) умире у окружењу тупости и празног блебетања. Мука с речима, како би рекао Милован Данојлић, јесте у ствари борба за истину. До ње се тешко допире.

Међутим, постоје у новинама оазе чистих истина, оне се наговештавају на спортским странама, да би у потпуности преплавиле новине на странама читуља и малих огласа: под рубриком „Подучавање”, када се говори о часовима математике, онда се не мисли на риболов, када се нуди помоћ у кући, онда се не мисли о повећању пореза, када се мењају станови, издају собе, продају локали, куће и земљиште, онда се не употребљавају речи о сложеној ситуацији на кризним тачкама, када се продају возила, онда се не говори о коњима, ако је реч о музичким апаратима, онда су у питању апарати који свирају или свирку поспешују. Колекционари говоре о колекцијама, занатлије о занатском умећу, клавир штимери штимују клавире, молери малају, ако се продају руже нису у питању зумбули, ако су у питању апарати за уши нису у питању цвикери, ако је у питању жељезна ограда није у питању димљено стакло. Та оаза чистих истина, која омогућује да се у новинама појави лице стварног и конкретног живота, јесте оаза читатељског задовољства и опуштеног медитирања. Никада нисам видео некога ко са згрченим прстима и

унезвереним погледом чита стране са малим огласима, никада, чак, нисам видео некога ко са љутњом и бесом одбацује новине од себе са отвореним странама читуља. Никада нисам чуо да је неко имао примедбе на текст „Драгом другу Боби последњи поздрав од Милене”.

Долазећи на овај вечерашњи скуп, покушао сам да се сетим како је изгледао живот у овом граду. Живот се изузетно изменио. Покушао сам да се сетим како су изгледале новине пре двадесет година. Новине се нису готово ни у чему измениле. Погледајте ову осталу хартију, која Вас у овој галерији окружује. Она као да припада једној другој цивилизацији, као да је са другог континента, о чијем је земљопису тако сјајно писао Орвел, у својој 1984. Погледајте ове Муралисте, носиоце ЈАСА одеће и опреме, људе који употребљавају девојачко писмо Милоша Ћирића, који шаљу разгледнице из Музеја афричке уметности, са ритуалним маскама Савете Маших, погледајте те руке, које се спајају у чврст стисак на 16. Битефу, или та уста која ћуте са 14. Битефа, погледајте Бору Ђорђевића, ако га ни не погледате, он гледа Вас. Та друга цивилизација, која није на насловним странама југословенских дневних листова, живи на улицама и трговима (уколико их има) наших градова, она има своју естетику, она има и своју етику. Она припада стварном и конкретном животу, кога ми управо живимо сада и овде, овај једини пут.

Међутим, можда се ја и варам. Можда наш живот и није толико шарен, колико се то нама чини, према овим шареним папирима који нас овде окружују. Па, ипак, ово су само папири, а они су често служили само зато да се може исказати једино лаж и неистина. Можда је наш прави живот онај живот окружја тупости, који се да видети на насловним странама наших новина. Погледајте још једанпут у правцу

ових страница. Можда је то слика нашег живота, који је једини наш живот и кога никада нећемо живети по други пут. Дрхтим од страха када помислим да је то, можда, заиста тако.

(Галерија Графичког колектива, 1983. године)

Историја Модерне архитектуре

Када је Гаетан Пикон, средином прошлог века, завршио редакцију „Панораме савремених идеја” није могао, ни желео, да мимоиђе допринос двојице великих филозофа, из прве половине двадесетог века: Освалда Шпенглера и Анри Бергсона. Бергсон на плану модерне психологије и на плану сагледавања промена социјалних стремљења, а Шпенглер на плану открића постојања једног феномена, који је он назвао „животом цивилизација”, који је супротставио култури. У међусобном додиру пуног духовног поштовања су саградили духовну конструкцију, на којој се могла појавити историјска свест еволуције појединих духовних дисциплина, па и једне тако сложене духовне дисциплине каква је архитектура. Ново доба, засновано на општем успону парцијалних знања појединачних наука, истовремено је трпело изразите промене. Век рационалног мишљења, XVIII век, наговестио је рушење и нестанак великих империја. Следећи век је био век рађања националних држава. Двадесети век је био век корпорација, које су постале нове државе. Пут од пропасти Велике Британије, која је затворила историјску збиљу великих империја, претворио се у путељак, којим су кренуле мале земље Средње Европе. Затим су каматне стопе и грандиозни планински венци папирнатог капитала уздигли на ниво државе *Coca-Cola* или неку од других незајаљљивих компанија. Уметност је корачала тим истим путем, империјална грандоманија, заснована на обрасцима прошлости, обрушила се у трагове националне традиције, да би се, коначно, завршила у тријумфу нових технологија.

Можда тај пут није био строго синхронизован, можда се на неком од тих планова каснило, али време убрзаног хода је, током сада већ готово тридесет деценија, ту колону заједничког корачања неумитно водило ка истом циљу. Шпенглер је то називао „судбином стила”, а ту судбину је исказивао једном идејом, да сваки стил изражава своју судбину истовремено и као судбину једног посебног друштва.

Милош Р. Перовић је, у тим историјским оквирима, сачинио „Историју модерне архитектуре / Антологија текстова”. Постоји једна несумљива сличност између дела Гаетана Пикона и Антологије текстова Милоша Р. Перовића. Та веза се, пре свега, види из обостране намере да се дефинише временска граница од које би почело да тече време модерног доба. Перовић је то време, уз помоћ својих извора, пронашао на почетку XVIII века, Пикон је, у експлозијама духа Освалда Шпенглера, који је наговестио смрт Запада, такође, пронашао исто време. Могуће је да су Перовићеви извори били исто толико фасцинирани железницом и оним што је претходило железници, колико су Пиконови саговорници, из тог истог века, били фасцинирани плодним периодом савременог духа, једино је Шпенглер у том времену плодности видео јасне наговештаје једне природне смрти, којом су подложни сви феномени који имају неодољиву потребу да буду бића.

Не улазећи у детаљно разматрање свих токова који су део Перовићеве историографије, а држећи се намере издавача, да овом приликом почне са издавањем само првог тома овог изузетног тротомог дела, морамо напоменути да је Перовић у овом првом тому, како сам каже, у преговору свог дела, обухватио готово прва два века модерног доба. Намера аутора је била да тиме отвори све притоке и све рукавце једнога доба, које ће у двадесетом веку доживети свој

раскошни процват и своју опојну јесен живота. Перовић покушава да једну заблуду о васкрсавању неког од историјских формација ранијих историјских епоха умири, стваралачком перфекцијом грађења неког од величанствених протагониста те заблуде. Дело Антонија Гаудија само потврђује да се изузетно дело изузетног ствараоца отима било којем строго дефинисаном стилу. Перовићево уверење да је живот модерног доба један непрекидни ход напретка чини главну везивну идеју: Перовић то, у своме предговору, назива „довођењем у склад облика са потребама савременог индустријског друштва”. Ти облици су, по мишљењу аутора, „настали применом нових материјала, нових техника грађења, који су изведени из функционалних захтева и који су ослобођени детаља прошлости”.

Прва књига је подељена на осам поглавља. Прво поглавље је обухватило XVIII век. Друго поглавље је обухватило XIX век. Треће поглавље је обухватило трансформације градова у XIX веку. Четврто поглавље је обухватило појаву и судбину Чикашке школе. Пето поглавље трага за новим изражајним облицима Арт Нувоа (Art Nouveau-a). Шесто поглавље приказује прву генерацију француских архитеката, који су изменили слику града Авра: од Огист Переа до утопијског индустријског града Тонија Гарнијеа. Затим следи седмо поглавље, са првом генерацијом модерних архитеката у Белгији и Холандији: Арни ван де Велде и Хендрик Петрус Берлахе. Осмо поглавље приказује прву генерацију модерних архитеката у Аустрији и Немачкој: од Ота Вагнера, преко његове школе, до Адолфа Лоса. У своме предговору, Милош Р. Перовић, са пуно поштовања, говори о делу Николе Добровића „Савремена архитектура”, које је било основно историографско дело у настави истоименог предмета, који је академик проф. Никола

Добровић и основао, у годинама после Другог светског рата, на Архитектонском факултету Београдског универзитета. Сем дужног поштовања, Милош Р. Перовић, у глобалним потезима, прати основне идеје о покретачким снагама архитектуре XX века. Но, својом историографском структуром, ослањајући се на најзначајније ауторитете појединачних историографских сегмената, навешћемо само неке од њих, као што су: Марвин Трактенберг, Ханс-Валтер Круфт, Леонардо Беневоло, Зигфрид Гидион, Ханс Фрај, Хенри-Расел Хичкок, Франко Борси и Паоло Портогези, Клаус-Јирген Зембах, Кенет Фремpton, Петер Верго, Аугуст Зарниц, Марко Поцето, Панајотис Турникиотис, Манфредо Тафури и Франческо Дал Ко, аутор постиже коначну убедљивост да је модерно доба постало глобално доба, које покрива целу планету. Основне идеје, термини, нови материјали, модерна технологија, начин њене употребе, у свим видовима раста модерних градова, начин становања претежне већине становника целе планете, начин одевања, начин исхране, модерни инструменти у животу сваког појединца, све то на целој планети суновратно иде ка потпуној уједначености. Ова два века, које обухвата ова књига Милоша Р. Перовића, јесу корени те велике промене, која је почела да се дешава неколико векова раније, на духовном плану нове културе, а која је постала цивилизацијска тековина почетком XVIII века, да би се у првој половини XX века, као лавина, сурвала на судбину човечанства. Огромни градови, који данас постају канцерогена ткива судбине човечанства, морају имати своју историју. Са овом књигом и њеним другим и трећим делом, ова историја мора добити, у образованим архитектурама, трезоре свести о могућој негативној судбини човечанства и целе планете. Зато је у овој мојој препоруци да се ова књига

објави истовремено и задовољство што могу, на крају ове препоруке, да закључим да је са овим делом Милоша Р. Перовића наша национална култура добила огледало, о коме можемо, са пуно поштовања рећи, да је „Савремена архитектура” Николе Добровића добила акрибичног и култивисаног настављача.

(Рецензија, 28. новембар 2006. године)

Краљевска и царска круна

Постоји један производ, један фантастичан луксузни производ, који сам само једном приликом имао у рукама, био је то стари производ, из тринаестог века, велике историјске вредности, чија се продаја никада није оглашавала. У питању су краљевске и царске круне. Пазите, нема скупљег производа, нема племенитијег материјала, нема племенитије употребе. Употребљава се ретко и тада обично стоји на глави некога, било да је мушкарац или жена, некога који је судбином одређен да спада у најплеменитији део људског рода. Сви други производи су постепено, временом, добили облик своје конвенционалне присутности у нашим животима. Они сви имају скривену жељу да изгледају луксузно. Чак и онда када је њихова употреба крајње тривијална: кад су у питању пасте за зубе, кад су у питању чарапе, кад је у питању, чак, нешто што би представљало један облик сложеног производа, као што су фрижидери или машине за прање веша, прибори за јело, одећа, обућа. Све то је нама увек приказивано исто онако луксузно као што је луксузна краљевска и царска круна. Но, они који се баве трговином још увек не наручују производњу краљевских и царских круна. Тај посао још увек раде занатлије, у радионицама, у које се још увек нису уселиле текуће траке. Још увек се не може говорити о томе да је једна врло успешна краљевска круна, модел из 2006. године, произведена у најмање 250.000 примерака и да ће се са успехом нудити евентуалним купцима, у ланцу великих робних кућа, па чак и у ланцима средњих и малих самопослуга, код сиромашних

и неразвијених народа, код којих су самопослуге тек у двадесетом веку постале храмови богатства и луксузног живота.

Међутим, постоје и неки други људи. Увек сам их доживљавао као песнике. То су они који гледају свет око себе, а онда покушавају, у своје песничком надахнућу, да нешто из стварног живота унесу у један други живот, који је заправо лажни, вештачки свет. У почетку су они то радили тако што су иронично, у својим привидима стихова, говорили о вештачком животу, доводећи у питање његов смисао и његове дубине. Онда се појавио свет фотографија, тада је живот могао да се види, затим се појавио филм, појавила се телевизија. Прво се обновила слика, затим су се покренули људски удови, онда је укинута време. У међувремену, људском животу је постало неопходно да види један могући свет на једној равnoj површини, која је преузела улогу иконе. Тако се родио плакат.

Онда је у тако створен свет плаката један од случајних песника унео реалност тривијалног живота. Тамо где се приказује нешто што има племенити мирис парфема, у стакленој боци, са лажном, од пластике направљеном, круном, као неком врстом поклопца и капе, наједном се појављује мирис устајалих и поцепаних чарапа, који показује да између та два света постоји непремостиви понор, који јесте понор између нечега што је лажно и нечега што је истинито. Тај понор између лажи и истине постепено постаје саставни део нашег живота, а они међу нама који имају уверење мисије, морају оне милионе људских бића који су изгубили оријентацију у животу, који живе само лажним животом, призвати памети и довести их да први пут осете племенито својство смрада људског бића.

Човек који је то урадио вечерас је међу нама. Желим да му искажем једно огромно поштовање, у име нечега што сада можда тек наговештава, а што ће у будућности наших живота остварити једну племениту хармонију, у којој ћемо наново повратити равнотежу. Не, краљевске и царске круне неће се производити на текућим тракама и немајте никакву илузију да би нешто што би личило на царску круну једнога дана могло да се спусти на вашу главу. То се вама неће десити, али вама се, такође, још једна ствар неће десити. Вама се, ако се будете призивали памети, неће десити да нешто што је лажно, направљено да бљешти, постане смисао вашег живота. Ви ћете наново пронаћи равнотежу, између нечега што јесте племенит људски живот и нечега што јесте нормална људска потреба. Човек који нам скреће пажњу да морамо водити рачуна о смислу нашег животног пута и који то чини на један узвишени начин, који је начин праве поезије, јесте господин Андреј Тишма. Захваљујем му се на ономе што нам је он овде вечерас приказао.

(Изговорено на отварању изложбе дигиталних принтова
Андреја Тишме „Немогућа транзиција”,
20. новембра 2006. године)

Седим пред сунчевом ватреном лоптом

Седим пред сунчевом ватреном лоптом, која израња са својом светлошћу, гледам своје руке, осветљене очекиваном топлотом, осећам како из мога тела, кроз пукотине моје коже, изничу биљке, које ће једнога дана постати велико и моћно дрвеће. Корење се упиње да продре до мојих костију, кроз ткива која сам до тог јутарњег тренутка сматрао искључиво својим, дебла тога дрвећа које изниче из моје коже изазивају ту велику жељу да се нађем међу шумама, у којима препознајем своју далеку браћу. Знам, једног недавног јутра, седео сам на пространој каменој тераси, која окружује моју сеоску кућу, на падинама планине Рудник, која се налази у самом средишту земље мога народа, окренут лицем према истоку, очекујем да се сунчева ватрена лопта отме од загрљаја земље и да се упуту својим небеским путевима. Тај догађај, који се понавља свакога дана, изазива у мени једну неутољиву жеђ да устанем са своје столице и да се упутим према три могућа пута, која се отварају преда мном: један је пут који се успиње према густим шумама, које су моји вршњаци, где ћу моћи да будем међу дрвећем, други је пут који се успиње уз стење једне изникле планине, где ћу моћи у рукама да држим и дробим минерално трајање, које се протеже до далеке прошлости, а трећи је пут који могу да видим само у својим сновима, када осећам да се на мојим леђима налазе крила, којим се птице успињу пут небеског свода, према пределима вере и наде, за све оне несреће које су наше животе везали за ово тако споро време и за ову тако мајушну космичку играчку, која је наша колевка, где чинимо прве кораке, где се

губимо и налазимо, где коначно остајемо без онога духа који се налази у нашој души, а који је једнога дана дан нашег краја, када га враћамо нашем творцу, кога никада нисмо видели, кога се не можемо сећати, ми мали и обични људи.

Ја знам, окрећем главу у свим правцима, не бих желео да ме неко види у тренуцима моје велике слабости, видим, кроз дрвеће, на оближњим бреговима, мале сеоске куће, чујем довикивање, којим се људи обраћају оним животињима са којима живе у заједници, гледам огромна тела говеда, која замичу ка зеленим пољима и тада чујем још неке звуке, које не могу да препознам. Знам да сам тада сам у шуми, окрећем се и гледам дрвеће, које тако усамљен могу да назовем својом браћом, руке ми се шире и ноге само, без било које моје воље, одлазе у загрљај са једним дрветом, које је своје руке обавило око мог тела. Стојимо тако сатима, у загрљају два брата, који су се препознали у једном судбинском часу, у коме је време изашло изван откуцаја часовника и ушло у откуцаје мога малог људског срца и срца једног дрвета, које ме је препознало по мојим лутањима, а да ја нисам знао ни где је стварно моје срце, а још мање где је срце мога брата, чије сам дебло држао у своме загрљају и чији сам животни мирис препознавао као један поновљени сусрет, који се десио пре скоро осамдесет година, колико се налази у моме животном трајању. Гледам како из мојих пукотина ниче један свет, у који верујем, чујем како лишће на том изниклом дрвећу шуми снагом која није сразмерна мојим малим мерама. Тада знам да је све, на неки начин, померено из оних заблуда које се сматрају пуним људским знањима. Гледам једну огромну стену, на путу којим се успињем према врховима, гледам корен те стене и видим како се она споро помера према врху. Знам да се то померање дешава са целим светом који ме окружује, све израста једном судбинском кретњом, где се цео

свет удаљава od свог постојећег стања, то је једна судбинска експлозија, која нас спречава да видимо било шта што је некада било, јер то више никада неће бити. Стојим пред стеном коју обасјава светлост сунчевог изласка и гледам своју кожу, која се раствара на својим пукотинама, видим једну невероватну ствар, из тих пукотина изничу кристали и твари које се налазе у минералима овог путујућег чудовишта, које лети кроз космос, у неповрат, а које изниче из моје коже, у својој умањеној судбини. Превлачим свој длан преко изралина на мојој кожи и осећам чврстину камених израштаја, збуњен, осећам љубав према својој каменој браћи, које не рађа њихова мајка, већ се рађају из мога тела и можда ће једнога дана постати огромни као ова стена која је једнога јутра стајала на моме путу да се уздигнем ка небеском своду. Гледам једног ситног човека који седи у моме стану, између нас је велики црни сто, неке смешне црне столице, празни зидови, велики прозор, кроз који се види живот великог града. Хтео бих да питам тога човека шта он мисли о животу дрвећа и о животу камена, али знам да је било какво питање о томе неумесно, човек је управо допутовао из једног града, у коме је засадио стене које су изникле из тла, носећи као крошњу читав један божији храм. Вероватно збуњени чудом које се десило, мали број људи је знао да то није чудо, већ је то проговорила вера, да су стене очекивано изникле, само их је неко морао очекивати и дочекати са раширеним рукама, знам било је доста света када се то дешавало и то је трајало неколико миленијума. Они који су веровали да ће се то дести морали су у својој вери бити пре самог пророка, хиљадама годинама пре пророка и све то време су морали веровати да ће се то десити, да храм божији изникне из земље, на стенама које су ту постојале, само се морало веровати да оне постоје и да ће изнићи онако како су изникле из свете земље. Гледам

тога малог човека и ништа га не питам о његој вери и о његовој потрази за стенама које изничу из земље, исто онако како изниче дрвеће из тла, које се пружа око моје сеоске куће, као што ниче дрвеће из моје коже, а ја знам да ће једнога дана половина мога тела бити једна непроходна шума. Друга половина мога тела биће камени груби лавиринт, кроз који ће пролазити задњи трептај живота, који је некада припадао ономе што су други људи препознавали као моје биће. Чему би било то питање кад знам да правог одговора не може ни бити, јер чудо које се десило када је божији храм израстао на стенама, као жива камена биљка, у једном људском станишту, истом онаквом снагом уздизања као што из моје коже ниче читава породица малих стена, које су моја браћа, створена од истог оца и од исте мајке, мога оца и моје мајке, који су већ одавно напустили овај свет и којих се сећам само понекад, када ми се појаве у сну и када их привијем на своје груди, ја, мали њихов син. Они ме тада питају шта ће ми по рукама то изникло дрвеће и то грубо камење, а ја им кажем да не знам како се то појавило и како се то може скинути. Они ме још увек воле и кажу да морам пронаћи човека који влада са дрвећем и стенама, тада сам сазнао да је то овај мали човек који седи у мојој соби, има проседу браду, мале и ситне руке, ко би рекао да су то руке некога који влада са растом дрвећа и изницања стена, који на својим плећима издиже храм божији и кога треба нешто да упитам, али више нисам сигуран шта би то могло бити. Можда нешто у вези са мојим оцем или нешто у вези са мојој мајком, можда нешто у вези са изниклим стенама, са изниклим храмом божијим, можда нешто у вези са дрвећем што је израсло из пора моје коже, на мојим рукама, а можда нешто о стенама, о којима он толико много зна. Шта да га питам, док се са његовог лица не види никакав знак да он очекује некакво питање и чему било

какво питање? Знам његово име. Ратко Вулановић. Не бих желео да неко погрешно помисли да је ово моје говорење, говорење о њему и његовом делу, шта може човек рећи о другом човеку, до оно што може рећи о самом себи? Ово ја говорим о самом себи када се спремам да, са својом женом и њеном сестром, отпутујем у нашу сеоску кућу, међу дрвеће и међу стене, међу оно што су моја браћа и што не могу да не волим. Један сам човек који је израстао у дрво и који је био стена у животу.

Политика која је на власти

Политика која је на власти увек покушава да људске потребе сведе у паралелне токове, на основу тога она, затим, покушава да их одреди као количину, па да их сведе на одређене институције, да им одреди димензију, број потребних послужитеља, да одреди право сваког грађанина на коришћење тако створене друштвене функције и да тиме питање одређене људске потребе скине са дневног реда. Политика на власти људску потребу види искључиво као пролазну тачку дневног реда. Читав низ тачака дневног реда је у ствари систем културних институција. Оне ступају у међусобне односе, који подлежу друштвено кодифицираним правилима понашања, имају свест о сопственој подређености политици на власти, као и сопственој надређености над млађим и мањим институцијама. Читав систем, међутим, има невероватну ароганцију према наивним корисницима система. Наивни корисници система поседују естетску радозналост, која је по природи ствари осетљива на сударе са било којом врстом ароганције. Тиме је политика на власти створила одбрамбени механизам према претераној употреби културних институција. Зашто је претерана употреба културних институција непожељна? Разлог ове непожељности се огледа, пре свега, у поновном стављању одређене културне потребе на дневни ред. Дневни ред је најстрашнија казна којој се може препустити свака институција система, па и свака културна институција. Истовремено, претерана употреба културне институције захтева додатна средства, са којима политика на власти ипак

располаже у ограниченим количинама. Заправо, културне институције су у номенклатури друштвених потреба последња рупа на свирали лажне цивилизованости политике на власти. Увек постоје прече потребе, које су ближе самој политици на власти, него што су то културне институције. Политика на власти, сем својих очигледних карактеристика, које се, пре свега, огледају у њеној тупости, глупости и идиотизму, ипак има неку врсту разума. Наиме, она зна да свака употреба културних институција развија естетску, радозналост и повећава удео фантазије у животу реалног човека. Тај удео фантазије јесте моћно средство, којим се људи бране од ропског живота, који им намеће политика на власти. Зато су у тоталитарним режимима уметници били изложени исто толико тешким прогонима као и политички противници политике на власти. Људи су убијани, а књиге забрањиване. Систем контроле културних институција кроз систем финансирања представља основу културне политике сваке политике на власти.

Но, мимо воље политике на власти, естетска радозналост повећава број корисника културних институција. Естетска радозналост, која долази са образовањем и са другим алтернативним социјалним гигањима, повећава број људских бића која су незадовољна естетском разином задовољења својих потреба. Њихова фантазија захтева један други вид и други интезитет естетских атракција. Прекид монистичког времена и увођење паралелних светова уметничких продукција доводи до раслојавања онога некада јединственог таласа корисника културних институција. Њихово незадовољство постојећим системом може се ублажити, пре свега, стварањем паралелних система културних институција.

Паралелни системи културних институција јесу нешто што је незамисливо у свету где је политика која је на власти

апсолутно убеђена да ће њена власт бити временски неограничена. Таква политика има жељу да поседује само једну институцију, чија је сврха да чува лик и дело саме политике на власти. Она зато поседује само идеју о јединственом образовном систему, о јединственом електро систему, о јединственој пошти, телеграфу и телефону, затим о јединственој социјалној и здравственој заштити, о јединственој Дарвиновој теорији, по којој смо сви постали од мајмуна, о јединственим правима и обавезама, да будемо робови у јединственој робовласничкој држави. При том, та и таква политика на власти заборавља да човек има и своје снове, у којима слике долазе на начин који се не може контролисати и да се у људским главама те и такве слике понављају, у виду фантазије, неконтролисано од било каквих средстава принуде. Живот који је за човека тегобан и трагичан, по своме крају, пронашао је канал паралелне егзистенције, у коме човек остварује све оно чиме је ускраћен у реалном животу материјалних принуда. Услед тога, понекад гледам те несрећне људе, које је живот притиснуо својим бесмислом, како улазе у зграде музеја и зграде позоришта, како улазе у зграде са концертним дворанама, да би у тих неколико наредних сати пустили својим сновима да граде један други свет, у коме неће никада умрети. Гледам оне набусите и намргођене државне службенике како их са мржњом дочекују, јер знају да се у тих неколико сати њиховог боравка дешава у њиховим душама један вид преобраћења. Незадовољни таквим дочеком, ти несрећни људи лагано долазе до сазнања да морају створити један нови низ паралелних институција, у којима ће се они осећати као код куће, исто онако како се у постојећим институцијама културе осећају представници политике на власти, када седе у првим редовима и када слушају блесаве рецитале извођења, у част

тајних полиција и одреда убица, у славу лажних историја и безбројних хероја крвавог и нељудског рата и још крвавије, такозване, изградње. Живот је, у међувремену, људима отворио неке нове слободе и они сада захтевају да се за њихову фантазију и њихову естетску радозналост створе нове паралелне институције. Они знају да ће и то своје право остварити исто онако као што већ остварују своја политичка права. Они истовремено знају да ће и сами, својом делатношћу, морати да допринесу изградњи тих ослободилачких институција.

Не видим ниједан посебан разлог због чега у Београду не би могло да постоји још четири музеја савремене уметности, још једна опера, још једна национална драма, још десетак савремених позоришта, још стотину изложбених дворана и културних центара, у које ће улазити разни људи, где ће их сачекивати разни људи и где би живот могао да буде различит, у коме више не морамо да будемо слични.

Никада нисам имао поверења у сопствене политичке идеје

Никада нисам имао поверења у сопствене политичке идеје. Са мојим идејама увек нешто није било у реду. Покушавао сам да самога себе разумем, али и то ми је тешко полазило са руком. У неком тренутку ми је изгледало да ће из мојих идеја моћи да се сагради нешто налик на систем, али тада је из мене проговарала чиста деструкција, неки мој унутарњи непријатељ, нешто што је доводило у сумњу сва неприкосновена упоришта сваког конструктивног мишљења и ја сам у очајању могао да утврдим да је једино сигурно да ни у чему моје мишљење није сигурно. Вероватно су и други, увидевши моју карактерну девијацију, избегавали да моје скромне снаге искористе у пропагирање политичких идеја. Због тога ме никада није пекло самољубље, да сам човек мање вредности. Напротив. Бити човек мање вредности, то је већ једна политичка идеја. У тој идеји препознајем судбину оних који имају смањену моћ социјалне адаптације, чије уклапање иде са мучним тешкоћама и које никада није потпуно. Живот је њима одредио судбину да буду увређени и понижени. Код њих постоји сан о једнакости и братству свих људи из њиховог града. Гледам их како необријани, згужвани, сломљени и несигурни улазе у градске аутобусе и како немо дозвољавају да буду одвезени са краја на крај града. Не осећам према њима никакво сажаљење, никакво саосећање, ништа што би се могло назвати сентименталношћу. Гледам те жене и људе како ружни, без имало духовности, чине механичке покрете својих удова, често неконтролисане, како

се непријатно, свом тежином, ослањају једни на друге или како се сабијају једни у друге, у мучним тренуцима неприлагођење возње, на завојима или приликом наглог кочења. Када бих могао да бирам свога политичког наручиоца, друштвену групу која би желела да искористи моје скромне могућности графичког дизајнера, најрадије бих изабрао њих. Гледам ту њихову тупост у раним јутарњим сатима, у аутобусу који се креће, а мислим које би то политичке идеје имали ови људи у једном животу где би свака друштвена група имала храбрости и слободе да своје политичке идеје јавно испољава. Који би симбол одговарао политичким идејама људи који немају стан, немају довољно хлеба, који овога јутра стоје у аутобусу поред мене, чији задах ми изазива потребу за повраћањем? Која би врста стилизације могла да покрене политичко мишљење те сабијене масе, чије стењање и уздахе слушам, а чија лица видим у једном другом аутобусу, који се мимоилази са овим у коме се налазим. Већ годинама нисам чуо никога да се смеје у тим раним јутарњим сатима, а увек замишљам како ли тек та ствар изгледа у метроима великих градова, где још више људи, још више жена и још више, деце, напушта своје топле станове, журећи да стигне на време до својих топлих радних места. Који би то полички говор, са којим метафорама и алегоријама, могао да допре до узнемирујућих дубина њиховог размишљања о сопственом животу, која би то идеологија могла, у име виших циљева, да их увери да је њихов живот остварење вековних тежњи некога народа, а да су они већ једном ногом ступили у срећнију и очекивану будућност. Знам одговор. Ниједан политички говор није у стању да допре до дубина њиховог безизлаза. Њихова ружноћа јесте присутност смрти, а њихов смрад јесте почетак распадања људског тела. Међу њима узвишени су само они

који се пропињу на прсте, у овом препуном аутобусу, који је део њихове животне судбине. Мора да је у питању крајњи цинизам када је донета одлука да се ти исти аутобуси боје зеленом бојом, са намером да умирујуће делују у хаосу градског саобраћаја.

Сећам се, било је то три године пре него што сам се родио, Ричард Клајн слика *Трећи Рајх*, голог надчовека, који је са заставом и бакљом закорачио преко ивице стрмих литица. Сећам се да су, педесет година касније, припадници Новог колективизма насликали истога човека, који је такође држао заставу у рукама и који је такђе носио бакљу, само је донекле литица на којој је стајао била измењена. Биле су присутне још неке измене, које нису битно реметиле семантику саме слике, метални орао био је замењен дежмекастим голубом, а један неуобичајени хакенкројц, смештен у кружној форми, замењен је звездом петокраком, без икаквих тешкоћа. Сећам се са колико се беса говорило о томе да смо увређени што је један го човек променио своју заставу за нашу, своје симболе за наше, своју литицу за нашу, своју птицу за нашу, свој грб за наш, своју олимпијску бакљу (Олимпијске игре, Берлин, 1936.) за нашу. Но, тај човек више није жив. Нико њега ништа није питао. Био је то мали човек, који се свакога јутра будио врло рано, који је врло рано морао да чека аутобус, на некој малој аутобуској станици, који се затим можда и читав сат возио до свога радног места, у некој од челичана породице Круп, да би којим случајем, стицајем околности, запао за око Ричарду Клајну, који га је изабрао за модел своје алегоријске визије. Његова глава није имала плаву косу, био је црномањаст, његове груди нису биле толиког обима колики је визија захтевала, његово тело није било тако глатко и светло, био је црнпурастог тена, орастао у густу чекињу медитеранског порекла, нос му није био грчки,

господин Клајн је све то морао да измени, како би се визија довела у склад са владајућом идеологијом. Оба су човека стрепела шта ће званичници рећи, када буду дошли да виде визују, која је постала стварност слике. Дрхтао је Клајн, дрхтао је и његов модел. Правога разлога за то није ни било. Другови који су дошли да виде били су задовољни визијом. Да су знали да ће једнога дана некакав Нови колективизам, на тој њиховој визији, покушати да промени симболе Партије и Нације, да ће покушати да промени птице и литице, а да ће у целости да буде задовољан са ликом модела, да у његовом изгледу ништа неће променити, господин Клајн и његов модел би завршили у оним веселим колутовима, дима што су се непрекидно уздизали изнад Дахауа, Матхаузена или неког другог идиличног места у Трећем Рајху. Била су то стара времена, када су живели наивни људи, који су веровали да су визије нешто стамено, што се не може лако променити. Модел је веровао да ће се његов живот у уметности завршити 1936. године, када је започео. Но, живот пише романе, а романи су стварнији од самог живота. Модел, наравно, није припадао Партији, био је скроман немачки радник, кога су 1941. године послали да погине под Стаљинградом, у борби за остварење своје визије. Никада, није ниједан човек могао да понесе ту истину са толико разлога. За нашу причу, за ово моје сећање, које почиње пре мога рођења, судбина партизана није важна. Другови из НП-а и СС-а су нестали из Светске револуције. Бора Ћосић и његова породица су наставили једну другу Светску револуцију и у њој су одиграли запажену улогу. Другови из Новог Колективизма су приметили да постоји одређена сличност између Клајновог модела и Боре Ћосића. Наиме, оба модел имају светло плаву косу. Доиста, Бора Ћосић нема тело античког хероја, његов стомак није толико херојски увучен, јер је он више, изгледа, полагао

пажње на негу свога стомака и његових потреба, него на постизање херојске линије свога торза. Бора Ћосић никада није носио олимпијску бакљу, али како се догађаји развијају можда ће се и то догодити. Бора Ћосић се никада није пентрао по литицама неприступачних планина, али то није чинио ни модел друга Клајна. Литице су у оба случаја само измишљотина господина Клајна и господе из Новог Колективизма. Тешко би се могло поверовати да би Бора Ћосић могао неколико месеци да непрестано ћути, јер су му уста на визији Новог Колективизма затворена, а он, какав је познат, проговорио би у таквој ситуацији, макар и на лакат.

Што се тиче заставе и симбола, модел господина Клајна и Бора Ћосић, код Новог Колективизма, нису посебно питани за тај симбол. Тај симбол је нешто неумитно. Постоји још једна судбинска сличност између Боре Ћосића и Клајновог модела, ни овај први, као ни онај други, нису чланови Партије. У моме сећању из 1936. године је све избледело, за Клајна немам сећање да ли је био члан Партије. Што се тиче Новог Колективизма, ту сам у недоумици, нисам сигуран да ли је отворена могућност да се буде колективни члан.

Кажу да постоји могућност да се два човека, исте судбине, из различитог времена, сретну у једном трену, на простору који им је заједнички. Врло сам пажљиво погледао дело Ричарда Клајна, не бих ли негде, у неком скривеном куту слике, открио сенку Боре Ћосића. Нигде ништа нисам видео. То исто сам имао намеру да учиним и са визијом Новог Колективизма. Но, стицај несрећних околности ме је спречио да тај наум остварим. Ове репродукције које су се појавиле у нашој штампи су толико некавалитетне да се ништа на њима није могло видети, изузев плавог чуперка *Ubermenscha* Боре Ћосића. Моја идеја да будем присутан када су, игром судбине, модел и Бора Ћосић доведени један пред другог,

кроз зјап времена, постала је опсесивна. Знам да ће се то десити. Знам да ће се то десити у аутобусу. Народ у аутобусу траје своју судбину, неизмењено, откада постоје аутобуси. Модел Ричарда Клајна откривен је у аутобусу, Бора Ћосић се користи аутобусом, у свакој прилици која му одговара. Када затворим очи, у једном од својих сновиђења, видим како обојица улазе у исти аутобус. Невероватна је гужва. Бора Ћосић улази на средња врата. Модел улази на задња врата. Између њих се налази неколико десетина ознојених људских тела, натопљена одећа испарава и ствара неподношљив смрад. Тандркање аутобуса успављује оба човека.

Бора Ћосић излази на својој станици код Лиона. Он је франкофон, мада се увек представљао као германофил. Модел излази неколико станица даље и нестаје у неком пролазу, између малих и оронулих кућа. Вероватно се опет изгубио у времену, не знајући која га је то судбина довела у овај чудан и прљав град, у овај чудан и неразумљив живот, који не постоји нигде. Једино што га је коснуло била је тупост у очима људи који су се возили у оном чудном аутобусу, то га је подсетило да је исту такву тупост видео у својој младости, баш у једном аутобусу, из кога га је скинуо онај чудни човек Ричард Клајн, који је изменио његов живот.

Гледао сам га како нестаје, како улази у један зид, како његова слика бледи, мислио сам, када буде прошло пет година или четири или три, можда само две, можда ниједна, како ће цела ова приповест о моделу бити заборављена. Још само, ту и тамо, по неки неразумљив текст у новинама. Као овај мој.

Демократија

Гледам своје руке, прсте, како хоризонтално ходају по мојој писаћој машини, исписујем речи, не, не знам у ком ће правцу да крене моја мисао, повлачим ручицу и мислим на своје пријатеље којих више нема. Мислим на књиге које сам прочитао, била би огромна лаж када бих рекао да се неких од тих књига сећам у целини, можда по који фрагмент, нешто као силазак низ степениште, памтимо само један корак, никада не памтимо све кораке којима смо се спуштали низ степениште, чак и у оном ходу када смо, некада давно, изгубивши концентрацију, направили онај неспретан корак који нас је одвео до несрећног пада, када нам је напрсла кост и када смо лежали непокретни читаву једну вечност. Тада нисмо били у стању да упамтимо баш тај несрећни корак, неки други да, али онај несрећни не, као да постоји неки прст судбине у нашем ходу, нешто што нас вуче ка оној судбоносној тачки када се нога искреће и када свет око нас лети навише, а ми суновратно падамо до великог бола.

Гледам своје руке на писаћој машини и сећам се руку Марије Чудине, танки прсти, затупасти нокти, у тамној боји, ко би то сада знао, знао сам њену писаћу машину и познавао сам њен звук. Затим Леонид Шејка, са својим рукама, да ли је то уопште било сликање, пре је личило на неку алхемију, а речи, његове речи, које би излазиле испод исте писаће машине. Увек сам веровао да писаћа машина има неко своје скривено памћење, да ли сам уопште у то веровао, да ли крманози уопште верују у било шта, хриди, подводне хриди, изгуљене у маслинастим наносима муљевите воде, таласи у ходу, звук,

несрећни звук писаћих машина, на спрату, обично на спрату, нешто што је могло да личи на низове звукова, који извиру иза црног крила остарелог клавира, стара и седа госпођа, која удара својим болесним прстима и својим већ непокретним зглобовима. Боже, да ли то нека реч извири из тих звукова који се чују овога поподнева, из моје писаће машине, можда Љуба, можда Боса, можда Брана на четвртном спрату здања, у улици Кнез Михаиловој, ударају у црну, да ли црну, портабл машину редакције *Видика*, можда Данило, можда Филип, ко би се још увек сећао тих имена, можда Савета увлачи у гротло мале машине бели лист хартије и на само њему знаном месту удара своју једину тачку, малу округлу тачку, која ће се појавити на крају ове дуге реченице, у коме је читава моја младост исписивала један гладан, болестан и ружан ход, ка потрази за оним речима које исказују један високи смисао у знацима интерпункције. Да ли су само у питању знаци интерпункције или је можда било нешто друго у питању, неко уверење да разапети између онога што се неповратно троши и мрви, што постаје наша прошлост, као и онога што је тако болно пред нама, као липтање крви, што је тек худа нада да нам предстоји будућност? Смештени тада, 1963. године, између два непостојања, у ономе што је било тада, у звуку те већ пролупале писаће машине, које се више уопште не сећам, силазим непрекидно већ скоро тридесет и пет година низ степенице живота, за мном остаје Марија Чудина, прах, за мном остаје Леонид Шејка, прах, за мном остаје Данило, прах, Савић, прах, Долорес, прах, Анушка, прах, за мном остаје читав један живот, који се покретао ударцима прстију по смешним механичким диркама, које се уопште нису промениле. Оне исте дирке, по којима данас, поподне, 14. октобра, ходају моји прсти, тражећи пут ка Утопији која нас је фасцинирала, ко зна да ли је то била иста

Утопија која данас стоји у мојој глави и која се претворила у прах, сада већ потпуно огољених лобања мојих пријатеља из младости, који су мртви.

Гледам своје руке, прсте, већ остареле, када притиснем кожу она се споро враћа у претходно стање, гледам у дирке моје писаће машине и слушам њен звук вапаја за Утопијом, знам да речи које пролазе кроз моју писаћу машину имају различито доба своје старости, хиљаде речи, десетине хиљаде речи, стотине хиљаде речи, знам, да неке од тих речи имају велику старост, ону старост на којој би им археолози могли позавидети. Подижем очи и видим на зиду лик мога пријатеља археолога, како, у потрази за старошћу човечанства, креће својим рукама ка дубини земље, увек су копали нешто по дубини. Ослушкујем шум малих метлица, којима су скупљали сваки трун на великим откопима, лопате, не, нису то биле лопате, већ су то биле лопатице, сунце, увек је било присутно сунце, копају у сушним и светлим периодима лета, тек понеки сунцобран. Затим цртачи, потрага за хиљадама година које су прошле, а онда из дубине неког времена чујем звук речи којима се споразумевају, знам да су то речи из различитих времена, међу оним речима које чујем има много речи које су се појавиле пре стотину или неколико стотина година. Ужаснут, ваљам њихов звук преко свога језика, постајем свестан да међу овим речима које изговарам постоје и речи које су настале у време када се под истим сунцем Исус кретао ка врху брда, на моменте чујем звук његових стопала, као да сам мрав, ка врху брда на коме ће бити, разапет. Знам да међу речима које чујем, које су изговарали Марија и Леонид постоји и она реч која је старија од тога хода по мукама, много старија, можда је стара и свих милион година, она реч која би нам много више могла рећи него све ископине из људске прошлости, откривајући нам

разлог нашег постојања, разлог наших патњи, разлог прераних смрти или дугог памћења. Постоји та реч негде затрпана међу другим речима, у неком дубоком бунару, над којим видим младог Филипа Давида, како спушта кофу времена, да би из тих неизмерних дубина, дубина до првих бунарских вода, извукао онај звук који ће нас одвести ка оној првој реч, око које се почела умотавати судбинска нит онога човека који је истовремено предак мале нејаке Марије, несрећног и у зверињак загледаног Леонида, Данила, витког и језичавог, готово немог, случајно изгубљеног у времену Филипа Давида или можда предак мога деде, који је био ковач на Хиподрому, на ташмајданској превлаци, када је тамо био Хиподром. Гледам своје прсте и мислим можда је то та Утопија која је променила мој живот и која ме је определила да једним њиховим делом будем и издавач.

Моја издавачка кућа настала је данас већ далеке 1968. године

Моја издавачка кућа настала је данас, већ далеке 1968. године, са једином намером, да омогући слободном људском мозгу изговарање посебног и сопственог тока мисли, које неће бити ни у ком зависном облику према било ком идеолошком систему, било да је он социјални, религиозни, сцијентистички или естетски. Дакле, намера је била јасна и једноставна, а остварење је било тегобно и мучно, не данас немам никаквих илузија, знам да је став и мишљење већине безвредно у односу на мишљење епохалних појединаца. Ту број не означава суштину и снагу продора људског мишљења. Постао сам још у младости свестан заблуде да је Демократијом остварена већина оног што треба да доминира животом заједнице, постао сам свестан тога када сам видео Демократију на делу, све њене манипулације са истинама, велике изборне фондове, који су били у стању да залуде неконтролисано мноштво да се претвори у контролисано мноштво, када сам чуо изборна обећања и видео њихове бедне реализације, када сам пред собом видео носиоце демократски изабране власти како знају датуме када су стекли своја богатства, када сам видео њихове палате и када сам постао свестан замршених путева којима власт отиче из руку народа и када се та иста власт прелива у руке појединаца. Они од ње очекују све оно што ни они ни њихови преци нису успели да остваре, током претходних векова живота по избама, на пустарама. Сада, одједном, уз помоћ неких скраћеница, ни име не желим да им поменем, из белог

света долуталих, збрајају хиљаде ухапшених, стотине убијених, у једном крвавом пиру, који се одвија пред нашим очима. Знам, данас сигурно знам, да би се моји мртви пријатељи, који су године провели у тамницама, одрекли речи Демократија, за коју су били спремни да дају своје животе и за коју су доиста и дали своје животе, речи која је изграђена на костима неколико стотина милиона невиних људских живота, који су у прошлом веку, коме припада готово цео мој живот, били убијени, да би се остварио сан о слободи, да би се остварила Демократија, као лаж и као превара, Демократија за њихове чековне карте, златне и дијамантске, са неограниченим поверењем и са снагом огромног капитала. Капитал је својим обимом увек у стању да поткупи свако право на истину и свако право на правду, бездушно, свирепо, срамотно и безосећајно, лоповски хитро, на свакој стопи ове планете, увек са сликом профита и профитне камате, на заставама за које је наивни народ мислио да ће му донети слободу, правду и једнакост. Уместо тога је добио право на смрт, правду која се може купити у свакој продавници правде и једнакост у људским правима, која подразумева заштиту својине, која је стечена на убијању, крађи и превари. Зар можемо заборавити како су летели изнад наших глава, недоступни нашим скромним средствима одбране, како су немилосрдно правили којекакве грешке и како је за њима остајао јаук остарелих мајки, за својим раскомаданим синовима и кћерима, у име Демократије, коју презирем и за коју знам да их презиру сви моји пријатељи. Не, нећу наводити њихова имена, јер они су распоређени у нашем политичком животу од десног до левог крила, јер знам, ако птица жели да полети и човек, наравно, који има те исте амбиције, онда мора имати оба крила и лево и десно, Одувек сам имао идеју о летењу, а знам да то могу постићи

само ако имам оба крила, оба једнако обрасла моћним перјем, које је усађено у чврсте мишице и које може да потисне зрачне струје надоле, да нам уздигне тело у плаве небеске висине, док су приземне паролe Демократије увек биле усмерене у леву или десну страну. Никад нисам могао да разумем зашто мрзе ону другу страну, било да је лева или десна. Сећам се Драгошеве паролe, која је *Найпрег увис* означавана нашим жељама. Демократија је инструмент, она не може бити суштина, она је кореографија једног величанственог плеса, кога играмо целог живота, необуздано и слободно, без икаквог осећања кривице да смо издали било чије идеале, да смо порушили било чије снове. Демократија је можда нека врста корака којим се постиже привид хармоније, али чије хармоније, они нас убеђују да је хармонија универзална и да припада целом човечанству, али ја знам да то није истина, да они под хармонијом подразумевају моје одрицање да нећу силом некоме ускратити његова људска права, да може неконтролисано и безобзирно да убија мене, моју жену, моје остареле родитеље. Моја је мати умрла за једним писаћим столом, са главом која се није спустила на њене руке, које су стајале на столу, преко неких папира, на којима је била обрачунавана њихова камата. Моја је мати била банкарски службеник, глава њена није клонула и они нису приметили да је моја мати била мртва већ неколико сати и да се већ охладила над њиховим папирима и каматама. Моја је мати имала сва људска права, да ради на њиховим каматама и да пажљиво ради на њиховим папирима, да их ни у својој смрти није оштетила, то су била њена демократска права, у која ја више не могу ни на који начин да верујем, а и зашто бих. Знам да има напретку наклоњених људи који верују да је у питању само лоша реализација једне племените идеје, на просторима западног Балкана, нека врста

византијске подвале и словенске примитивне смушености, без имало европске хигијене, која је спалила девет милиона вештица, побила девет милиона Јевреја, побацила деведесет милиона још нерођене деце и данас, у походима по белом свету, завијају људску заједницу у црне мараме, све у име Демократије. Судове данас перу на Новом континенту највећи умови европске младости, остављени по смрдљивим рупама, између канализационих цеви, са пацовима и слепим рибицама, у муљу и калу, у безнађу једне цивилизације, која је изгубила своје веровање своју руку водиљу, која би могла то залутало човечанство да изведе из хаоса, који се назива Демократија. Руке које су остале у игри нису људске руке, немају кожу, оне су руке једне ванземаљске цивилизације, у својим скафандерима и панцирима. Гледам их како лутају по једном опустелом пејзажу, из кога се дижу пламенови спаљених кућа и видим старце како узалудно очекују спас од тог костимираног каравана, који је упућен из Холивуда, да нам донесе, у својим контејнерима, упаковану и брикетирану Демократију, као срећу за један живот у Демократији. Срећу за овај наш једини живот, кога из корена морамо променити, јер ако то не учинимо они ће прекинути токове ваздуха, дотицање воде, укинуће светлост, силом која нам се већ једном ломила над главом. Моја мати је мртва и ја више немам поверења у било чија обећања, а и зашто бих им веровао, не знам како Вама, али су мени ти Европљани увек изгледали као неко ко је суманут и ко је склон дуготрајним ратовима. Они су једном приликом водили стогодишњи рат, затим су ратовали по свим континентима, по свим морима, у име Демократије и против Демократије, залудни и склони варварском понашању, умишљени и без икаквог мишљења, по својим ратним лабораторијама, над својим ратним ретортама и са науком. Њен је једини циљ био да убија, да

маршира, да узвикује бојне покличе мржње, у име Демократије, у име новог светског поретка, на карневалима маскираних чудовишта, као чврста материја људског меса, која се отела од живота и која стреми смрти, као Демонкратија, чудовиште са малом и дегенерисаном главом, на огромном телу сраслих људских телеса, које се храни крвљу сваког појединца примораног да буде део те огромне хидре, тог бастарда. Он је спојен у једно само из разлога да би могло да буде контролисано и да буде убијено једним замахом мача, једним убодом, у малено срце, које постоји у том огромном телу онога што се назива модерни свет европске Демократије. У шта онда веровати, уколико је данас вера уопште могућа? Можда у оног усамљеног човека, издвојеног из гомиле, који својим босим ногама стоји чврсто на својој земљи. Око његових ножних прстију ничу још увек неуништене власти младе траве, осмехује се понеки комадић чистог минерала, то кристално сећање на срећна времена ограничених знања, са рукама огрубелим од старости и тешких радова обраде земље, са плавим очима и белом кожом, какву имају људи који су рођени у брдима око Беле Паланке, који пева по цео дан и разговара са животињама и биљкама, који живи у неком другом времену и који ће бити једини носилац сећања, када се, после велике катастрофе нових светских ратова, буде успостављао нови почетак историје. Једино што тада више неће постојати у људским бићима било шта друго до једна виртуелна стварност, у којој неће бити више било какве снаге за отпором. Уколико се тако буде опустошио људски мозак, онда ће победити, привремено, Демократија, са својим умивеним, испегланим, дезодорираним газдама, а онда морам рећи да ми се све чини узалудним, оне године које је неко провео на робији, оне које је неко провео у изгнанству и мој цео живот протекао је

узалуд. Понекад једино окрећем листове неке од књига које сам објавио, покушавам да читам, најчешће више не разумем речи, губим смисао реченица, не препознајем идеје, али чврсто држим књигу у својим рукама и знам да је дошло време када треба припремити оно мало земље где ће једно непокретно тело бити покопано, када треба истесати онај крст који ће бити стављен више главе, када се треба припремити за последњи разговор са својом женом, када треба узети њену руку у своју и смирено очекивати да се ова лудница од живота заврши.

(Интервју Младенки Дирас, Београд,
30. март 2004. године)

Биографија

Машић Слободан, архитекта, графички дизајнер, издавач, слободни уметник. Рођен је 3. септембра 1939. године у Београду, у породици Милосава Машића и Олге, рођене Станковић. Очева породица је пореклом из Неготина, а мајчина из Књажевца. Похађао је Трећу мушку гимназију у Београду, доживео њено укидање и матурирао је 1958, у 15. београдској гимназији. Студирао је и дипломирао на београдском **Архитектонском факултету**, на пројекту деконструкције недовршеног Храма на Врачару у музеј српске духовне уметности. Низ година, у својој младости, био је ликовни критичар београдског *Студенџа*, члан редакције и главни уредник београдских *Вигика*, члан **Клуба младих архитеката**, 1963. носилац опозиционе листе на Архитектонском факултету, која побеђује на изборима за факултетски савет. Током студија одржава пријатељски однос са професором Николом Добровићем, чије идеје поштује и следи његов животни кредо „часне дрскости”. Са Леонидом Шејком и Маријом Чудином оснива алтернативну издавачку кућу, 1966, под називом „**Независна издања**”. Учествује у покретању часописа *Умешности*. Свој први плакат направио је 1966, за изложбу Радомира Дамјановића Дамјана, у новоотвореној Галерији Дома омладине у Београду. Са Михајлом Михајловим, Леонидом Шејком, Предрагом Ристићем, Јором Баровићем, Данијелом Ивином и Фрањом Женком учествује, 1966, у покретању опозиционог гласила, које се завршава полицијским прогоном. Исте године учествује у покретању часописа *Енциклопедија Модерна*

(**Encyclopaedia Moderna**), у Загребу, чији су уредници били Иван Супек, Михајло Марковић и Добрица Ћосић. Пре 1968. био је пријатељ са Лазаром Трифуновићем и Јерком Денегријем. Почетком 1968. оженио се са Саветом, рођеном Пухало, коју је упознао 1959, приликом њеног доласка на студије архитектуре у Београд. Учествоје у догађајима 1968, као графички уредник **левичарске ревије *Сусрећ***, у редакцији са Мирком Кларином, Слободаном Ристићем, Богданом Тирнанићем и Борком Павићевић. Не игра козарачко коло помирења са остарелим председником Ј. Б. Титом. Са Саветом Машић, Бором Ћосићем, Драгошем Калајићем и Стефаном Богдановићем, 1968. године, оснива **Студио Структуре (Studio Structure)**, радионицу графичког и архитектонског дизајна. Са Бором Ћосићем и друговима учествује у покретању **авангардне ревије *Рок***. Са Милошем Перовићем, Љубицом Перовић и Саветом Машић, 1969, учествује на годишњем конкурс *Синкенишику*, у Јапану, са пројектом **ОИКОС, куће будућности**. Са Леонидом Шејком и Маријом Чудином објавио је прво издање Александра Солжењицина, ***У њрвом крућу***, на руском језику, у штампарији Посева, у Немачкој. Покренуо је 1984. едицију ***Нова***, са Драшком Милетићем покреће, 2003, дигитални албум **2003УРБ**, а исте године едицију ***Оілегало***, са Гораном Бабићем, исте године, оснива дигитални албум **Црвене свеске** и едицију под истим именом. Током готово четрдесет година објавио је, као независни и слободни издавач, неколико стотина издања, у више стотина хиљада примерака, а неке од његових књига биле су судски забрањене, због свог слободног мишљења. Објавио је књиге Мира Вуксановића, Владете Р. Кошутића, Предрага Матвејевића, Руди Супека, Мирослава Егерића, Петра Гудеља, Горана Бабића, Алије Изетбеговића, Срђана Драгојевића, Владислава Јовановића,

Миодрага Коларића, Миленка Пајића, Велеса Перића, Алексе Ђиласа, Десимира Тошића, Бранка Плеше, Саве Бабића, Милована Ђиласа, Евгенија Јуришића, Јевгенија Замјатина, Николе Милошевића, Михајла Ђурића, Небојше Попова, Милована Данојлића, Мирка Ковача, Драгоша Калајића, Боре Ђосића, Милоша Стамболића, Драгослава Михајловића и многих других.

Обликовао је знак **београдског ФЕСТ-а**, графичку идентификацију, плакат и каталог позоришног фестивала **БИТЕФ**, графички дизајн филмова „**Рани радови**” Желимира Жилника и „**Невиност без заштите**” Душана Макавејева. Године 1972. израдио је сценографију за **Браћу Карамазове** Достојевског, у режији Предрага Бајчетића, у београдском позоришту Атеље 212, која је била заступљена у антологији светске сценографије друге половине двадесетог века. Његов рад у позоришту наставља се сценографијом **Велико и мало**, у режији Мире Траиловић и у извођењу Атељеа 212 у Београду. У седамдесетим и осамдесетим годинама реализовао је велики број плаката, у познатој радионици сериграфије Студентског центра у Загребу. Виђали су га како се шета улицама Загреба са Иваном Пицељем, Данијелом Драгојевићем, Еугеном Фелером, Гораном Бабићем, Радославом Путаром, Димитријем Башићевићем и Миланом Мирићем.

Његов пријатељски однос са Драгошем Калајићем довео је до писања **Манифеста за уједињење Европе 1972.** који је те исте године био изложен на **Венецијанском бијеналу**, када је графички дизајн по први пут био излаган у Венецији. Његово пријатељство са Јованом Ђириловим довело је до низа плаката позоришних представа у **Атељеу 212** и **Југословенском драмском позоришту**. У периоду када је Зоран Гаврић био директор **Музеја савремене уметности** у Београду, започео је серију плаката под називом „**Слика**

света". Са Драгославом Срејовићем сарађивао је на реализацији плаката-омажа Милоју Васићу, првом археологу неолитске Винче крај Београда. Основао је смотру југословенског графичког дизајна **Контакт**, у Графичком колективу у Београду, председник је **Art Directors Cluba** у Београду и члан је од првог сазива **Академије архитектуре Србије**, чији је био потпредседник. Током неколико задњих деценија био је у четири мандата потпредседник Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајна Србије. У једном сазиву био је члан Српског комитета **УНЕСКО-а**. Као професор по позиву, током 2003. и 2004, одржао је, на Новосадском универзитету, на постдипломским и докторским студијима, предавања из курса **Теорија форме и комуникације XX века**. Излагао је на изложбама у Брну, Варшави, Тојами/Јапан, Паризу, Монсу/Белгија, Колорадо Спрингсу / САД, Килу/Немачка, Штутгарту, Лахтију/Финска, Софији, Љубљани/БИО, Загребу/Зграф, Новом Саду, Београду / Октобарски салон, Мајски салон, Контакт, Грифон, итд. Самостално је излагао у Београду, у Салону Музеја савремене уметности и у Музеју примењене уметности, као и у Народном музеју у Крагујевцу. Добитник је **Награде Бијенала у Брну** / са Саветом Машић, **награде Октобарског салона** у Београду, **две награде Мајског салона** у Београду / са Саветом Машић, **две награде БИО** у Љубљани. Заступљен је у **Ликовној енциклопедији Југославије**, издатој у Загребу, уочи распада земље, заступљен је у едицији **Who Is Who**, објављеној у Швајцарској, која је дала преглед водећих графичких дизајнера друге половине двадесетог века у целом свету, заступљен је у **World Graphic Design Now**, објављеној у Јапану, која обухвата највеће мајсторе светског плаката у двадесетом веку.

Заоставштина Слободана и Савете Машић, која се односи на визуелне комуникације – архитектуру, дизајн плаката, књига, часописа, публикација, шпица за филмове, ТВ емисије и др. – налази се у Музеју примењене уметности у Београду.

Остатак издавачке делатности „Независних издања“, део њихове личне библиотеке, архива издавачке куће и рукописи необјављених књига налазе се у Удружењу за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат”.

Преминуо је 25. маја 2016. године у Београду, у 76. години.

Белешка о приређивачу

Игор Фершиши је рођен 17. септембра 1971. године у Београду, од мајке Бранке и оца Јусефа. Године 1999. упознао је Слободана и Савету Машић и постао сарадник „Независних издања”. Аутор је три ретроспективне изложбе култних плаката и графичког дизајна брачног пара Машић. Члан је Удружења за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат”. Ожењен је Бојаном и отац је Ивана и Петра. Живи у Београду.

Садржај

Предговор	5
Писмо о плакатима	7
Моје присуство у једном позоришту	14
Плакат на ФЕСТ-у	16
Моје искуство	21
Просторни оквири модела и структура догађаја на сцени	29
Људи показују спремност	36
О политичком мишљењу	38
Иронија као естетска чињеница	41
Како расту градови	44
Када сам пре тридесет година	47
Издавање књига као завера	52
Ове књиге нису настале из љубави	54
„Независна издања” су посебан облик самоорганизовања писаца	59
Често ми се обраћају људи преко телефона	62
Које су тешкоће у издавању „Независних издања”?	65
Занат прављења књига	67
Моје искуство у графичком дизајну	76
Поштовани господине Мишко и поштована госпођо Равијојло	79
Када затворим очи	82
Књига мог детињства	91
Свакога дана човек открије понешто о себи	96
Држим затворене очи	102

Прво чега се сећам биле су крхотине	105
Рушење и одбрана институција	114
Крај представе	127
Александар	136
Када се од Вуковог споменика крене према Новом гробљу	142
Стаза живота Милована Данојлића и телефонски разговор са Мићом Поповићем	149
Коља Милуновић је Човек	158
Владимир Предић у пределима своје душе	161
Слободан Манојловић: и/или	165
О Анушки	171
Живот у двадесетом веку је био изложен неочекиваним променама	177
Андреј се пење уз степениште	184
Едвард Чеховин и нови језик	187
26. новембра 1962. године	191
Ово моје писмо	196
Цепање стена или улога љуљања тек олистале зелене гране	199
Поштовани господине Стојков	202
Министарству културе државе Србије	206
Медиала	208
Спојени судови	214
Поводом једног младог писца и поводом једне литерарне појаве	219
Ово моје писмо није обично писмо	221
Батиница	225
Увод у једно читање	227
Ово моје писмо упућено је моме другу из младости	231
Господин Роберт Вилсон допутовао је ове јесени у Београд	234
Изгледа да је суштина у говору	237
Кажу да на обалама Атлантика	240

Могу ли бродови да плове небом?	245
Бели град на глави бика	247
Почетак прошлог века обележен је појавом транспарентности	254
Коса раван суноврата	266
Нисам имао среће у животу да се бавим ониме што сам желео	269
О новом дизајну за један нови политички покрет. Или како маркетингом унапредити освајање симпатија код народа за Савез комуниста Југославије?	271
Расправа о демократији и женама	277
Политички плакат	284
Никола Добровић или идеја покренутог простора	287
Градови су као жива бића	294
Несрећна изградња Београда	295
Владимир Предић одлази у вечност	297
Без илузија	301
Када нас једнога дана буду питали	308
Када помислим да сам живео у другој половини двадесетог века	314
Мој свет	322
Писмо непознатом читаоцу	325
Путовање кроз вечност или његово име	333
Човек, у ствари, увек говори једну те исту причу	335
Кажу да је Ниче имао уверење	340
Симетрични догађај	349
Био сам збуњен	351
Теорија комуникација познаје термин ангажовани политички плакат	360
Беседа о прозирности	363
Кажу да у уметности постоји неколико вечних тема	370

Контакт 1983	372
Историја Модерне архитектуре	376
Краљевска и царска круна	381
Седим пред сунчевом ватреном лоптом	384
Политика која је на власти	389
Никада нисам имао поверења у сопствене политичке идеје ..	393
Демократија	399
Моја издавачка кућа настала је данас већ далеке 1968. године	.403
Биографија	409
Белешка о приређивачу	414

Слободан Машић

Беседе и есеји

Приредио

Игор Фершиши

Издавачи

Архив Војводине

Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А

www.arhivvojvodine.org.rs

Удружење за културу, уметност и
међународну сарадњу „Адлигат”, Београд

За издавача

Др Небојша Кузмановић

директор Архива Војводине

Прелом

ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300 примерака

ISBN 978-86-6178-225-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-94

766:929 Mašić S.

МАШИЋ, Слободан, 1939-2016

Беседе и есеји / Слободан Машић ; приредио Игор Фершиши. -
Нови Сад : Архив Војводине ; Београд : Удружење за културу,
уметност и међународну сарадњу „Адлигат”, 2025 (Нови Сад : Сајнос).
- 414 стр. ; 17 см. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине)

Тираж 300. - Стр. 5-6: Предговор / Горан Бабић.

ISBN 978-86-6178-225-1

а) Машић, Слободан (1939-2016)

COBISS.SR-ID 173007881